

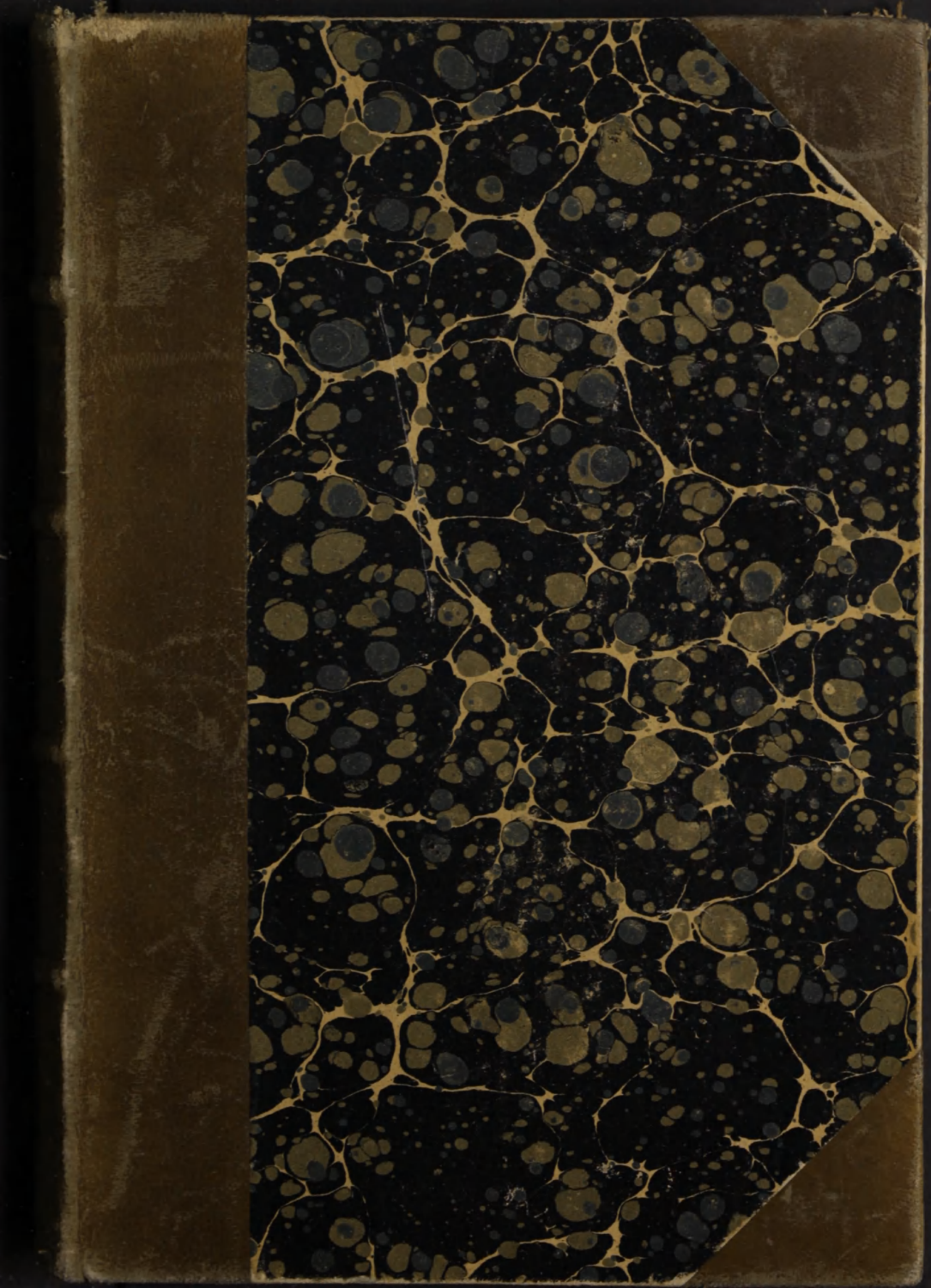
Digitaliseret af / Digitised by

DET KONGELIGE BIBLIOTEK
THE ROYAL LIBRARY

København / Copenhagen

For oplysninger om ophavsret og brugerrettigheder, se venligst www.kb.dk

For information on copyright and user rights, please consult www.kb.dk

VERDENSKRIGEN 1914-18

8°

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

130019373771

0602

EIVIND BERGGRAV-JENSEN

KRIGERLIV OG RELIGIØSITET

ERFARINGER OG DOKUMENTER FRA FRONTEN

STEEN'SKE BOGTRYKKERI OG FORLAG

Eivind Berggrav-Jensen

Krigerliv og religiøsitet

1915. 23954

Ensam Bogen

Krigs- og Religions-

Indenrigs og udenrigs

X

Indenrigs

Indenrigs og udenrigs

1874

Eivind Berggrav-Jensen

Krigerliv og religiøsitet

Erfaringer og dokumenter fra fronten

×

Kristiania

Steen'ske Bogtrykkeri og Forlag

1915

Copyright by
Steen'ske Bogtrykkeri og Forlag.
Kristiania, november 1915.

Indhold.

	Side.
Indledning.	
Kapitel 1. Sjæleliv i krig.....	1
— 2. Stemningsreligion	37
— 3. Farernes religion.....	60
— 4. Kirkegang	104
— 5. Prestene.....	126
— 6. Skyggesider.....	163
— 7. Hvordan kristne føler det i krig	176
— 8. Den religiøse situation.....	222

De ytre begivenheter tok i begynnelsen av krigen al vor interesse. Siden har vi vendt os mer mot det indre, hvorledes krigen virker paa soldatenes sind. Overalt spør man: hvad blir det for mennesker som vender tilbake fra slike rædsler? Specielt har det ogsaa været tale om hvilken skjæbne religionen har i felten. At krigen vil faa religiøse virkninger er der ikke tvil om. Men hvilke? Blir det til nedværdigelse for religionen eller til opreisning? Blir det kristendom, eller blir det gudløshet som vinder terræng? Og endelig: hvordan føles det for de personlig kristne at maatte gjøre krigens gjerninger som er saa stik imot deres mesters bud?

At svare paa disse spørsmaal er ikke let. Et avklarnet og alsidig svar vil kanskje først kunne gives om mange aar, efter indgaaende studium og efter at man har set hvilke virkninger der kommer tilsyne i aarene efter krigen. Men det er ikke til at undgaa at vi temmelig snart danner os foreløbige meninger. Disse vil da let bli præget av tilfældighet. Saa længe man intet oversigtlig materiale har at bygge paa, kan man bli bytte for den første den bedste ensidighet, og uten at man

vet det ogsaa la sig lede av hvad man *ønsker* eller frygter skal være virkelighet. Selve det stof som blir en forelagt, er kanske gjennom hele sit utvalg farvet av de bestemte kredse som har søkt det ut. Der er f. eks. paa et kirkelig forlag i Tyskland utkommet en samling feltbreve, og av dem faar man nærmest det indtryk at soldatene er blit omvendte mennesker alle sammen. Fra motsat hold skjærer der saa kanske en røst ind i denne idyl og fortæller at ved fronten er det djævelen som har ordet, mens Gud er langt, langt borte. Eller man træffer — som jeg traf en indsigtsfuld høiere sanitetsofficer — folk som hævder at der absolut ingen religiøse foreteelser findes ved fronten. Den nævnte læge hadde ialfald under sit ti-maaneders ophold ved fronten aldrig opdaget noget, sa han.

Hvad skal man saa holde sig til? Alt har nogen sandsynlighed for sig.

Den usikkerhet vi kommer i, føles smertelig naar det gjælder noget som er et livsspørsmål for os. Det var derfor dette ene punkt jeg besluttet at samle mine undersøkelser om, da der i sommer aapnet sig adgang til en reise til Tyskland og til fronten. Efter to maaneders ophold dernede, besøk ved frontene i Frankrike og Belgien, paa lazaretter og rekonvalescenthjem, og ellers i private kredse i Tyskland, er jeg klar over at nogen almengyldig dom om krigens religiøse fænomener kan ikke avsiges. Men sikre utgangspunkter til bedømmelsen kan alt nu vindes. Man faar under

en flittig rundreise saa vidt ofte anledning til at sammenligne og korrigere sine indtryk og de enkelte soldaters utsagn, at man for sit eget vedkommende efterhvert opnaar en forholdsvis sikkerhet i vurderingen. Det var som støtte og ramme for denne vurdering at frontreisen hadde sin største betydning. De uttalelser og dokumenter som kunde hentes derute, maatte siden kompletteres ved studium baade av mennesker og bøker (respektive artikler og breve) andetsteds. Og allikevel er jo mit materiale ensidig, for saa vidt som det bare er tysk. Hvad jeg har stiftet bekjendtskap med av franske og engelske feltbreve med religiøs karakter har imidlertid gitt mig det indtryk at i det væsentlige er der ingen større forskjel nationerne imellem i de religiøse oplevelser. Vi finder nok en forskjel i farvelægning, i tone, i glød; men i det enkle menneskelige er stoffet internationalt, ialfald indenfor samme kulturomraade.

Likesom de sjælelige motsætninger nationene imellem er mindst ved fronten, og den menneskelige samfølelse og agtelse størst der, saaledes er der yderligere ved beskæftigelsen med frontens *religiøse* oplevelser noget som ophæver lysten til partitagen. Ved de enkelte menneskers erfaringer er der altid noget som ogsaa vort liv har paralleler til, enten det nu er i form av vanskeligheter eller resultater. Vi trækkes paa denne maate personlig med. En kritik av krigens religiøsitet er tillike en prøvelse av fredens, og virker derfor selv for os tilskuere som en personlig indkaldelse til den front hvor

sjælelige kræfter prøves uanset nationalitet og nøjtralitet.

Dette er, bortset fra indblikket i de faktiske forhold, det værdifulde ved at studere krigens religiøsitet.

KAPITEL 1

Sjæleliv i krig.

Krigens religiøse virkninger er imidlertid ikke saa tydelige og enkle at man uten videre kan presse dem som saften av druen og præsentrere dem i perlende klarhet. Det sjælelige apparat er i sig selv meget indviklet, og i krig er det desuten i en meget sterkere vekselvirkning med *legemet* end under det rolige dagligliv. Skal vi derfor faa se de religiøse virkninger i deres rette forhold til soldaterlivet, maa vi først danne os et billede av hvordan krig virker paa menneske-maskineriet i det hele. Mennesket har en stor evne til at indrette sig og forandre sig efter forholdene, og følgen er at vi ikke maa tænke os soldaten ganske som en av os og derefter forestille os hvordan vi synes krigen maa virke paa ham. Han blir et *andet menneske* der ute — baade til krop og sjæl, han faar nye egenskaper, og nye behov. Alt det han maa holde ut, *barker* ham. Og alt det han maa *savne*, skaper ny trang i ham.

Det er paa tre maater soldaterlivet stiller særegne krav til mennesket: ved sine uhyre *anstrengelser*, ved sin *farefuldhet* og ved sine *rædsler*. Det daglige liv kan kjende hver av disse ting og sætte

kræfter igang for at beskytte os mot dem. Men i krig optrår de alment og i fællesskap og ogsaa i uhyre økede dimensioner. Hvad selv det slitsomste arbeide i fredstid kan koste av kraftopbud, like til de sidste kræfter, er dog intet mot det som soldaten i en moderne krig maa staa i. Hvad vi kanske oplever en sjelden gang, at være i livsfare, det er for soldaten noget konstant, og samtidig noget aktuelt, det er ikke bare at døden *kan* komme — det kan den jo til enhver tid for os alle — men den kommer, den gjør sine ganske bestemte og haandgripelige anslag mot hans liv. Og endelig: hvad er det selv læger og sykepleiersker — som jo ser mer fælt end alle andre — i fredstid faar befatning med av gruopvækkende ting, imot det som i krig alle og enhver maa opleve og ta fat i hver eneste dag?

Hvorledes kan de holde dette ut? Hvorledes omdannes deres sjæl saa den kan taale denne overmenneskelige belastning? Hvordan vil de komme til at se ut indvendig disse som vender tilbake?

For at kunne svare paa dette, maa vi bli klar over hvad det er for beskyttende forholdsregler som naturen selv tar, og tillike over hvad der kan være i forholdene selv som bidrar til at hjelpe de kjæmpende gjennom det værste.

Tilpasning.

Som barn hørte vi med stor undren om katten som hadde lysende øine om natten. Vi fik senere den forklaring at dens pupil-aapning blev stor i

mørke og igjen liten saa snart det blev lyst. Og vi fik vite at dette er saa ogsaa med vore øine; deres muskelnerver paavirkes slik av lyset at de likesom trækker gardiner for naar det blir sterk sol — for ellers vilde øiet ta skade. Dette merkværdige automatiske apparat (akkommodationsevnen) er ikke bare noget vi har i øiet. Det er en egenskap ved hele den menneskelige organisme at den til en viss grad er *tøielig* og tøier sig av sig selv efter som forholdene kræver det, for paa den maate at holde sig selv oppe og staa imot skadelige paa-virkninger. Slike sterke paakjendinger som i krig vilde ødelægge os alle, om ikke vort livsapparat hadde akkommodationsevnen og av sig selv satte beskyttende forholdsregler i verk. Disse selvvirkende sikkerhetsapparater er naturligvis ikke nogen særskilte netop for krig. Det er lovmæssige virkninger som vi kjender fra dagliglivet, her bare i en saa uvanlig maalestok at vi forbauses og finder det hele eventyrlig.

Vor fører paa turen til fronten, kaptein i generalstaben *von Schneider*, saaret ved Reims, nu nogenlunde helbredet og beordret til fredeligere tjeneste skjønt han har en fransk kule i hodet, var med sit kompani i en skog hvor de var naadd frem efter vældige strabadser og hadde fyret og fegtet en hel formiddag. De fik ordre til at indstille ilden tiltrods for at fienden ikke indstillet sin, og bli i stillingen. Kapteinen la sig ned ved et træ, kulene og granatene slog ned i skogen; men han *sovnet*, og hvilte til næste ordre kom. — Dette

er bare en enkelt av aldeles utallige lignende tilfælder som man hører om derute.

I dette tilfælde gjør alle tre tilpasningens virkemidler sig gjældende: *trætheten*, *vanen* og *fællesskapet*. De to første mer av legemlig art, det sidste, at han delte skjæbne med alle de andre, ogsaa av sjælelig natur.

Trætheten, denne vidunderlige selv-lukning, kunde ikke opnaa sin hensigt saa længe der var en bestemt og vigtig *opgave* for kapteinen at fylde. Alle andre skodder var saa at si lukket igjen, men det vindu hvor han hadde sin pligt for øie var det ikke tale om at faa lukket. Først i det øieblik pligtens fjær blev slappet, gled ogsaa den luke for. Og da de andre alt var igjen, indtraadte alt-saa søvnen.

Kroppens nerver, som i overflodstider blir kræsne feinschmeckere og kan holdes vaakne av en ert under tyve dyner, var forlængst bedøvet. Jo mere intenst ensidig da ogsaa aandens apparater hadde været indstillet, desto lettere indtraadte dvaletilstanden for det hele saa snart *nødvendigheten* av at være opmerksom eller av at handle ophørte. Derfor sover officeren i sin bil saa snart han intet har at observere, derfor kan kompaniet gaa i hvil under ild.

Men det andet og likesaa nødvendige moment er *vanen*. Det hadde knapt nyttet at ta en av os og la os slite os legemlig dødsenstrætte for saa at by os en blund i granathaglen. Det nye, ekstraordinære, den skrækkelige fare vilde hidse os til den

grad at ingen legemlig bedøvelse kunde overvælde os. Det er først efterhvert at man akkomoderes ogsaa til dette.

«Det var fælt i førstningen» sier de allesammen. Men nu er det litt efter litt næsten blit med soldaten og kanontordenen som med mølleren og fossen: skulde fossen stanse, saa vilde det vække mølleren av hans fasteste søvn.

Det vil si: der er bestemte grænser. Kommer granatene paa personlig nærgaaende besøk, da ophører al denslags automatisk lukning som heter søvn. Mot den sjælelige og legemlige ophidselse som det direkte personlige angrep paa ens liv sætter organismen i, nytter ingen bedøvelse. Her maa der positive midler til som vi senere skal høre.

Det som blir til vane er selve *faretilstanden*. Hvis dette ikke var saa, maatte sindet holdes stadig opskræmt, og da dette er u-utholdelig i længden, vilde der følge en slags oppløsning av bevisstheden, enten i form av overspændt handlings-mani, eller ogsaa i form av en sjælelig utmattelse, en mer eller mindre fuldkommen apati. Der er dem som har følt noget slikt. Den omtalte akkomodationsevne er ikke like sterk hos alle. Likesom nærsynte og langsynte delvis har mistet øiets tilpasningsevne, kan der ogsaa gives dem som f. eks. ved ensidig sjælelig selvgranskning har tapt vaneakkomodationens sløvende evne, og ikke *kan* bli fri den nervøse optat-het. Det har hændt at slike er blit rent legemlig syke og har maattet sendes hjem. Om den sjælelige tilpasningsevne er levende eller er tapt

kan jo ikke som ved nærsynthet prøves paa forhaand, det viser sig først i praksis, derfor kan den ikke bli militær kassationsgrund. Men den viser sig at være det naar det kommer til stykket.

Før de normale, det vil her i første række si de ureflekterte, unervøse mennesker, blir selve faretilstanden en vanesak som ikke virker noget særlig paa dem. At de ovenfor nævnte virkelig er undtagelser — skjönt de selvsagt vil bli lagt mest merke til, ogsaa fordi de gjerne er penneføre og vil lægge sine erfaringer frem for offentligheten — kan der ikke være tvil om. En række forespørsler baade hos officerer og soldater derute og hele feltbrev-litteraturen beviser det. Hele livet som det artet sig indenfor farezonen viste, at her var der ingen særlig tanke paa noget ekstraordinært. Rent lovmæssig var den stadige fare blit en vane.

Men maa nu hver nykommende gjennemgaa den samme sviende garvingsproces? Merkelig nok, det slipper de. Det er som om der er skapt en *atmosfære*, hvor alle som kommer ind, ved det blotte aandedræt tilegner sig den av de første tilkjæmpede tilvænning til faren.

Dette var min egen store skuffelse ved fronten. Den eneste gang jeg overhodet følte, jeg kan ikke kalde det frygt eller angst, i høiden en viss betateth, — hvor det sank inde i en, og man ikke kunde undgaa at komme i nærheten av den refleksion at nu *kunde* det være ute ogsaa for dig, — var da vi i automobil kom kjørende frem mot fronten ved Reims, og vor fører, obersten, gav auto-

mobilene ordre til at kjøre bare én og én og saa fort som mulig over en bakkekam, som, efter hvad han sa, laa like i synet paa de franske batteristillinger og indenfor deres rækkevidde. Da nu automobilen skjøt op over denne kam, og vi saa den store slette hvor kampens linjer strakte sig, og røken fra de franske batterier paa den anden side, da fik man en eiendommelig følelse av at være ubeskyttet indenfor den skjæbnesvangreste av alle muligheter.

Det vilde været høist naturligt om denne følelse saa hadde fulgt med da vi kom endnu længer frem; men det var aldeles ikke tilfældet. Vi bevæget os helt frem forbi artilleristillingene, saa vi hørte de tyske kanoner skyte bak os. Men det var med likefrem skuffelse man maatte notere at det var umulig umiddelbart at føle det store alvor ved situationen. Det sterkeste indtryk paa nervene gjorde simpelthen en kanon som blev avfyrt like bak os uten at vi visste at vi var saa nær den; men dette chok var av samme sort som naar man hører en dør bli smeldt haardt igjen av vinden — det hadde intet med frygt eller alvor at gjøre.

Da vi kom til hovedforbindingspladsen hvor vi skulde spise frokost, var der stor opstandelse i leiren. Et kvarter før vi kom, var en granat slaat ned i veien og hadde oversprutet leiren, saa betjeningen hadde maattet krype ned i jordhullene. De var netop kommet ut derfra og satte nu maten paa bordet til os. En av rutene i spiseskuret var sprængt. Mens vi sat tilbords, kom en ordonnans

ind med et stort granatstykke, som de hadde fundet i hullet og som endda var varmt. — Man skulde med temmelig sikkerhet kunne gaa ut fra at vi maatte sitte paa en ank ved dette frokostbord; men det var ganske anderledes. Jeg kan selv ikke forstaa det naar jeg nu tænker tilbake paa det. Om ikke selve begivenheten like op i vor ankomst hadde rystet os, saa skulde ialfald det varme bud fra ødelæggelsen ha gjort indtryk. Alle som nu tar dette græsselige granatstykke i haanden, kan ikke undgaa at kjende uhygge. Men der ute blev det behandlet som et ganske almindelig, skjønt interessant fænomen, slet ikke som noget mer. Der var munter stemning ved bordet og den utsøkt gode mat smakte fortræffelig. Utenfor spilte et musikkorps. Jeg kjendte bare to av melodiene, «Ach, du lieber Augustin» og «Ja, vi elsker». Den betathet jeg følte da den sidste istemtes, hadde ingen ting at gjøre med at situationen var farlig. Det var bare den eiendommelige grepethet man føler, naar man langt borte fra Norge møter fædrelandets symboler.

Disse oplevelser som for mig fuldstændig manglet det pikante saalænge de stod paa, — jeg hadde jo haapet at ha en ganske anderledes sterk fornemmelse av hvilken enestaaende aparte stilling jeg stod i — er egentlig først senere blit klare for mig. Jeg har talt med og læst om andre korrespondenter som har hat det paa samme maate, blandt andet den svenske professor *Hildebrand*, som har anstillet en hel analyse av dette fænomen og

netop er fremkommet med den tanke at det maa være *atmosfæren* som er ladet paa en bestemt maate der ute, og som gjør at alle som kommer ind i den blir vaksinert mot urofølelse. Den eneste som fortæller om bevisst fornemmelse av situationen, er Sven Hedin. Men man faar indtryk av at der i hans skildring av hvad han følte, er indblandet senere refleksjoner over hvad han *burde* og *kunde* ha følt, — hvilket ogsaa gjør lekturen ganske betydelig mer spændende, og gir billedet en farverikdom som kanskje ogsaa er nærmere virkeligheten end den graa ufølsomhet som desværre laa over oplevelsene for os saalænge vi var derute.

Det viste sig imidlertid at ens sind ikke var færdig med fronten dermed at man igjen kom ind i det civile og trygge Tyskland. Jeg skulde ikke ha nævnt det her, hvis jeg ikke senere hadde faat vite at det er et almindelig fænomen som aapenbart fortæller os noget om den vegt som ubevisst hviler over en der ute. Men faktum er at det gik næsten fjorten dage før det var mulig at sove en eneste rolig nat. Jeg kjørte stadig i automobil i en rasende fart saa jeg maate ligge bakover i bilen, og pludselig stanset den, kanonene drønnet, og jeg fór op for at søke dækning. Det er altsaa mulig at situationen har klemmt en uten at en selv har hat nogen følelse av det, — atter et bevis paa hvilken merkelig avbelastningsevne den menneskelige organisme er i besiddelse av, hvor gode «fjærer» den har. Soldater som har været ute i kampen og kommer til hospitalet som saarede, mer-

ker først da hvor sterkt deres sind har været optat av det de stod i, og aller mest merkes det netop i drømmene og under operationsnarkosen. Saa længe oplevelsen stod paa, hvilte de i atmosfæren.

Selve marsjen ut til fronten virker for soldaten som en stigende akklimatisering, idet han fra første stund av og senere i sterkere og sterkere grad faar følelsen av at være kommet ind i et maskineri som fungerer aldeles rolig og sikkert, og hvor han er som et led i en kjede som bevæger sig i en forut bestemt bane og hverken er nødt til eller har nogen anledning til at forsøke paa egne refleksjoner. Og saa ser han stadig de andre gaa rolig omkring; han danner med dem en ubevisst gjensidig forsikring. Har man paa forhaand tænkt sig det der ute som noget saa skrækkelig at det like-som ikke var til at gjennemtænke for mennesker, saa svinder dette væk med absolut ubønhørighet, eftersom man stadig, naar man nærmer sig det ufattelige, træffer paa mennesker som bevæger sig ganske rolig og selvfølgelig i det, fuldstændig som om de var i sit rette element, — og disse har alt-saa oplevet, gjennemlevet det hele.

Dette forklarer atmosfæren som ogsaa de nykomne tropper, ja, tilfældig civile besøkende faar til gave av dem som først har skapt situationen. Offiserer som er kommet marsjerende direkte ut i ildlinjen, har med forbauselse set hvordan tropperne med en gang følte sig som hjemme og mistet enhver uro, endog den smule portion derav som er

ønskelig for at de skal være tilstrækkelig agtpaa-givende.

Kaptein *Høcker* fortæller saaledes at han sammen med sit landstormskompani skulde ut i en fremskutt skyttergrav for at holde en meget vanskelig stilling mot engelskmændene. Han hadde at krype over en aapen mark hvor der var kastet op en løpegrav som ikke var mere end 40 cm. dyp. Soldatene kunde derfor ikke krype paa knærne, men maatte arbeide sig fremover paa den maate at de skjøv hændene og forkroppen ut, og saa trak benene efter sig. Der blev stadig fyret fra fienden, saa det hændte at de under denne paddemarsj maatte klemme sig flatt ned til bunden og lægge hodet mot hændene. Eftersom dette gik paa i længere tid, blev de selvfølgelig trætte, og benyttet leiligheten naar de dukket sig for en kule til at bli liggende en stund ekstra med hodet i hvilestilling. Kapteinen krøp forrest, og da han en gang krøp videre efter en slik liten hvilepause, merket han at manden bak ham ikke fulgte med. Der gik et sting gjennom ham: «Der har vi dødens første bytte.» Men da han skulde se nærmere efter, viste det sig at manden bare var sovnet blidelig ind, mens han dukket sig for kulen. Og han var ikke den eneste. Baade den ene og den anden av kompaniet maatte undertiden ruskes vaaken under denne livsfarlige fremmarsj.

For befalet kan det undertiden være en likefrem vanskelighet at soldatene saa aldeles glemmer faren. Man skulde tro at hvor veien indenfor batteriets

omraade gik over en naken knaus, der maatte det være overflødig at opfordre til forsigtighet. Det var ogsaa med stor tilfredsstillelse vi civile krøp ned i den trange, dype, sølete løpegrav som i bugtninger gjennemskar høien; men soldatene maatte befales til det ved en plakat foran indgangen: «*Bruk løpegravene!*» — Endnu efter et aars forløp forekommer det stadig i skyttergravene at en eller anden ikke har passet sig for at faa hodet op over brystvernet og saa har faat en kule i hodet fra de paa 50 meters afstand liggende skarpskyttere.

Man maa derfor ikke uten videre regne med denne faretilstand som et motiv til religion, som en stadig tugtemester til at holde sig beredt eller til at la være med sit gamle syndige snak o. l. Og likesaa litt maa man la sig forlede av de nervøse til at tro at alle ting staar paa hodet indenfor farezonen og at sjælen er defekt. Overfor selve det at befinde sig i fare vil den menneskelige organisme litt efter litt akkomodere sig og efterhaanden funktionere ganske som om den befandt sig f. eks. paa asfalten i Berlin.

— Og dog vilde, trods træthet og tilvænning, kanskje det hele være anderledes om man var *alene* i det alt sammen. Det tredje moment som her trær til, er derfor *fællesskapet*.

Ogsaa om dyrene er det en gammel og utbredt iagttagelse at *fare forener*. Det kan godt hende at den samlede flok opfører sig frygtsomt og flygter. Men jo tettere de enkelte individer holder sam-

men, des mindre faar frygten nogen magt over deres egen bevissthet. — Det ser ut som om den rent fysiske berøring med et andet levende væsen trækker som et beskyttende panser omkring ens eget forskræmte sind. Ogsaa mennesker og dyr kan yde hverandre slik gjensidig støtte. Vi staar her ved en av de enkleste love for alt liv: overfor død og fare holder man tæt sammen.

Denne instinktive trang til at søke styrke i fællesskap er forresten slet ikke bare synlig i særlig fare. Ogsaa i vanskeligheter, i ubehageligheter, i det daglige arbeide, ja vel ikke minst i glæde er der hos alle mennesker en utpræget tilbøilighet til at dele med andre, og en støtte i at staa sammen med dem.

Soldatene merker dette f. eks. under *marsjen*. Det kan vist paastaaes uten fare for overdrivelse, at av 1000 soldater som klarer en marsj paa 80 kilometer i døgnet, vilde bare de 5 kommet frem om de skulde gaat alle hver for sig. Det er akkurat som om manden foran trækker en med sig, han bak skyver paa, og de til sidene støtter.

Efter en haard infanterimarsj fortæller en tysk student: «Følelsen av sammenhørighet er saa vældig at jeg tror en mand kunde rende timevis med i kolonnen med blødende ben, for saa at styrte rent sammen saasnart kolonnen opløste sig.»

[At musikken eller sangen yderligere øker fællesskapet og dets indflydelse nævnes her bare i forbigaaende. Tilmed støvføiket omtaler den citerte student som et uundværlig psykisk moment].

Endnu sterkere end ved den slags legemlig paa-
kjending trær saa fællesskapet frem naar det gjælder
den egentlige fare. Det er flokkeinstinktet som
virker. «De enkelte lækes sammen av faren,»
fortæller løjtnant *Bornhaussen*, «de klynger sig om
sine officerer, de *tror* paa sin løjtnant. Og officeren
kjedes paa samme maate sjælelig sammen med sine
mandskaper; tiltrods for at han er fører, er han jo
avhængig av dem.»

Kaptein *Høcker* fortæller videre fra den trange
skyttergrav foran Lille, som de naadde frem til
gjennem den løpegrav vi hørte om, hvorledes han
og to soldater laa dagevis i et trangt hul, hver
formiddag og eftermiddag utsat for et forfærdelig
bombardement. Han sier at naar de følte at nu
nærmet turen sig til deres hul, da klemte de sig
tættere ind til hverandre og holdt fast om hver-
andres lemmer.

Dette er jo ikke nogen ny iagttagelse fra krigen.
Vi voksne i fred har bare ikke oplevet det i denne
gamle barnlige form, hvor mørkrædheten i skogen
eller i soveværelset forsvandt saa snart vi fandt
fars haand.

At dette ikke bare er legemlig, har krigen tyde-
lige eksempler paa. Selve tanken paa at skulle
dø optrær ikke med den isoleringens skræk som
ellers, naar man deler lod med andre. Fra det gamle
romerske mundheld om trøsten i fælles skjæbne og
til det moderne sjæledrama Niels Lyhne er dette
menneskelig erfaring. «Jeg orker ikke gaa denne
skrækkelige vei alene, Niels,» jamrer Niels Lyhnes

hustru paa dødsleiet, «*aa, bare ikke alene!*» — Den bøn hun ikke kunde faa bønhørt, den skjænker selve soldaterlivet sine stridsmænd opfyldelsen av. Det gaar frem av utallige breve og ytringer at dette er et hvilepunkt. Kanske ikke for alle saa klart *bevisst*, men desto sterkere i sin rent underbevisste virkning: at man er gaat op i massen, i «*folket*» som det litterært heter.

Det behøver derfor ikke bare være frase naar det oftere sies: hvad gjør det om jeg enkeltmand dør, naar bare fædrelandet seirer. Det er den gamle israelitiske tankegang om *folket* som forjættelsens bærer; de enkelte privatpersoner maa finde sig i at forsvinde og dø — *folket* strider fremad. Det er i grunden et biologisk ræsonnement og har jo ogsaa været tydelig nok i mangen moderne livsanskuelse i den senere darwinistiske periode: vi enkelte synker i floden, men tilsammen løfter vi netop derved den dæmning hvorpaa fremtiden kan marsjere erobrende frem. Denne tankegang har hos enkelte moderne aandder skullet forsone med dødens urimelighet uten at man behøvde at gripe til noget evig liv. Men dette er at forlange for meget av noget saa rent biologisk-fysisk som nervernes beroligelse ved fællesskapet. Man ser det ogsaa i soldaterlivet, hvorledes det sjælelige samfund stiller sine krav paa *gjensyn* saa sterkt, at selvopgivelse i fuld og hel forstand er umulig. Det er mere den rent legemlige vægring overfor døden som fællesskapet mildner.

At dette følger den enkelte ogsaa til ensomme

opgaver, beviser et brev fra den tyske marinespion, løjtnant Hans Lody, som blev sendt til England i begyndelsen av krigen og der grepet, dømt og skutt. Like før han skal dø skriver han et brev hjem, hvor man tydelig merker hvordan det staalsætter ham til rolig at gaa døden imøte, dette at han skal «gaa veien gjennom den dunkle dal sammen med saa mange av mine kammerater i denne folkenes frygtelige kamp.» Man har gjort opmerksom paa at det ogsaa viste sig under den franske revolution, hvorledes guillotinenes ofre fandt styrke i at bli sendt avgaarde i flokkevis. Av rent praktiske hensyn kom her bødlen, uten at vite det, til at skaffe de dødsdømte en lettelse i de sidste pinefulde timer. Fællesskapet virker ogsaa umiddelbart lindrende paa de gjenlevendes sorg. Det er uten tvil en av de væsentligste faktorer i den styrke som de efterlatte viser, at de vet hvorledes deres skjæbne deles av snart sagt hvert hjem i hele landet, fra deres nærmeste kreds til de fjerneste.

At vi her er ved et av de sociale behov i mennesket som ogsaa har en *religiøs* side, skal vi ikke her komme nærmere ind paa. Det var os foreløbig bare om at gjøre at fremstille den rent almene bakgrund for foreteelserne.

Hvad vi hittil har lært at kjende av lovmæssige organiske virkninger, hører til de automatiske funktioner hvormed livet beskytter sig mot altfor sterke virkninger. Der sker en begrænsning av mottageligheten og en fordeling av trykket.

Avledning.

Men der er ogsaa en anden maate at avbalansere spændingen paa, nemlig ved at lede den opsamlede sprængende energimængde ut i en bestemt *aktion*.

Ogsaa i saa maate sørger legemet selv automatisk for at avverge over-ophobning paa enkelte organer, ved nemlig at sætte *andre* i en tilsvarende øket virksomhet. Ved en stor sorg er det noget av det værste at selv de primitive legemsbehov synes at forsvinde. Sulten først og fremst, trætheten likesaa. De kunstige opkvikkelses- og avledningsforsøk som man maa foreta, sigter derfor ofte simpelthen paa at faa legemet i funktion igjen, — ved spaserture at kalde paa matlyst, træthet o. s. v. Saadant sørger feltlivet for uten kunster. *De primitive behov* melder sig der av sig selv som avledende momenter. Sult, tørst, træthet kan anta dimensioner saa de sluker alt andet. Man kunde fra et ensidig aandelig synspunkt kalde den saaledes fremkaldte tilstand for *sløvhet*, men det er rigtigere at tale om en *ensidig opmerksomhet*. Saa sterk blir denne, at ting som vilde virket motbydelig paa os i normale forhold, her kan fremkalde intens glæde og ublandet nydelse fordi de utløser øieblikkets alt opslukende behov. Dette er jo kjendte ting fra de ældste felttog og indtil nu. Man har slaas om en slurk sølevand. En akademiker fortæller i et brev hvorledes han, da han hadde drukket en bolle kaffe og spist en del brød — opdaget at han hadde sittet paa en forbindingsplads hvor

de saarede jamret rundt om og hvor de døde blev bragt tilside. Og hvorledes han saa efterhvert ogsaa opdaget sine spiseredskapers og sin egen forfærdelige skiddenhet. Hvad der vilde gaat haardt ind paa ham under almindelig avbalanserte forhold, blev her uten virkning fordi der ikke var opmerksomhet nok tilovers til at skjænke det muligheten for at gjøre sig gjældende.

Saa enkelt som dette forhold er, har man let for at overse det eller tillægge det en altfor ringe betydning. Det paakalder ikke vor interesse i den grad som de mer komplicerte og interessante fænomener. Men det har kanskje mere at si end dem alle tilsammen. Især under bevægelses-krig. Naar man hører om strabadsene, dag og nat uten avbrytelse i ukevis, da faar man næsten det indtryk at mennesket under disse forhold er opslukt av primitive behov. Det er heller ingen ting som mere maner til forsigtighet i talen om krigens religiøse virkninger end dette. Enhver som vet hvad der er igjen av ens sjælsenergi efter en uavbrutt legemlig anstrengende dag, kan vidne at mere end et blink av en tanke præsterer man ikke da ut over det absolut nødvendige. Og hvad der føles som absolut fornødent, indskrænkes og blir mer og mer primitivt eftersom anstrengelsen økes og trækkes ut og de elementære behov i tilsvarende grad kommer til at raade grunden. Hvad der gjælder om legemlig haardt arbeidende folk i fredstid, har i sterkt øket maalestok anvendelse paa soldater i krig, særlig da i bevægelseskrigen. Tilmed selve

livsopholdelsesdriften kan som bekjendt her træ tilbage for mer momentane drifter som kræver tilfredsstillelse. Det er som ved kraftig sjøsyke: man vilde gjerne kastes overbord bare man blev fri kvalmen.

Men ogsaa i det stykke er det i krig som tilsjøs at en bestemt *opgave* virker avledende. Hvad en ung fyrbøter engang fortalte mig om sine første turer, at det ingen sak var med sjøsyken saalænge han hadde nok at gjøre, men at det var i arbeids-pausen og paa frivagten at det først blev følt, det vil alle soldater underskrive fra sit erfaringsom-raade.

Det er imidlertid ikke bare de legemlig primitive behov som kan samle al interesse og saaledes virke avledende. Ogsaa *arbeide, opgaver, ordrer* virker paa denne maate. Saa underlig det end kan høres, har derfor bevægelseskrigen naar det gjælder troppernes «moral» store fordeler fremfor stillingskrigen (som i lang tid paa vestfronten). De har meget lettere for at la sig overvælde naar de ikke er beskjæftiget. Derfor gjælder det at skaffe kroppen arbeide og sindet opgaver.

Jeg har hørt officerer og soldater, baade derute og hjemme i hospitalene, fortælle om de *værste* stunder de har hat, — det var altid de timer, undertiden dage, da de laa aldeles *uvirkomme*, ofte komplet urørlige, i skytterhullene *under svært bombardement*. Slik som stillingen er blit i vest, foretar man nemlig aldrig et infanteri-angrep paa en fiendtlig stilling uten først at ha forberedt angrepet med

artilleri-ild. Man dænger da motpartens skyttergraver slik til med granater at de mest mulig jevnes med jorden eller blir svære grusdynger. Er der sigtet godt, og er gravene ikke dype, kan selv sagt ikke en eneste komme levende fra en slik omgang. Men det træffer at der ikke er fuld sikkerhet i indsigtningen, og i den senere tid har man desuten gjort gravene saa dype at det kan hende at en storpart av mandskapene dernede springer uskadt frem av ruinene idet bombardementet ophører og infanteriet gaar til storm. Men hvad man i mellemtiden har oplevet, skal være saa forfærdelig at ingen av os utenforstaaende kan danne os en forestilling om det. I Champagneslaget ivaar blev der sendt 18 granater paa hver *meter* skyttergrav, 100 000 stk. pr. dag over en ganske kort strækning. Og hvad slike besøkende *kan* utrette naar de træffer nøiagtig, fortæller det fund os, som tyskerne gjorde den dag vi besøkte fronten: i en dagen før erobret fransk grav, som var bombardert med tysk artilleri, laa der i et eneste hul 105 døde franskmænd.

At ligge dernede i mørket, aldeles urørlig og uvirksom, høre at nu svinger de kanonen bortover til os igjen, nu slog det ned ved siden, altsaa næste skud vor tur — —; dette om og om igjen, og saa ingenting ha at gjøre, *det* er det forfærdeligste, sier de alle sammen.

Her kan vane og træthet intet utrette. Dels formodentlig fordi den rent fysiske rystelse overskrider de grænser som træthet og vane maa

holde sig indenfor, dels fordi det gjælder et aktuelt angrep paa ens personlige liv. Nu viser det sig at dødsangsten dog er den sterkeste. Vi vet det jo ogsaa fra før, selv fra de tilfælder vi ovenfor nævnte hvor man føler det som man gjerne gav sit liv for at slippe en pine — *hvis* nogen virkelig gjorde forsøk paa at ta ens liv, vilde man verge sig bittert. . . Som et urverk kommer her angrepet hver gang langsomt og sikkert nærmere, gaar over ens hode og drar sig undav — for ved pendelens retur at komme om igjen. Og som avslutning paa det hele venter der en et angrep med bajonet og kolbe.

Med en slik belastning er legemets og sjælens balanseevne overskredet. Det er som om fjærene springer, vegten slaar over. Det psykologiske apparat blir voldtat og trær ut av funktion. Alle love er ophævet og al orden truer med at forsvinde fra sjælelivet. Man kan danne sig en forestilling om den sjælelige paakjending naar man hører at nede i *Priesterwald*, hvor det skal gaa særlig rædsomt for sig, hænder det ikke sjelden at folkene naar de kommer tilbake til hvilepladsen fra skyttergravene er aldeles stumme og ogsaa ellers nervøst ute av funktion. De fleste kommer sig igjen, men det er som om de sprængte organer først ved langsom opøvelse igjen kan faa sin elasticitet tilbake.

Og det sjælelige rædselsfulde ved disse ophold i gravene under bombardementet ligger hovedsagelig i mangelen paa beskæftigelse. Hadde man kunnet foreta sig noget, selv med utsigt til øket risiko —

det vilde været en lettelse! Der vilde med engang været sjælelig ballast, og skuten vilde faat styringen igjen. Derfor er det ikke paa langt nær saa haardt for betjeningsmandskapet ved kanonene naar disse er under beskytning fra fienden. Og derfor virker det ogsaa som den rene befrielse naar der i slike situationer endelig gives de nedgravede ordre til storm.

Soldatene skal i det hele tat saavidt mulig aldrig gaa ledige. Selv de som har vaktteneste ved fronten, har i de dage da de hviler ut en bestemt dagsplan hvor der er levnet dem svært liten fritid uten den de trønger til at sove. De har eksersis, turnøvelser, sangtimer, og de har desuten en del pudsing og istandsætning av sine saker. I de ledige timer skal de ikke gaa og drive, og det gjør de da heller ikke. Det beviser hele det utstyr som deres huleboliger har faat. De pusler stadig med et og andet hvor deres sind og deres tanker kan være med.

De tropper som ikke er blandt de egentlig kjæmpende, men ligger i reserve like bak fronten, sættes til arbeider av alle slags. De steller paa veiene, de bygger barakker, de dyrker jorden og greier med indhøstningen. Under automobilturen frem til fronten møtte vi stadig høilass og kornlass med viftende soldater opi. Vi saa kompanier som var utkommandert til høstpløining, og vi saa andre som greide med kuene. Omraadet like bak fegtningslinjen hører kanskje med til de mest systematisk dyrkede dele av jorden. Overledelsen har opstykket hele landet i avdelinger som er tildelt de for-

skjellige kompanier, og som gjennem en fælles overledelse rekvirerer hvad de trænger av redskaper, og avleverer hvad de indhøster av produkter. Hæren kan paa denne maate likefrem brødfø sig selv. (Hvor der endnu er civil befolkning, har den selvfølgelig den fulde dispositionsret over sine jordeiendomme; men hvor der ikke er arbeidshjælp nok, faar de hjælp av soldatene, saa at ingen jordbit skal være unyttet).

Men under en vaktteneste i skyttergravene er det jo uundgaaelig at man mange ganger ikke kan faa den kropslige bevægelse som avleder tankene. Saa griper man til hvad som helst andet. Hver stump læsning er under slike omstændigheter velkommen. Det kan høres barnslig, men det forekommer stadig at vaktpostene gir hverandre gaader at gjette. De mest naive gaader, disse f. eks. om dyr som har fem ben, hvor det femte bare er sat til «for at gjøre det vanskelig», kan i disse stillestaaende timer skaffe en liten bevægelse i tanken. Der er ogsaa utgit en særskilt liten *gaadebok for soldater*. Gamle aviser, like til avertissementssiderne søker øinene igjennem fordi det er en lise at holde tankene fæstet paa noget. Derfor sørges der omhyggelig for post og alslags læsning ved fronten. Det er i det hele planen fra ledelsens side at krigslivet skal lægge beslag paa alle organismens kræfter. Deri ligger selve midlet til at balansere spændingen, en av betingelserne for at soldatene kan holde ut.

Men det er let forstaaelig at den slags hensigts-

løs beskjeftigelse som jeg tildels har nævnt i det foregaaende, er uten værd for avledning av tankene saasnt der er øieblikkelig fare paa færde. Da trær andre momenter til. Først og fremst dette at arbeidet og hele situationen har en hensigt, et *maal*. Skaffer krigen soldatene uhyre større anstrengelser og risiko end fredens manøvrer, end livet paa moen, saa skaffer den dem til gjengjæld bevisstheten om at nu er det alvor. Mangfoldige av soldatene sier at selv det kjedeligste arbeide kan gaa som en lyst, naar man bare vet at der virkelig avhænger noget av om det blir gjort eller ikke. Derimot forekommer det ikke sjelden at hvor en anden likesaa godt kunde gjøre det arbeide som er faldt i ens lod, og som ikke netop hører til det man gjerne gjør hvis man kan slippe, prøver soldatene at lure sig unda. Men saasnt det staar personlig paa den enkelte, forsvinder denne lyst av sig selv.

Gaar han og kvier sig og ikke vet om det egentlig er saa nødvendig at han akkurat skal ut i det ene eller det andet, saa virker en *ordre* undergjørende paa hans vankelmot. Han faar sig sin vei foreskrevet og maa gaa den. Den nødvendighet som paa den maate hviler over felttogets farer og strabadser, virker som en lettelse, som en befrielse fra alle refleksjoner. Naar der ingen vei er utenom, gjør man heller ikke noget forsøk paa at komme unda. Den som før gik famlende og usikker hvor det gjaldt at ta en personlig beslutning, er med en gang frigjort i det øieblik han faar en befaling.

Ordren befrir ogsaa fra bevisstheden om den større eller mindre fare man utsætter sig for. At skulle dække sig saa godt man kan efter eget initiativ, kan ofte vække en egen urofølelse og usikkerhet, mens man derimot klart og fast indtar en bestemt stilling eller utfører et særlig hverv efter ordre, selv om faren her er mangedobbelt større. En ting er i alle fald sikker, og det er at paa personlig initiativ og paa eget ansvar altid vil si en kolossal øket sjælelig paakjending, saa at felttoget vilde være uutholdelig uten kommando. Endog om gamle keiser Wilhelm fortæller Bismarck at han svært gjerne naar han skulde ta vanskelige beslutninger, vilde være dækket av et raad som nærmet sig en befaling (hvilket maa ha passet utmerket godt for Bismarck!).

Naar vi derfor søker de sjælelige love som avbalanserer soldatens sind, spiller disse tre positive faktorer en stor rolle: de primitive drifters krav, optathet av arbeide, og indordning under høiere befaling, beskyttelse bak autoritet.

Vi har alt været inde paa at de samme love gjælder overfor alle de rædselsfulde ting som soldaten maa utføre eller maa se og høre. Der er dem som mener at alt det gruopvækkende som krigeren maa se paa, al den lidelse han hensynsløst maa fremkalde, alt det for almindelige mennesker saa angripende som han værner sig til ikke at berøres av, maa virke *forraaende*. Og det kan nok hænde at der er baade fare og sandsynlighet for at det paa mange virker slik. Men den av-

stumpning overfor det rædselsfulde som vane og træthet, de elementære behov o. s. v. kan fremkalde, behøver ikke forandre selve sindelagets art. Ikke mere end dette er forandret fordi om jeg med langt mindre gru og bevisst medfølelse rensar og forbinder et saar end jeg staar uvi'ksom og ser paa en anden gjør det. Enhver kjender denne avledning av det gruvækkende, saa snart man bare faar ta haand i hanke med og faar en opgave at fuldføre, eller en ordre at lystre. Og det behøver ikke være det spor mer karakterforandrende at vænne sig til det skrækkelige eller ikke at ænse andres lidelse fordi man er saa optat av at tilfredsstille sine egne nærmeste behov. I begge tilfælde er der tale om en tilpasning efter forholdenes krav. Det er sindets akkomodationsevne som trær i virksomhet. Selv de utslag av tilsynelatende haardhet eller raa-
het som tilskuere da kan synes at iagtta, behøver ikke komme fra en virkelig indre forraaelse. De kan være utslag av de finere centrers avkobling under utførelsen av en opgave som kræver en slik fysisk høispænding, at de ikke orker at komme i berøring med den.

Ogsaa her spiller det for soldatenes sind en stor rolle at selv det grusomste har sin *mening*. En soldat fortæller f. eks. at det var langt græsseligere at se likene av de faldne som laa paa rad i lasarettets likkjelder end at se dem paa slagmarken, der hvor kulen hadde truffet dem under fremrykningen. Der ute saa han dem ligge, en, to, tre, fire, fem, seks, strakt parallelt i samme retning, den retning

hvori fædrelandet hadde sendt dem frem, og hvori deres død hadde sin forklaring. Inde i kjelderens var situationen en anden. Der var de faldne rykket ut av den ramme som gjør døden til en forklarlig død. Her stod ikke maalet og meningen med det hele umiddelbart klart for ens øie.

Det skal undre mig om vi ikke her er ved en av de psykologiske faktorer som kommer til at spille en rolle ved fredsslutningen. Man hører undertiden i Tyskland at det gaar ikke an at la være at annektere noget av det erobrede land. «For saa vil jo vore kamerater ha hengit sig i døden uten mening». Naar hæren sandsynligvis kommer til at ønske landutvidelser, hvis seiren overhodet gjør slike krav mulig, da er ikke dette *bare* grundet i en slags griskhet — som man let vil tro. Der kommer ogsaa den ting til, at lasten paa sindet er sterk for alle dem som har set kammeraterne falde, og at denne last kun kan bæres ved at man ser en hensigt med det hele. Og efterat den første rene og sterke mening: det at bevare hjem og arve for fiendtlige indfald, av sig selv gjennom den militære utvikling er traadt tilbake, uten at der derfor har kunnet bli nogen fred, og felttogene og ofrene har stillet sine ubønhørlige krav gjennom en lang lidelsens tid, er det ikke utænkelig at et synlig resultat av krigen, et opnaadd maal, er som en slags sjælelig nødvendighet til forklaring av det grufulde, til avlastning av den forfærdelige byrde: de faldne kammerater.

Det er formodentlig unødvendig at gjøre opmerksom paa at denne fremstilling ikke paa nogen maate gjør krav paa at være fuldstændig. Dertil mangler baade tilstrækkelig psykologisk innsigt og fyldestgjørende kjendskap til feltlivet. Hensigten har været at gi en bakgrund for studiet av krigens religiøse liv. Gaar man like løs paa dette og skildrer dets mange former og farer, gir man let sine læsere det indtryk at hele feltlivet er fylt av religiøse impulser. At dette langt fra er tilfældet fremgaar av den foregaaende analyse. At der imidlertid ogsaa findes sterke motiver til religion under utøvelsen av krigens haandverk, vil det følgende vise. Og ogsaa av det vi hittil har holdt paa med, kan nok enhver forstaa at slike indtryk kommer baade her og der.

Imidlertid vil jeg slutte dette kapitel med et længere brev som tildels kan illustrere det og bane os overgangen til det følgende. Jeg ønsker ikke at avbryte det med kommentarer eller dele det op og placere dets partier der hvor de hører hjemme efter en saklig inndeling. Derfor vil det likesom andre breve paa andre steder her i teksten komme til at bringe frem ting som tildels ligger utenfor vort øieblikkelige tema. Til gjengjæld vil illustrationer til dette kapitel dukke op nu og da ogsaa under andre emner.

Tillæg: Bergers brev.

Forfatteren av dette brev er en teologisk student *Siegfrid Berger* i Marburg, prestesøn fra Sachsen. Han meldte sig som frivillig, men hadde forlæst sig saa hans øine var undermaals. Han kom derfor i sanitetet og fik arbeide i lasarettet i *Torgau*. Over nytaar hadde den lange læseferie alt hjulpet, efter nye øieprøver blev han antat i linjen, og drog efter øvelsesuken til østfronten som almindelig musketer. Vi hører her om hans første deltagelse i kampen. — Brevet er skrevet til hans kammerater i Marburg og ankom dit sidst i juli. Jeg bringer det her med hans venners tilladelse.

Litauen, 28de juni 1915.

Klokken 1 kom ordonnansen og rev mig ut av søvnen; efter et knapt kvarter var vi underveis. Vi gik langs den taakede flod, forsigtig, mand bak mand, og holdt os dækket. Saa dannet vi marsjkolonne paa den anden side. Den unge løjtnant er temmelig alterert. Endelig er vi kommet op paa det lille plataa ovenfor K. I morgendisen ser vi forskjellige andre marsjkolonner. Aha, de forreste bøier av. Gaar det løs paa fæstningen?

Der venter kompanichefen, elegant, behersket, kold. Han rider sin skimmel rank, trodsig; manden er pragtfuld som han sitter der. «Kompani holdt! Det bærer langt idag gutter, vi *maa* komme frem; divisionsbefaling. Kast alt overflødig væk. Uten appel: marsj!» Solen staar op. Kapteinen angir med en haandbevægelse vor retning, altsaa — det blir offensiv!

Om aftenen klokken 11 var vi da ved brigaden. Ved gaarden paa det store gods holdt chefen.

«Kompanikolonne opstilling!» Men ingen orker at lyde mere. Alle tumler om hverandre, indtil chefen med sin skimmel og sin ridepisk endelig faar bragt kompaniet paa række. «Inddeling!» Hver tredje mangler. Den unge mand har paa sin skimmel redet kilometer-langt foran kompaniet, og vet ikke at de underveis er sunket om i grøften, i støvet, i kratet. Den store skog bak os vrimler av efternølere. — Jeg har endnu kraft nok til at vaske mig, trækker paa mig rent tøy og kaster ut av tornisteret alt som paa nogen maate kan undværes, en bok, en smule skiddentøy, konserver.

Det lyser endnu hos bonden, jeg forlanger melk og drikker en vældig bolle. Det smakte saa vidunderlig at jeg absolut maa nævne det. Den andre einjåhrige¹, en ingeniør, kom humpende bort og bragte et jobsbud: «Vi skal alt avgaarde klokken 3, saa det nytter ikke at sove først, smaa'n, men støvlene drar vi av os!» — Og saa kommer først for alvor hele dagens nød sættende ind over os: solstikkene, de som var døde av dem, og de som var faldt i krampe av dem — tørsten, bandingen i rækkene Natten var temmelig kald; vi blev liggende ved peisen hos bonden. Jeg hadde et par cigarer, og slik holdt vi os vaakne. Tæt sammenkrøpne laa vi, fordi det var saa skrækkelig det som laa bak os; to store, gamle bengler med hjemlængsel. Tilslut fortalte ingeniøren om sin

¹ Den akademiske ungdom ekserserer bare ett aar og kal-des derfor «enaarige».

kjæreste, og præcis klokken to kokte vi os en raffinert kaffe.

Klokken tre bar det videre. Kompaniet saa elendig ut; chefen hadde en let rødme paa panden da han holdt foran os. «Vi kommer nok i fegting idag. Igaar blev dere slappe, gutter. . . .» Stemmen kvaltes for ham, der gik en næsten umerkelig bevægelse gjennom rækkerne, det klirret og rykket. «Alle gjør sin pligt,» sa den unge herre.

Om den dag vet jeg ikke mer, bare at vi en gang kom til en halvfærdig bro som vi skulde over, og at vi maatte ta os sammen for ikke at dætte utfor, og at vi om kvelden kom ind i skogen. Mere husker jeg ikke. Det andre var en eneste skrækkelig almen taake av støv og kanontorden og solbrand. Vi maa aapenbart være marsjert videre om natten ut av skogen. Jeg husker ikke mer av det, bare at vi gjorde holdt, marsjerte op tropsvis, fik rissuppe og styrtet os over et straatak paa et fjøs i nærheten for at faa revet til os halmviskene. En gammel kjærring skjeldte og bar sig, hun tok fat i mig, og jeg ristet hende av mig. Forresten vet jeg ingen ting om det hele.

Ilddaaben. Jeg maa ha sovet fabelagtig, for næste morgen var jeg ganske fornyet. Vi fik igjen kaffe og smørbrød. Ingeniøren holdt spottetaler over Vorherres verdensorden, og jeg blev ham ikke svar skyldig. Heller ikke marsjen var saa frygtelig lang. Vi var rigtignok bare halvparten av 11te kompani; men vi var i god vigør igjen. Nede i en liten sänkning blev der utdelt et par kommandoer,

omtrent som paa ekserserpladsen. Kompaniet utfoldet sig og gik frem i godt tempo, akkurat som ved Torgau. De første shrapnels, de første kuler, en tynd sitren og susen, indtil vi kom i en grøft og maskingeværet snatret løs, og i samme øieblik knattet det i flanken. Jeg hadde god dækning; hvor længe? Litt efter litt sigtet maskingeværene sig ind, surringen blev mere indtrængende, og snart klasket skuddene ind i vore rækker. Det var en udmerket præstation; vor unge saniteter fik meget at gjøre, jeg ser ham endnu rolig og rank springe omkring.

Pludselig blev der stukket noget frem foran hjelmen paa mig, en tom patronhylse med en seddel: Træk til høire enkeltvis, samling bak laaven. Jeg skjelte forsigtig bortover, og saa ingeniøren rette sig op og rende avsted som en avsendig. Pludselig gav han et skrik og faldt overende. Nu var det min tur. Jeg tok sats med et ryk og suste bort til ingeniøren. «Underlivsskud», stønnet han. Jeg kunde intet utrette og maatte videre, for jeg merket at en skytter hadde skutt sig rigtig godt ind paa os og maatte ha os omtrent paa kornet. Han skjøt altid litt for langt til høire, fordi vinden kom slik; men han rettet sig. Altsaa avsted, uten hilsen, som en gal gjennom akeren, og saa videre gjennom maskingeværavdelingen ind paa gaardspladsen. Den lange korporal befalte: Tornister av, og vi gjorde os det makelig rundt brønden midt i hele levenet. Jeg satte mit sidste stykke pølse tillivs og drak og røkte. Siden skulde vi

være med og skyte; det gik ganske langsomt og rolig, omtrent som ved skytterstevner. Det kan høres som praleri; men den lange korporal var saa patent rolig og kjæk, at det smittet ogsaa paa os. Vi skjøt paa nogen russere enkeltvis, som holdt paa at grave op en grav. Jeg skjøt en gang en haandsbred for høit, jeg kunde se det paa grenen i busken over ham, den sprat tilside. Da blev jeg kvalm og vilde ikke skyte mer, det hadde jo heller ikke noget si.

Klokken 4 fik vi befaling til at storme. Fra nu av husker jeg ikke stort, bare at vi var i forreste linje og rendte alt hvad vi orket. En gang faldt jeg i en bæk, og en gang kom et snes shrapnels. Vi var blinde og døde av anstrengelse og ophidselse. Da solen gik ned, naadde vi høiden. Russerne var væk! Jeg føler endnu den taknemmelighet hvormed jeg tok min bajonet av og stak den i skeden. Mange av os var det ikke igjen. Jeg saa mig om. Der laa, dyp-blaa, en stille sjø, trægrupper, en del straatækkede smaahus, og i de 5 minutter vi laa deroppe faldt det mig ind at Herder kjendte dette landskap og har truffet dets tone i sin oversættelse av litauske sange. Jeg laa netop og tænkte paa den klassiske Hagen, da korporalen kom og gav mig et spark: «Naa, hvalpen, grav dig ned!» Altsaa, videre skulde vi ikke. Da det blev mørkt, var jeg færdig og sprang i al hemmelighet ned til nærmeste gaard, hvor jeg kokte mig te. Husfaren sat ængstelig ved vævkrakken; en gammel kone kysset mig paa haanden og tændte op

en forskrækkelig varme. Melk hadde de ogsaa, den heldte jeg i teen, som jeg tok med tilbake i stillingen. Det var naturligvis forbudt at rende væk slik. Halvveis møtte jeg korporalen som gren paa næsen og fik halvparten, og saa begyndte at skjelde noget ganske forskrækkelig. Det blev bitterlig koldt, og pludselig hadde vi mistet kjendingen til venstre. Vi maatte tilbake, forsiktig. Til overflod blev det et vanvittig regnveir. Jo lenger vi gik tilbake, jo flere flammende hus overalt. Paa vandpyttene i sumpene lyste ildskinnet. Vi var frygtelig trøtte og stolpret timevis om paa det uvisse. Endelig fandt vi tilbake til bondegaarden hvor kompaniet var, fik varm mat og rykende kaffe og frisk halm. Jeg tok mig endda saapas sammen at jeg fik rullet ut kappen og teltduken til at vikle mig ind i. Med geværet i armen sovnet jeg ind, glad og meget taknemmelig. Og fik sove 8 timer.

Pudsigt at se hvordan kompaniet næste morgen skiddent og sultent leiret sig om feltkjøkkenet og spiste og spiste og spiste. Man tænkte paa *ingen-ting* uten at man hadde sovet og at der var ris at faa. Men saa var det opstilling. Da saa vi først hvem som manglet, og jeg tænkte pludselig: «Ingeniøren!» Jeg hadde ikke engang sendt en saniteter til ham. Mange andre var ogsaa borte. Vi fik fat i vore spader og bar saa de døde sammen under et vakkert gammelt træ, en dyp, bred grav, ansigtet mot øst. Da alle laa stille ved siden av hverandre der nede, sluttet vi kreds om-

kring. Jeg læste den 90de salme, bad Fadervor, og kastet de tre haandfuld jord: «Av jord er du kommet, til jord skal du bli, Jesus Kristus skal igjen opvække dig!» Vi følte os lettet og fri da vi gik bort. En gartner blev tilbake for at lave en gravhøi. Men da jeg lette efter ingeniøren, fandt jeg bare nogen uniformssaker og lidt blod; altsaa hadde de hentet ham. Jeg har ikke siden hørt noget om ham.

Saa kom rigtig onde dage. Om eftermiddagen maatte vi under fiendens ild drive forskansningsarbeide, og om natten staa der paa forpost.

Om kvelden da vi var kommet i kvarter, var det bedre.

Paa bordet sov løytnanten, i bakerovnen sat tre stykker med en lysstump og spilte skat (de turde ikke ha lys i værelset for fiendens skyld), og jeg læste og hvilte rigtig godt. Hadde netop læst brevet til Filemon og var rent lettet og fri om hjertet. Jeg laa og saa ut av det lille vindu, saa hvordan det blev mørkere og mørkere, fik øie paa et par stjerner, saa hvordan de blev blekere og blekere. Og saa i morgendæmringen stod der for mig i vinduet et litet yndig utskaaret krusifiks som morgenskjæret faldt paa og lot lyse mer og mer, saa det et øieblik stod der skjælvende i straalene. Da faldt vort raa, meningsløse liv mig tungt paa hjertet. Jeg skammet mig indvendig. Og Filemons brev hadde jeg bare nydt, men ikke forstaat, jeg var ikke blit var den korsets skygge som ogsaa hviler over dette

brev. . . . Paa et av helgenbillederne paa væggen læste jeg: «Pro nobis». . . .

Men nu er alt godt igjen; vi ligger forholdsvis sikkert og har alt faat post to ganger. Vi har fundet poteter og sovet ut. Til næste gang. Generalen har rost os. Da vi kom forbi hans bolig, stod han der i bedste antræk, cigarduftende. Han vinket muntert til os: «264 længe leve! et tappert regiment!» *Litt* godt gjorde det os allikevel.

KAPITEL 2

Stemnings-religion.

De som mener at alt det raa som soldater ser, hører og ogsaa gjør, maa barke deres sind saa de selv blir følelsesløse og haarde, har ganske glemt at al menneskelig erfaring fra lignende forhold sier det stik motsatte. Vi norske skulde vite det bedre end andre, for vore sjøfolk har i aarrækker lært os det. Alle kjender det ømme som lever i sjømandens sind og de uttryk det gir sig — fra kjælingen for skibshunden, fantasiene i skraa-tobaksskyene og til de blanke øine juleaften. — Alle som arbeider med forkomne sier det samme. Det sentimentale blir ikke borte under en lurvet og raa tilværelse, det vokser tvertimot i styrke.

Det *sjæle-panser* som soldaten lægger sig til — ifølge akkomodationen som fortykker huden hvor der er særlig paakjending — gjør det bare endda ømmere inde i ham. Det er som om det haarde skal og de tætte vægger lokker frem der indenfor mangt liv som ellers laa i skjul og ikke vaaget sig frem. Nu behøver det ikke genere sig, for skoddene er lukket og verden ser det ikke.

Der er mange forhold i felten som fremkalder

varme tanker. Det at *ha været i fare* gjør altid bløt om hjertet. Taknemmelighet, længsel, meddelelsestrang — alt rører sig sterkt hos den som synes han har faat sit liv til gave for anden gang. Jo sterkere faren er, des mer tyr mennesket ind til de enkleste former hvori lykken kan bo, — det er som et psykisk motverge mot tilintetgjørelsen.

Kaptein Høcker fortæller fra novemberkampene om Lille, da hans landevernskompani en dag pludselig blev beordret frem i en meget utsat skyttergrav og blev liggende der hele ni dage i træk, stadig i dødsfare og sterke sjælelige og legemlige lidelser: Kapteinen hadde i farten da de skulde ut, faat ordonnansen til at sette sin ridehest ind i en stald et steds like bak ildlinjen, og det første han søkte da han halvt nedbrutt fik avløsning og kunde trække sig tilbake, var underretning om hvordan det var gaat med den. Han fandt den i god behold. «Jeg gaar bort til den, læner mit hode til dens brune hals, derpaa ansigtet, øinene. Og jeg tror jeg var et øieblik saa ukrigersk, at om nogen hadde snakket til mig i den stund saa var det tyknet til i halsen paa mig.»

Ogsaa det at *være isolert* skaper sterke stemningsbølger i ens indre. Enten det nu er at man er langt borte fra sine kjære og sit vante liv, eller det er at man har savn i en ond eller barsk tilværelse. Som træet iler med sin rikeste livssaft til det punkt hvor det er saaret, saaledes vil mennesket hvor dets vei er blit avbrutt, samle et helt følge av ømme tanker. Saaledes er der en trængsel

av minder og haab der hvor de store savn bor. Dette er særlig fremtrædende hos de saarede. Og høist karakteristisk er netop den forskjel man her kan iagttaa mellem dem som kan bevæge sig ute — er kommet saa langt i helbredelse at de med bandage kan gaa frit om i byen — og de som er länket inde og hvis bevægelsesradius er begrænset av rullestol eller sykebaare. Saa snart de er sine egne herrer, væk fra al fare og fri for isolerthet, faar de en haardere struktur.

Man kan i felten regne med at begge disse momenter, faren og isolertheten, fremkalder følelsesbølger hos soldatene. *Hvad grupperer nu disse følelser sig om?*

Det er et særkjende ved al sentimentalitet at den er uklar. Der kan være en rigdom baade av tanker og minder, av forsætter og planer som bølger gjennem sindet — men de er ugripelige som vinternattens nordlysbundter. At her er momenter tilstede av alle de traditionelle grupper: æstetik, etik og religion, er der ingen tvil om. At skille dem ut fra hverandre er bare endnu vanskeligere end ellers.

Ett krystallisationspunkt har imidlertid alt det flytende, og det er *hjemmet*. Dit gaar æstetikens længsler, dit gaar viljens forsætter, og dypt der inde finder ogsaa religionen et hvilepunkt. Man kunde kanske ved siden av hjemmet nævne *kirken*. Det vilde, som vi skal faa bevis paa i det følgende, være fuldt forsvarlig. Men kirken og hjemmet er i de aller fleste tilfælder intimt sammenvokset til

ett stykke, og jeg mener at stykkets rette navn er hjemmet.

Det hørte for mig til de aller mest overraskende ting ute ved fronten at se hvorledes soldatene, ikke reserven, men selve kampfandskapet, i sine fristunder syslet med at gjøre det *hjemlig*. Leiren gav de navn efter byen hjemme, leirgatene og pladsene likesaa; dette er mer en selvfølge. Men hvorledes de ogsaa pyntet! Som om de vilde mane kvindelig mildhet over tilværelsen. Med hvilken omhu de stelte et par simple blomster; hvorledes de av bjerkegrener og mos laget fotografi-rammer og stativer. Disse smaa kasser med erte-blomster og pralbønner — ofte i de rædsomste omgivelser — var et forunderlig bevis paa de intimere livslængselsers gjennombruddskraft selv overfor staal.

Slik gaar de og pusler med blomsten — og mener hjemmet. Slik hjælper de hverandre med en haands-rækning, til nytte eller lindring, og begge føler at de hver for sig og for den anden betyr — mor, hustru, søster, — hjemmet.

Især landvern og landstorm har det slik. De kjender kammeratene paa sig selv, de behøver hverken betro sig til hverandre først eller forklare og undskyldte sig. «Man vet om de andre at hver eneste gift kammerat har de samme tanker, — hvor mange barnebilleder tro der gjemmer sig i kompaniets lommer! Det er jo regnet ut at der kommer mange hundrede barn paa hvert landstormskompani. Aldrig blir det en ellers i livet saa bevisst som

herute at hver eneste en av de andre har like saa mange og like saa hjertelig følte slegtskapsbaand som en selv, og man vet paa en prik, naar de andre sitter ved siden av en, at de ser akkurat de samme varme og fredelige billeder dra gjennem piperøken, og at der hjemmefra sendes dem like saa enfoldige og kjærlige tanker som tilfældet er med en selv.»

Det er ikke nødvendig at gaa i detaljer her og ta frem eksempler paa hvorledes det efter hvers forhold kan være mor, hustru eller barn som vigslar hjem-tankene. Hovedsaken er at hjemmet har vist sig at spille en uhyre rolle som livsvarmens kilde ogsaa i haarde og ekle forhold. De seks millioner moderne mænd som bare paa tysk side staar i felten, gir derfor et kraftig dementi til den moderne paastand at hjemmet bare er det til en viss grad mest praktiske logisfællesskap, og at det bør avløses av andre former saa snart det moderne liv gjør saadanne mer praktiske. Dette dødfødt saglige synspunkt vilde fremkalde smil hos soldatene.

Det er i denne forbindelse interessant at se hvor litet mandens *arbeide* og *stilling* egentlig gir ham av værdier derute. Tanken paa det fremkalder bare varme for saa vidt som det lokker ham ind i fremtiden. I og for sig er det koldt.

Begynder De at snakke med en soldat og spør hvad hans civile stilling er, vil han altid nævne den med stolthet. Men læg merke til den forandring som foregaar med hele manden naar De saa spør hvor han er fra, hvor han bor. Da

vækkes lokalpatriotismen øieblikkelig; men bak den skjuler sig glæden ved at dvæle ved de trakter hvor det bedste i verden findes. Like saa tause som soldatene gjerne er naar det gjælder oplevelser av mer nærgaaende natur ute i felten, like saa livlige blir de naar de kan faa fortælle hjemmefra. Jeg hørte en saaret soldat paa hospitalet fortælle om smaapikene sine. Han straalte gjennem taarer.

Det er klart at disse forhold ikke er uten interesse for den som spør om soldatens *religiøse* liv. Men la os straks gjøre opmerksom paa at man maa være forsigtig med at indkassere hjem-følelsen som middelbar eller umiddelbar religiøs værdi. Der kan her indtræ et dobbelt forhold: religionen kan likesaa godt bli middel til at fantasere sig til hjemlige forhold som omvendt hjemmet kan bli middel til at finde ind paa religionens veie.

Ofte er begge disse ting saa sammenvævet at det ikke er hverken mulig eller rigtig at ville foreta en sontring. Der blander sig hjemmets hvilende glæde ind i en gudstjeneste, en salme, en bøn eller lignende. Og der blir ved enhver endog rent verdslig glæde over noget andet end det ensformig militære noget næsten religiøst.

Længslen efter *noget andet*, efter avveksling kan jo for os alle bli et uhyre sterkt sjælelig behov. Det er kjendt f. eks. fra nordpolsekspeditioner. Og det erfares i uhyre utstrækning av alle dem som har været forvist maanedsvi i øde og ensformige skyttergravsstillinger. En kaptein som efter 10 maaneders slik tjeneste engang fik permission

hjem, vægret sig da han vel var kommet ind i toget mot at se ut paa platformen — bare for at slippe de evige soldaterskikkelser. Og han blev rent oplivet og snakket høit om det, da han paa tysk grund igjen fik se nogen *kelnere* og andre ganske likegyldige civile.

Noget lignende hændte en underofficer, en student, som paa et orienteringstogt kom til et forlatt hus og opdaget et piano. Noter laa der ogsaa — «Valkyrien», utvalg for piano med tysk tekst. Overlykkelig sætter han sig ned og spiller første del og synger til med sin rustne stemme. «Rik, uendelig rik og inderlig lykkelig gik jeg tilbake til min post. Jeg hadde været hjemme, hadde spillet tysk musik; — nu kunde jeg paany dra i krigen. Det var salig.»

Nu er der selvfølgelig ikke spor religiøst i kapteinens indre fornyelse ved synet av kelnerne. Og den musikalske students salighet behøver ingen himmel. Men det kan paa den anden side sies at naar der overhodet graves dypt, kan der uforvarende komme kilder for dagen.

Man forstaar ialfald at gemyttets længsel efter noget andet end det krigerske væsen gjør ogsaa gudstjenestene og alt hvad dermed henger sammen meget kjære for soldatene. Ogsaa der lives de op ved at møte nye indtryk eller føler sig «salige» ved igjen at finde noget av hjemmets vaner. Saa kan det ogsaa hende at selv om saligheten her har en religiøs ramme, blir den ikke derfor i personlig forstand religiøs. For den enfoldige soldat

bestaar der neppe her noget bevisst skille. Eien-dommelig aapenhjertig er saaledes en egte bayrer som i *Aubenton* (Ardenne) for første gang paa lang tid igjen hadde hørt messe av en Münchenerprest og deltat i det følgende skriftemaal og kom-munion. Han kommer ut av kirken, tvinder sin mustasche og sier: «Jetzt fehl'n nur noch die Weiss-wurst aus dem Hofbräuhaus»¹.

Hadde han bare hat dem ogsaa, saa vilde det været ganske som i München!

Det hænder ikke saa ganske sjelden at guds-tjenestene for lignende naturer virker til at øke tomheten efterpaa. Det er som om de under koralmusik og kjendte tekster føler sig hensat til sine længslers land — og saa naar de kommer ut, bittert føler at det hele var en drøm. Det hænder at de sier: «Nei jeg vil ikke mer gaa til guds-tjenestene. Det tar altfor haardt paa.» De kommer allikevel, men det kan hende at de sætter mer til end de egentlig faar, naar de har det paa denne maate. Der aapnes dem ikke nogen vei, de selv kan gaa videre og hvor de finder kraft til at holde ut; der aapnes dem et syn som de rækker hændene ut efter, men ikke kan naa, ikke blir eiere av.

De enkelte tilfælder er det ikke let at dømme om. De eksempler som hitsættes i det følgende kan saa-ledes godt føre til en personlig religion. Men for

¹ («Nu mangler bare pølsene fra hofbryggeriet»). — Mig fortalt av en tilstedeværende sanitetsmand.

det heles vedkommende maa man — bl. a. for ikke at bli skuffet over de frugter det tilslut bærer — vistnok si at denne sammenkobling av hjemve og religion ikke uten videre er til religionens fordel. Dermed være det langt fra sagt at de følelsesbetonte *minder* som man har fra høitidelige stunder i sit liv og hvor kirken gav rammen, ikke kan bli smaa veivisere tilbake, først til kirkens ramme, siden kanskje ogsaa til dens indre. Der skal bare ikke ske nogen overvurdering av disse sentimentale strenge. I og for sig er der ingen religion i deres svingninger.

Fra sin «Unterstand» i skyttergraven skriver en soldat en novemberkveld følgende:

«Min kjære kone! Kjære lille skat! Du vet hvor gripende det var da vi var i Johanneskirken sammen før jeg reiste ut. Men hvad en rigtig feltgudstjeneste betyr, kan du ikke forestille dig. Idag kl. $\frac{1}{2}$ 2 skulde det være. Hver har sin felt-salmebok med. (Som de i hemmelighet passer paa som en skat!) Vi synger: «Jesus, gaa foran paa vor livsvei!» Husker du at da vor lykkes porte aapnet sig for 6 aar siden paa vor bryllupsdag, da gik vi ut av kirken sammen netop til den melodi?! Skulde den ogsaa nu igjen indlede et nyt livs-avsnit til lykke og velsignelse? Netop denne salme gjorde mig saa vældig glad og let idag. . . . Saa lykkelig og fri har jeg ikke følt mig paa lange tider, jeg følte mig jo forenet med dig, min kjære kone, og med vort elskede lille barn.»

Hvem vil her paata sig at skille religion fra hjemmefølelse?

Man kan forstaa hvorledes *julaften* maa ha virket paa alle som har det slik. Julen er jo den eneste av de kirkelige fester som endnu har bevaret sit folkeomfattende præg. Og det skylder den sin forbindelse med hjemmet. «Frelserens fødsel» feires egentlig ikke saa bevisst. Det er barnet, hjemmet som feires. Hvor meget der er av kristelig og hvor meget av hjemlig kan det være vanskelig at si. Her er en vekselforbindelse som har et usynlig løp.

Der foreligger et utal av beretninger om hvordan julen blev feiret derute. *Den* kveld maa de jo fortælle hjem om alle sammen, saa man kan visst trygt si at der findes rapport fra hver eneste trop. Da vi her hjemme spændt grep avisene tredje juledag og skulde se om julen hadde været fredet derute, var det med stor skuffelse vi læste om angrep og kampe baade her og der. Men naar man ser det fra den anden side, hører om alle de steder hvor det var «fredelig», saa viser det sig at julaften har spillet en overvældende rolle i felten. Ikke at de netop alle har hat «juletræ» og sittet lunt og delt ut presenter. Det barske, kolde, hjerteløse ved krigen har dannet rammen. Det som gjør det sterke indtryk er netop hvordan de trods alt har villet eie et aldrig saa litet symbol paa kveldens hellige time. Saa kan det ha været bare en bar-kvist de har stukket til sig i tide og en lysestump de har gjemt av til denne leilig-

het. Et øieblik har de feiret julen omtrent alle sammen. Den har ligget slik i luften at intet sprængstof kunde fjerne den.

Jeg fletter her ind et brev som viser hvordan den et sted paa en landevei i Polen blev hilset velkommen. Brevet er mig overlatt av en landsbyprest og skriver sig fra et av hans sognebarn, en snekker ved navn *Leidebrand*. Det er bare datert «Felttoget, 26de december 1914» og lyder i oversættelse med bibehold av den noget uskolerte stilføring:

«Da vi nu om kvelden marsjerte i kvarter, maatte vi gjøre holdt et sted underveis. Tilfældigvis blev vi staaende akkurat ved en tysk-evangelisk kirke¹. Jeg saa opover kirken og opdaget i anden etage paa taarnet et billede av Jesu korsfæstelse. Min kammerat sier til mig: Kom Hans, vi gaar op og ringer, for det er jo helgekveld. Vi begge gik trappene op og begyndte at ringe. Med 3 klokker! Da vi hadde ringet i cirka $\frac{1}{2}$ time mente min kammerat: Kom, nu slutter vi at ringe. Da vi nu kom ned stod vor regimentschef foran kirkedøren, gav os haanden og sa: Hør gutter, det gjorde dere ret i. Jeg er ekstra kommet og se hvem dette kunde være. Jeg skal huske dere begge to. Adjutanten maatte nu skrive op vores navne begge to. Men kjære hr. pastor, mange

¹ Det var i Rusland, nær Lodz hvor der er adskillige tysk-evangeliske menigheter.

taarer saa man da vi igjen kom til de andre kammerater.»

Ved beretningene om selve julekvelden vil vi først fæste os ved den rent menneskelige side av kvelden, den menneskelige i motsætning til den krigerske. Vi finder her et litet kapitel hvor kristendommens *internationale* karakter trær frem paa en i denne tid og denne situation særlig velgjørende maate. Kanske har kristen skik ikke paa noget omraade trængt saa dypt ned i folkenes liv som naar det gjælder julen. Den tilnærmelse mellem fiendene ved fronten som julen fremkaldte er et klart bevis derpaa.

Jeg har ikke villet tro riktig paa de fortællinger som ved nytaarstid 1915 var at se nu og da i avisene, om tilfælder da soldatene fra de to fiendtlige linjer skulde ha vekslet hilsener, ja endog byttet varer med hverandre og hat avtalte tegn f. eks. geværkolben stukket i veiret naar de vilde enes om en gjensidig liten hvile i bevogtningen. Jeg ansaa dette for at være romantisk utsmykkede, enkeltstaaende tilfælder som av en eller anden journalist var servert i en for det bløthjertede publikum passende tillavning. Det var først da jeg ute paa landet hos pastor Fenner traf en soldat fra østfronten som selv hadde været med paa en slik historie, at jeg fik det første sikre holdepunkt for at de virkelig er passert, nogen av dem. Senere har jeg kunnet kontrollere ialfald tre tilfælder til, og mener nu at selv om der ikke hadde forekommet mer end disse fire tilfælder under ver-

denskrigen, saa vilde de alene og i og for sig være av en saa stor interesse at de for den som studerer mennesket i krig, har et ganske enestaaende værd.

Det var som sagt netop omkring juletiden at disse menneskelige tilnærmelsesforsøk mellem de kjæmpende fandt sted. Følgende er et brev fra en akademiker paa vestfronten:

«Næste morgen (det vil si juledags morgen) hersket der en paafaldende ro. Uten nogensomhelst avtale blev der ikke skutt fra nogen av siderne. Jeg gik op i skyttergraven, hvor der foregik et rent internationalt skuespil. To av vore folk var gaat over til franskmændene som her ligger bare tredive meter fra os og hadde bragt med cigaretter. Vi hadde alle stillet os paa brystvernet saa at vi var synlige i fuld størrelse og vinket og ropte over til dem. Franskmændene vaaget sig bare ut med hodene. — Dette glade liv varte like til middag; men ogsaa hele resten av dagen lot vi være at skyte. Det var slik rigtig julestemning hele dagen. Det hadde frosset paa, og der var faldt sne. Øverst oppe straalte himmelen i det herligste blaa.»

Hvordan disse tilnærmelser kunde komme istand, fortæller en student i et brev til pastor Rittelmeyer, og det er her dobbelt interessant at det ikke er med franskmændene eller russerne der stiftes forbindelse, men med selveste englænderne. De hadde ligget julaften med befaling til ekstra utkik, fordi man ventet et angrep. Først sent

paa kvelden blev denne befaling tat tilbake. «Saa ruslet klokken langsomt henimot midnatstimen. Da klinger hos vort 11te kompani en klokke, skoleklokken fra Messines, og hvilken overraskelse: Guttene har tændt et stort juletræ og sat op paa brystvernet. Jeg hadde ikke vakt og styrtet der bort. Ogsaa en del andre hadde samlet sig, og snart klang det gjennom natten: «Stille nat, hellige nat! . . .» Derpaa blev det lydløst stille. Da hørte vi med engang der over fra fienden: «Bravo, gutter! Bravo, kammerater!» — og pludselig ljomer engelske sange over til os. Vi ropte naturligvis igjen: «Bravo, kammerater! Bravo!» — Det var begynnelsen, og en av os ropte saa: «Glædelig jul!» Der over fra jubler de saa paa rigtig gebrokkent tysk: «Glædelig jul!» — og saa: «A merry christmas!» Pludselig roper en av vore: «Kom hit, kammerat, kom over! Du skal faa cigaretter og cigarer. Kom, gutter, vi skyter ikke. Ikke skytel!» Og snart gik det om hverandre: «Not shut! Not shut! — Nicht schiessen! Nicht schiessen! — Komm her, komm rüber! — Come to us, come to me! — Not shut! — Cigarren! Cigaretten!» Og virkelig, der nærmer sig under høie bravorop en englænder, uten gevær, uten lue, med hænderne fulde av cigaretter, cigarer, kaker, marmeladebokser, og kommer like bort mot gravkanten vor, mens han stadig roper: «Not shut, not shut, comrades!» En av os klyver saa op, mottar alle sakene hans, og en anden bringer ham brød, ost, pølse og cigarer.

Rikt belæsset vender saa parlamentæren tilbake, og der borte slaar de op en stor latter. «Bravo, comrades, bravo, bravo, bravo!» Det vil slet ikke ta ende. Da nu først begyndelsen var gjort, utviklet historien sig stadig videre. Fra den anden side kommer der stadig flere over og vinker, vore folk gaar over, og paa midten møtes saa disse grupper. Av os er det nogen som kan engelsk, og da blir det først rigtig liv i affæren. En av studentene vore blir av to officerer paa den anden side git i oppdrag at foreslaa at man denne nat og hele næste juledag og den derpaa følgende nat ikke skal skyte. Forslaget blir antat, og lutter jubel hersker i begge de fiendtlige graver.»

Det tredje tilfælde er fra østfronten. Det er kanskje typisk for den større rolle paasken endnu spiller for russerne at det var disse som bad om at faa paaskefreden anerkjendt. Brevet er fra musikeren Willy Gallaun rettet til fru professor S. i Marburg. Det er datert 6te april i nærheten av Lodz:

«Rent utrolig vil De sikkert finde følgende beretning. Jeg hadde selv aldrig i verden trodd at noget saadant var mulig, hvis jeg ikke hadde deltat i det selv. Første paaskedag kom vi til denne stilling i nærheten av Lodz. De som vi skulde avløse, fortalte os at russerne hadde været over og bedt om at der ikke skulde bli skutt i paasken. Ønsket var ogsaa blit opfyldt. Nu kom russerne bortover til os, helt hen til pigtraadforhindringen. Vi maatte op og gaa dem imøte forat de ikke

skulde komme helt ned i vor skyttergrav; det gik jo ikke an. De kan ikke tænke Dem hvorledes russerne opførte sig, ganske som barn. De saa ynkelige ut i sine traser; men sult var der ikke tale om. De hadde med sig brød, smør, skinke, sukker og tobak for at bytte med os. Vi hadde vore langpiper i munden, og da de fik se dem, blev de saa begeistret at slik en vilde de alle sammen ha. — — — En av officerene vore tok et fotografi av gruppen. Der stod tyskere, østerrikere og russere mellem hverandre.»

I det fjerde tilfælde gik det saa vidt at de var paa gjensidig besøk i skyttergravene hos hverandre, sat ved siden av hverandre og røkte og spiste. Men som enhver kan forstaa maatte den militære side av saken netop da bli mildest talt uforsvarlig — de lærte jo hverandres skyttergraver at kjende og kunde senere indrette sin beskytning efter dette lokalkjendskap. Derfor blev det gjennom strenge kommandoer fra overledelsen sat en stopper for det hele. Dette er fuldt forstaaelig; men derimot kan jeg ikke forstaa vor kjære kaptein Høcker naar han senere i «Liller Kriegszeitung» omtaler dette «uvæsen» som noget bløtartig der er ekte soldater uværdig. Hvordan det saa end maatte bli bedømt i nutid og fremtid, faktum lar sig ikke røkke; det skjænker os et merkelig bidrag til kapitlet om menneskeligheten paa bunden hos de forfærdelige krigere.

— Dette var som sagt blot menneskelige ytringer som blev fremkaldt av det religiøse i situationen.

Hvorledes stiller det sig saa naar vi spør efter de personlig religiøse rørelser som juleoplevelsen fremkaldte?

En kaptein fortæller følgende om hvorledes hans kompani havde jul ute i skyttergravene:

«Folkene hadde stuvet sig sammen 8—12 i de trange hul; i de 22 smaarum, som mit kompani har, festet 240 mand. De smaa vægger var pyntet med julegrønt. Og saa var der stillet op en liten granbusk, hvor der brændte nogen lys. Paa nogen fjæler hadde folkene stablet julepresentene op. Og saa utenfor i gravens ganger hadde de slaat op grankvister og enebærbrisk. Den kolde grav med de gule lervægger var med ett blit en park med tætte, lodrette granhækker, og vaktpostene stod i sine overbyggede rum midt i grønt. Det hadde kostet meget arbeide. Men dette arbeide hadde alt i dagevis rettet vore tanker mot julen: vi vilde gjøre hverandre en glæde.»

Man skal ikke av iver efter at finde et bestemt kristelig indhold overse arbeidet med en slik ramme. Der ligger de nogen hundrede meter fra de folk som vil ta deres liv og som de selv maatte dræpe om de kunde; de fører en tilværelse hvis slit og savn og uhygge efter vor formening maa gjøre mennesker til dyr — og saa stræver de i dagevis med at pynte sin løpegrav med julegrønt! Bare for sig selv og hverandre!

Kapteinen tok sig en rundtur. Han hadde faat presenter til kompaniet, som han gik omkring og fordelte. Han spurte efter hvordan det stod til

hjemme hos hver enkelt; om de hadde hørt noget til jul; om de hadde skrevet selv. Og saa var det mange som kom straalende og viste frem hvad de hadde faat sendende; og mens kapteinen holdt det i haanden, sprang de efter fotografier av konen og barna. «Men ett sted fik jeg ikke et ord ut av dem,» sier han, «hjertene var for fulde, taarene stod mandfolkene i øinene, ingen kunde faa noget frem.»

Efterat kapteinen har fortalt om en liten tilstelning i officershullet, hvor han sammen med sine løytnanter, kommandersersjanten og de 5 oppassere sang julesalmene, delte presenter ut og drak et bæger for dem der hjemme, ender han med at si at det hele kompani den kveld blev som en eneste inderlig sammenknyttet familie: «Ja, vor tyske jul er rigtig en kjærlighetens, en hjemmets fest.»

Hvor sitter nu i en slik beretning de usynlig indspundne eller vel tildækkede religiøse traade? Hvem vil paata sig at avdække dem? Og om de var borte, hvem stiller garanti for at den «borgerlige jul» som blev tilbake hadde akkurat samme værd naar den bare beholdt formene?

En matematiker som tjenstgjør som sersjant skriver til dr. Rittelmeyer:

«Vi hadde 4 timers hvil. Paa at hvile tænkte selvfølgelig ingen. Like i forveien var det delt ut grankvister. De hadde en i hver hule. Den blev hængt i en snor i taket. Seks lys hadde vi. Og vi pyntet med sølvglitter (min mor hadde sendt

mig endel), og snart straalte lysene paa vort juletræ. Da blev det lyst i vor jordhule og i os. Først gjorde vi ikke andet end bare se. Vi laa paa vore halmleier og stirret. Stirret ind i lysglansen, ind i glansen fra seks smaa lys. Men disse lys kom hjemmefra; disse smaa kjerter brændte paa et juletræ. . . . Jeg la især merke til en av folkene, en bondegut fra Starnberger sjø. Han knælte foran grenen og lo. Han visste ikke andet at si, men sa om og om igjen: «Aa, saa deilig!» og lo igjen, halvt forlegen, en hjertelig barnelatter. . . . Saa læste jeg høit det blad De hadde sendt mig.»

Efterpaa gik denne samme matematiker inspektion i løpegraven. «Postenes tanker var andetsteds. Mangen en nynnet sangen om den stille, den hellige nat. . . . Sagte, næsten uhørlig gik jeg videre, forbi skoddene til de oplyste jordhuler, fra hvis smaa trauste vinduer lyset faldt over mot gravvæggen paa den anden side. Fra en hørte jeg samtale, fra en anden lød ganske dæmpet: «Stille nat, hellige nat». Foran en blev jeg staaende længe, lænet mig til gravvæggen, saa op imot den lysende himmel, og lyttet til hvorledes en av mændene derinde læste jule-evangeliet høit for de andre. «*Og det begav sig i de dage . . .*»»

Det er lettest at skrive om de ydre tilstelninger. Det intime vilde de tie de med, selv om de hadde klart for sig, hvad det er, og kunde uttrykke det i ord. Men det viser sig allikevel uforvarende i for-

skjellige smaating. En korpsstudent fortæller saaledes at de i hans flok sang fædrelandssange og soldatersange og ropte hurra for keiseren, — og dog, sier han i en artikkel i sin klubs organ — folkene var ikke fornøid, de forlangte stadig religiøse sange. Og da fællesfesten var slut, og mandskapene var krøpet hver i sine brakker, var det disse sange som vedblev at lyde fra brakkebaasene.» — Som om han føler at hans korpskammerater hjemme vil kritisere dette, tilføier han: «Dere kan gjerne rynke paa næsen der hjemme over denne sterke betoning av den religiøse grundstemning, som er et faktum hos karene vore: den er dukket op i kanonenes torden, og den er grundlaget for troppens disiplin; det kan jeg bevidne av egen iagttagelse.»

— Nogen anden sammenfattende dom om julens religiøse karakter i felten vil jeg ikke prøve at gi. Alslags sammenfattende domme blir gale hvor det dreier sig om saa mangehaande stof og omstændigheter.

Det er *hjemmet* som følger os hele tiden her hvor vi leter efter stemningens religion. Det er klart at hjemmet av selve de faktiske forhold her blir anvist en overmaade betydningsfuld rolle baade socialt og religiøst. Og den hjemmets religion som vi synes at finde saa utbredt, kan ha et værd som er langt større end de smaa tilfældigheter som den i øieblikket er knyttet til og gir sig uttryk i.

Det er *ensomhetsfølelsen* som hjemmet ophæver. Mennesket vil kjende sig tæt sammen med andre. I dette møtes hjemmet med religionen. Ogsaa den er *samfund*. Det er ganske underlig, man fristes til at si naivt, hvorledes det for enkelte ogsaa kommer an paa *samtidighet* med dem der hjemme for at de rigtig skal føle samfundet som en virkelighet. — En major følte avskeden fra sin hustru forfærdelig haard. De blev da enige om at de hver kveld paa et bestemt klokkeslet skulde se op til samme stjerne. Og de har gjort det hver kveld siden, naar himmelen var klar. Man kan tænke sig hvordan det virker. «Jeg følte at avstanden ikke eksisterte, sier majoren. Vi var saa nær hinanden. Og dog var foreningspunktet uendelig langt borte fra enhver av os, længer end vi selv var fjernet fra hverandre. Jeg lærte at samfund kan eksistere uten nærvær. Jeg lærte at overvinde avstand og tid. Et samfund som kunde leves saa intenst paa denne avstand, kunde ingen adskillelse opløse. Og dette førte os begge videre til troen paa en usynlig virkelighet.»

Nogen soldater som alle var fra samme bygd stod hver søndag og fulgte menigheten hjemme med klokken i haanden. Dette gjorde dem godt. Saa skrev de hjem til presten og spurte om han ikke vilde be for dem paa et bestemt klokkeslet. De fik hans løfte om dette. Og nu var det dem en egen oplevelse da de stille avventet det øieblik da alle hjemme i kirken bøiet sine hoder og forenet sig med dem i bøn. . . .

Det følger av sig selv at de stemninger vi her har fundet, væsentlig hører hjemme i de rolige stunder. I kampens bulder blir det anderledes. Men den eiendommelige barnelængsel i det indre er ikke borte da heller.

Dette lydhøre, ikke bare under hvil og i ledighet, men ogsaa midt under kampen, fremgaar av følgende brev fra en regimentsadjutant, datert Bixschoote 8de novbr.:

«Bak mig ligger 4de kompani, som er anvist os til reserve. Fra dem hører vi pludselig midt under granatilden først ganske sagte, men siden stadig sterkere og tilslut mægtig brusende koralen: «Store Gud, vi lover dig». Som av respekt for salmen stanser pludselig den rasende fiendtlige ild, og et kvarters tid er der fuldkommen stilhet. Nu trær der en frem av kompaniet og holder i knappe kjerneord en alvorlig soldaterpræken. I dyp andagt lytter vi alle. Vi er blit haarde mænd, men denne høitidsfulde fest midt i ilden grep os alle dypt, og jeg for min part kunde ikke hindre taarene fra at komme i øinene.»

Soldatene selv reflekterer ikke stort over hvor meget religion og hvor meget «rørthet» det er som bringer taarene frem hos dem. Følgende brev fra en socialdemokratisk arbeider behøver heller ikke at være bygget paa bevisst refleksion, men det gir i alle fald en interessant oplysning. Brevet er skrevet 21de decbr. 1914 i Frankrike:

«Efter den første alvorlige fegtning hvor jeg var med og som jeg slap fra med hele lemmer,

grep jeg mig pludselig i at fremsi en bøn, og det var «Fadervor». I gamle dage kunde jeg det knapt, og nu løp det mig med ett over læbene. Saa uvilkaarlig kom det, at jeg først tvilte paa, om det ikke var angst som bragte mig disse ord paa læben. Men nei, angst kjender intet tysk bryst. Det var taknemmelighet, drevet frem indenfra, fra tanken paa min hustru og barna, paa fremtiden og ikke mindst paa vort fædreland.»

Ved sin forening av umiddelbarhet og klarhet er disse linjer et sjeldent religiøst dokument. Og dobbelt interessant blir det naar man samtidig ved fortsættelsen synes at faa svar paa spørsmålet om det nu blev til noget personlig. Brevet fortsætter nemlig: «Hjælp mig kjære fader i himlene, bred dine hænder ut over mig, den arme synder, saa jeg igjen kan bli til noget gagn i denne verden,» det var slutningen paa min første bøn. Og nu, kjære hr. pastor, vilde jeg inderlig be Dem åt De sender mig menighetsbladet, for min interesse blir stadig større.» Han ber videre presten besøke hans kone og sier tilslut at han med længsel vil vente paa et brev fra presten.

Saa vidt man kan dømme efter denslags breve er vi med dette tilfælde naadd ut over det blot følelsesbetonte og til hvad man kan kalde de mer direkte religiøse oplevelser i felten.

Vi vil ogsaa i de følgende kapitler faa rik anledning til at studere de sentimentale momenter, men de behøver ikke længer at utsorteres.

KAPITEL 3

Farernes religion.

Første gang jeg fik snakke med en officer om de religiøse forhold ved fronten var paa en dampskibs-utflugt med saarede paa sjøene ved Potsdam. Det var en løjtnant *Butze* som var blit saaret ved Przemysl. Vi kom efterhvert ind paa feltprestene. Jeg spurte om de hadde nogen betydning. «Naar de kommer ut i skyttergravene til os og snakker med folkene, — det gjør vældig godt! Det sætter mandskapene ordentlig pris paa. Men det maa være *unge* prester, de gamle kan ikke.»

«Er nu egentlig folkene mottagelige for religion derute?»

«Utvilsomt. En smule sentimentale blir de jo alle sammen.»

«Det har været fortalt at saa knugende som faren og strævet er, *mister* man al tanke paa Gud i skyttergravene?»

«Tvert imot, i skyttergraven har jeg først for alvor lært Gud at kjende. — De skulde se folkene. De fleste har sit Nytestamente med, og salmeboken. Jeg saa ofte de sat i skyttergraven og læste. Og det hændte at naar en var færdig med testamentet, saa kunde naboen praie ham: «Lang hit litt, kam-

merat!» — Der kan ikke være tvil om at de trænger Gud derute.»

— Selv om der er dem som har gjort andre erfaringer end løjtnant Butze, faar man likevel det indtryk at han alt i alt har ret: jo nærmere fienden — jo mere trænger de Gud. Det kan følges som en gradvis økning gennem alle trin, fra etappen til stormangrepet. I etappen hersker bred flauhet. Saa snart de kommer indenfor farezonen, blir det anderledes, og om skyttergravene er det næsten blit en formel: «der lærer man sin Gud at kjende.» Men aller længst fremme, i stormangrepet, der *tvinger* tanken paa Gud sig indpaa en.

Det er klart at vi her faar at gjøre med en anderledes farvet religiøsitet end den vi mødte i foregaaende kapitel. Her er ikke den utvidende, hjerte-aapnende rørelse av sindet. Det er snarere det sammensnørende, det koldt truende ved al fare som her virker. Vi har forsaavidt for os de to vidt forskjellige grupper av religiøsitet som i religionsforskningen har hat sine kritikere i Feuerbach og Hume. *Feuerbach*: Det er længslen efter varme over tilværelsen som har manet gudsbilledet frem. *Hume*: Det er rædsel og sort angst som er religionens mor.

Av disse to yderligheter har ingen ret; men der er noget praktisk oversigtlig i at dele de religiøse fænomener efter den lyse eller den mørke tone. Der er ganske anderledes skarpe omrids paa den religiøsitet som faren vækker end paa den som stemningen maner frem. Denne sidste kan

meget vanskelig fatte sig i ord; de er for koncise. Den huser ingen problemer; den er fri for opgjør. Den religiøsitet som fremtrær under tilværelsens haardeste press blir derimot av sig selv klarere og mere bestemt avgrænset. Den arbeider og stræver, den har et *stof*. Derfor er den lettere at faa tak paa. Men ogsaa mer mangfoldig i sit individuelle særpræg. I de lysere og bløtere stemninger svinder ofte de personlige konturer bort.

Ogsaa i fare sker dette naar besindelsen viger for panik. Jo sterkere presset blir, desto vanskeligere er det at beholde sin personlighets samling. Vi vil finde eksempler paa dette netop i krigen (som ellers ved skibbrudd o. l.) Men dels har de bedre tid til at tænke i krigen, baade før og efter. Og dels har de gaat roligere, mer forberedt, mer efter egen vilje ind i det frygtelige. Paniken er derfor sjeldnere.

En grundstemning av *alvor* er det bærende, selv for dem som ikke føres til nogen tro paa Gud. For dem alle er der i det store uvisse som behersker deres skjæbne et uendelig stof til en indre debat: om det er en styrende vilje eller om det hele er skjær tilfældighet, *slump eller forsyn*? Desto sterkere er hvilen for den som helt kan kjende sig i høiere varetægt ogsaa i de frygteligste situationer. Selv de som tankemæssig tror paa tilfældigheten kan i de haardeste timer ikke komme forbi en *bøn* til skjæbnens styrer — om han findes. Den som da gaar frelst ut av en situation som var «den visse død» har derved en oplevelse som virker psykologisk over-

maade sterkt — og som uvilkaarlig reiser spørsmålet om et *under*. For de enkelte er der ikke heri et problem. De føler sig stillet overfor noget som er over dem. De blir selv saa smaa i de store farer, at de føler almagten som en virkelighet *utenfor debat*. I dette sidste ligger kanske det eiendommeligste ved krigens religiøse oplevelser. Fra det almindelige alvor og til dette specielle personlige press er der en jevn stigning. Vi kommer til at følge denne og de trin i den som vi her har antydnet, naar vi nu skal behandle det stof som foreligger til forståelse av farernes religion.

Alvor.

Vi har alt i første kapitel nævnt at faretilstanden kan bli vane, og til en viss grad blir den det for saa godt som alle. «I denne stillings-krig blir man saa likeglad, man tænker det ikke kan hende noget», læste jeg netop i et brev fra fronten. Formodentlig er det de som til en begyndelse var mest ute av balanse, som nu er blit saa aldeles impregneret. Men der er ogsaa en gruppe soldater som mer har bevaret fatningen den hele tid og som ved den alvorlige situation er blit andre mennesker, sjælelig talt. Det er loven om at mennesket vokser med situationen som her gjør sig gjældende. Store opgaver kalder paa slumrende evner; vanskelige tider bringer dygtighet for dagen; fare mangedobler omtanken, og overfor døden lærer man hvordan livet skal leves. Kanske ligger krigens dypeste

religiøse virkning her; ikke dens sterkeste og mest iøinefaldende; men dens solideste.

Det moderne kulturliv har budt os saa mange behagelige og i og for sig værdifulde støttepunkter i «denne verden», at det svært let frister til en halvering ogsaa hos idealistiske og religiøse naturer. Kulturværdiene var utmeislet saa fint at ingen kunde motstaa dem. Materialismen hadde nu opnaadd en magt i samfundet, en publikums-sukces, som blev mer paatrængende for hvert aar.

For en del av de mænd som hadde levet i dette, virket krigen og dens enkle livslinjer som en ny-orientering. Dels kom det som en vældig reaktion: de foragtet det komplicerte, glæde-søkende og overfladiske i sin tidligere tilværelse. De stod med en gang i et mægtigere liv og var ikke i tvil om hvilke maal de herefter vilde vie sine kræfter. For andre kom det langsomt, som en ny grøde der dem selv uavvidende var saadd i dem og nu stak frem av jorden. I begge tilfælder fremkaldte det en indre styrke og fasthet som de ikke tidligere kjendte. «Jeg har holdt mit opgjør. Jeg er en frigjort mand. Jeg tør møte avgjørelsen».

Det er ikke sagt at denne indre prøve førte til det som populært kaldes religion. Der har været dem som med en — rigtignok etisk farvet — *ateisme* er gaat gjenem de sterkeste sjælelige op-levelser. Ateismen kan da arte sig som en slags gudløs religion. Hvordan man religionsfilosofisk skal bedømme dette, — om man skal si at der her under fornegtelses skin dog er knælet foran den

store ukjendte, er en sak for sig. Overfor disse mænd og deres aandsfæller skal man fra religiøst hold ikke forsøke at komme forbi det faktum at de har kunnet møte døden uten bevisst at behøve nogen Gud. Men det kan hende at Paulus om han gjennemsøkte det moderne sjælelivs Athen foruten det gamle alter for den store ukjendte ogsaa fandt et for den store fornegtede.

Sikkert er det at der findes dypt alvorlige naturer som er blit «vakt» til en ny livsvurdering i krigen, uten at de derfor vil vite av nogen religiøsitet. Selv om de ikke har skinnet, tør ikke vi derfor benegte at de kan ha *kraften*. En innsigtsfuld mand derute sa mig at kanskje var det disse til Alvorets enkle livsopfatning omvendte aandsmennsker som vilde beholde mest av sine opplevelser og faa størst betydning for en kommende fornyelse.

Det er nu heller ikke tvilsomt at der i deres fornegtelse av Gud kan stikke mer *fasthet*, baade aandelig og moralsk, end der f. eks. ofte har vist sig at være i den i de sidste fredens aar saa utbredte svævende anerkjendelse av høiere magter og en mystisk overtilværelse som hverken har bestemt indhold eller stiller bestemte krav.

For den moderne mysticisme er der ingen plass hvor der er fare paa færde. Maaneskinnet ved fronten er gjennomhaglet av staal. Soldatene forlanger haandgripelige fakta, skarpe, klare linjer. Uklare fraser og følelser er ikke til feltbruk.

Og saa griper de fleste til «den gode gamle Gud». De lærer ham først for alvor at kjende,

synes de, i skyttergraven. De visste om ham. Men nu «oplever» de ham virkelig selv.

Hvad værd man skal tillægge slike oplevelser av Gud avhænger ganske av det standpunkt man selv indtar. De som overhodet negter at der er nogen Gud, vil selvsagt ikke bøie sig for slike aabenbaringer som noget bevis. For dem forklares det hele som et utslag av naiv tilflugt til et i menneskenes sjæl fra gammelt nedlagt autoritetsbegrep. For dem som personlig tror paa Guds tilværelse maa det selvsagt stille sig anderledes. Men ogsaa de vil med de første kunne bli enige om at der ikke i ethvert av en penibel situation frempresset «Herre, Herre» behøver at ligge noget religiøst i egentlig forstand. Paa den anden side vil de være varsomme med at fradømme selv de naiveste utslag i denne retning et dypere værd. Hvad der den ene dag kanske bare var et ryk i en selvopholdelsesnerve, kan den næste eller de følgende dage stryke som en mindelse over sindet og bringe frugtbarhet frem hvor der før var goldt.

Det er særlig interessant at lægge merke til at den religiøse nybegyndelse ofte staar midt inde i en opvaagnen av et rikere sjæleliv i det hele tat. En landsbyprest som fortalte mig meget om sine sognebarns erfaringer, var i særlig grad forundret over hvilke nye evner man pludselig opdaget hos dem! Det hændte ofte, sa han, naar man fik brev fra de utkommanderte, at der blev stor forbauselse over hvorledes de pludselig var rene skribenter. «De *kan* med en gang.» Og folk var forundret

og sa til hverandre: *han* — som aldrig før kunde faa to linjer sammen, skriver *slik*!

«Man kommer til at tænke paa saa meget herute som man aldrig tænkte paa før,» skriver en. De roligere stunder kan paa den maate komme til at lyse av en aandsvirksomhet som det makelige og trygge dagligliv i fred aldrig kunde la ane engang. Man blir i dobbelt forstand vaaken og observant, følgelig ser man ogsaa længere.

Og vidsyntheten føles befriende. Alvoret er ikke nogen tyngsel. Det bringer sindet adel. Man har faat styring paa sin skute og man har gode kjendingsmerker. Før var det deilig at fare selv om man seilet sin skute paa grund. Nu er det slut med fartens deilighet. Til gjengjæld har man noget at styre efter. Og det er bedre.

Hvad er det for noget som er traadt til og har fremkaldt omvæltningen i menneskenes tankegang? Det er ikke krigen i sig selv. Det er *døden*. Fra det øieblik de politiske skyer sortnet og til mobiliseringsklokken klemtet laa der forventning og uro i luften. Men da sedlen kom, lydende paa navn, var der bare ett som stod klart: en maatte opgi sit liv. Man kunde tænke sig at de hadde ræsonnert som saa: om der gaar aldrig saa mange tapt — *jeg* kommer sikkert tilbake. Men det har ikke været slik. De har heller gaat til den motsatte yderlighet: at forutsætte som praktisk talt givet at de ikke selv kom igjen. Selv om andre gjorde det.

Saa satte de sig i toget, figurlig talt nøkne.

Man sier at mennesket faar ikke meget med sig i graven. Det er ikke stort mer det faar med sig i felten. Alt som det før satte sin lid til, er uhjælpelig borte. Toget ruller ubønhørlig og sikkert ut mot sluket; der er bare den ene ting som ikke kan forgaa: en god samvittighet. Og saa kjærligheten! Det bølger op i dem av kjærlighet til dem de forlot, en kjærlighet hvis overvældende magt de først nu kjender. — Og imellem varsler saa igjen et koldt ryk tvers igjennem dem at nu er det forbi. En fin iagttager har sagt at soldatens sjæleliv har disse to poler, *hjemmet* og *døden*.

Kan ikke hjemmet gi nogen trøst overfor døden? Der er ett eneste punkt hvor dette kan ske. Det er hvor manden ser sit livs fortsættelse i sønnen. I dette er der en hvile, en avlastning. Han fører sit eget liv over paa efterkommeren. Han sætter sine haab over paa ham, sine længsler, sin trang til evighet. Han nærmer sig sønnen som den der frelser ham fra tilintetgjørelse.

Men der er noget sønnen ikke kan overta. Det legemlige liv som er i manden kan fortsættes i slegten. Men er dette egentlig *hans* liv? Har han ikke noget som ingen kan overta? At overføre det i egentligste forstand personlige vil altid være mer et poetisk eksperiment end en faktisk handling. Fra poesien rives man uvægerlig ut i den bitre klarhet som allikevel ingen kan forstaa: at man ikke skal være mere.

Indsatsen fremkalder alvor. Men skjæbnens

lunefuldhhet bringer en dissonans ind deri. Det er som om skjæbnen selv ikke tar det saa alvorlig. Tilfældigheter spiller ind i spørsmålet om liv og død. Den ene blir skutt, og den anden gaar fri. Hvorfor?

Vi nærmer os soldaterlivets store problem.

Slump eller forsyn?

Man skulde synes at mellem disse to muligheter, slump og forsyn, findes der intet tredje. Enten er der en hensigt, en forutbestemt plan, eller ogsaa hersker den blinde tilfældighet. Men selv om der teoretisk ingen mellemform findes, saa kan menneskene i praksis ikke la være at lage sig en. Det man kalder «skjæbne» er jo en kombination av forsyn og slump, en slags tilfældighet med mening. Napoleons kjendte ytring under slaget: den kule er endnu ikke støpt, som er bestemt for mig, forutsætter en slik tænkende skjæbne. Og som Napoleon tænker tusener krigere.

Det er ingen principielt klar stilling. Logisk er den meningsløs. Men den er overmaade praktisk. Det er visst saa at si umulig for noget menneske for alvor at tænke sig at dets liv blir tat paa *den rene slump*. Der ligger en slik selvmotsigelse i det at det er knapt man kan opfatte det ordentlig. Det er ikke bare trangen til at være «separat beskyttet», det er ogsaa følelsen av ens værd, ens livs mening som vægrer sig mot denslags tverhugg over livets plan. Til forklaring griper man da efter skjæbnen. Der maa være en plan i det!

Men naar det gjælder andre; naar man ser hvorledes tilfældet rammer dem hovedkuls og meningsløst, bare paa grund av en slump som like saa godt kunde været anderledes — da isner atter problemet gennem ens sind.

Der er praktisk talt ingen soldat som ikke dette er hændt. Der er derfor ingenting de saa gjerne og ivrig filosoferer over. — Det var nogen sanitetsfolk som skulde gaa gennem en skyttergrav. Et sted sat der en gruppe soldater i bunden av den, og en av saniteterne som skulde komme sig kvikt forbi, steg da op paa den lille forhøining som løper langs gravkanten og som vagtposten staar paa om natten. Det kan ha været et å to sekunder hans hode paa den maate var over kanten. Det var aldeles bæl-mørkt. Men en kule traf ham, han faldt død ned til den gruppe han skulde omgaa. Det var en «vild» kule; der foregik ingen særlig beskytning av graven netop da.

Overfor denslags tilfælder lyder det næsten for krast naar man forsøker at lægge en mening i dem. Som da presten for at «forsvare» et slikt særlig sørgelig og særlig tilfældig dødsfald ved graven fremholdt at «ingen jo kunde vite hvilke sorger og vanskeligheter den avdøde ved denne av Gud styrede kule var blit sparet for».

Den almindelige soldat har ikke let for at se nogen saadan barmhjertighet i styrelsen. Han synes styrelsen er likesaa kold og følelsesløs som den rammer uvægerlig og uberegnelig. Soldatene blir derfor let fatalister. «Enhver har sin skjæbne, og han

undgaar den ikke.» «Det som skal komme, det kommer.» De kan fortælle om baade en og anden som i slaget og paa rekognosceringen vaaget sig længer ut end alle, og altid gik fri; men som saa en dag bak rækkerne, i feltkjøkkenet fik sin kule. «Saa længe øieblikket ikke er kommet, gaar man fri i den værste kuleregn; men den dagen det er bestemt, træffer det en, om saa i det sikreste skjul.»

Men nogen fornuft i denne forutbestemthet kan man ikke opdage, endsige nogen omhu for den enkelte — uten forsaavidt man hører til dem som blir sparet! Er dette tilfældet under ganske særlige forhold, *da* undgaar man ikke — som vi siden skal se eksempler paa — tanken paa en tak til det gode forsyn. Da er meningen klar. Da øiner man en vis styrelse. Men naar netop de bedste kammerater blir plukket væk, og de mindre værdifulde faar leve, naar familiefaderen faar sin bane, mens ungkaren gaar fri — da blir flokene umulige at rede. Da er der ingenting andet at falde tilbake paa end fatalistens: det skulde vel saa være.

Det er underlig hvordan menneskene altsaa igjen oplever de gamle problemer. Jobs tanker er de moderne soldaters tanker. Og vennene, visdom og forstand, kan ingen hjelp yde. Utenfra løses dette problem aldrig.

Indenfra løses det i troen. Og selv den vil her altid paa ny maatte kjæmpe med visdommens krav. Men kan troen leve og holdes varm selv i disse pinefulde tider, da har den bevist sin karakter av tro.

Netop fordi krigen skaper saa store tvil og gjør det saa vanskelig at bevare forsynstroen, maa man dobbelt undres over den styrke hvormed den viser sig at leve hos de personlig kristne soldater. De holder uryggelig fast ved at *alt* sker efter Faderens vilje, om saa den fineste visdom ikke kan finde nogen mening i det. «Han som leder slagenes gang» (Der Lenker aller Schlachten) er en staaende formel om Gud i feltbrevene. Selv om det for mange er en frase, saa er der beviser nok for at hos enkelte er det dyp virkelighet.

En gasverksarbeider fra Sachsen blev allerede i de første dage av krigen indkaldt til tjeneste. 4 uker senere fødte hans kone ham et barn, hans anden søn. Med glæde og tak mottar manden i felten underretning om dette og skriver til sin kone den 20. september: «Kjære lille kone og barn! Mig gaar det fremdeles godt. Jeg er frisk og glad og føler Herrens naade som bestandig hitil har skaanet mig for de fiendtlige kuler.» Saa fortæller han at en av deres bekjendte er faldt. «Hvordan tror du, kjære kone, at dette føles for hans stakkars hustru? Men det var Herrens vilje.» Han ordner nogen forretningsaffærer med hende og slutter saa: «Maatte Gud bevare mig og mit liv for eder! Paa gjensyn!»

To dage efterat dette brevkort var kommet hans kone i hænde, fik hun følgende fra en av hans kammerater:

23—9—14.

Ærede fru W. I.:

Salme 37 vers 5: «Befal Herren dine veie og haap paa ham, han vil gjøre det vel!» Av kjærlighet og høiagtelse overfor Deres mand føler jeg mig forpligtet til herved at meddele Dem at den trofaste og alvise Fader i himmelen igaar middag har tat Deres kjære mand, gasverksmester W. til sig i sit himmelske hjem. Han blev igaar middag truffet i hodet av en fiendtlig granat og var øieblikkelig død. Jeg siger Dem min hjerteligste deltagelse. Vi hadde i denne korte tid lært at holde av hverandre. Vi vil se op til Herren, han gjør ingen feil. Han vil ogsaa sørge videre for Dem, kjære frue, og Deres kjære barn. Deres mand var overlykkelig da han hørte at De igjen var frisk og rask. Han sa endda den gang at han gjerne vilde dø «efterat jeg nu vet at min kjære kone er frisk». Han var altid freidig like til sidste øieblik, og nu har Herren uten smerte tat ham ind til sin fuldkomne glæde.

Herren befalet og med hjertelig hilsen.

N. N.»

Den samme likefremme tro paa at Herren «ingen feil gjør», finder man ogsaa hos de døende som oversender sine kjære den sidste hilsen. En ung, kraftig soldat som laa paa sit dødsleie, dikterte pastor Fikenscher fra Nürnberg stammende disse ord: «Mine kjære skal tro saa længe de lever, at Gud ikke forlater os. Derfor skal aldrig vi forlate

ham. Om krigens rædsler og mine lidelser skal de ikke fortælle dem noget.»

En bondegut fra Sachsen som døde i lasarettet den 2. september av sine saar, hadde faat skrevet disse avskedsord paa en lap papir, revet ut av en fransk statskalender: «Jeg dør nu fordi Gud vil det. Graat ikke for det; men hjælp dem som har det værre end dere! Paa gjensyn hos Gud den almægtige, han være mig synder naadig. Den sidste hilsen fra denne verden sender eder eders evig taknemmelige

Alfred.»

En ung teolog som faldt i et av slagene foran Paris den 8. september (1914), rammet av to kuler gjennom brystet og halsen, hadde saavidt hat kraft til at skrive paa et brevkort som blev fundet hos ham: «Sidste hilsen hustru, forældre! Jeg tror paa Gud — Amen —» Da han vilde skrive sit navn under, hadde kræftene svigtet ham.

Der foreligger ogsaa en del vidnesbyrd om at tilliden til Guds styrelse holder soldatene oppe i ængstelige stunder da de ellers vilde være brutt sammen. En tyveaarig frivillig som kom ut til fronten den 7. mars, skriver i juni maaned dette: «Den tanke at en er skjult i Guds varetægt, at uten Guds vilje intet haar krummes paa ens hode, gjør en fast og sterk, selv i den heftigste granatild, og gir en fuldstændig selvbeherskelse. I hvertfald er det gaat mig slik. . . . Da jeg første gang kom i skyttergraven, og det blev kveld, hadde jeg et rigtig opløftende øieblik. Vi sat 8 stykker i hullet — jeg var netop blit avløst paa

min post og samtidig frygtelig opskræmt av en granat —, da tog en gammel landevernsmand en andagtsbok ut av sit tornister og holdt bøn. En efter en holdt de nu sin aftenandagt, og jeg, gutungen, bad sammen med de andre av krigstummelen graanede, ærværdige mænd. Jeg kan ikke beskrive hvordan dette øieblik virket paa mig. Jeg vet bare at da jeg klokken 2 om natten igjen traadte paa post, var det med andre følelser end de jeg hadde da jeg krøp ned i «byssen». De skulde engang selv se, kjære herr doktor, hvorledes hver enkelt mand er gjennemtrængt av en uryggelig gudsfortrøstning, og det er efter min mening det herligste og værdifuldeste ved krigen, at den igjen løfter troen paa Gud.»

En anden hadde oplevet et flyveangrep, hvor bomber blev kastet ned. «Fabelagtig, flyverne idag morges fik ikke et eneste sekund mit hjerte til at slaa hurtigere. Jeg føler mig saa aldeles i Guds haand.»

Gymnasialprofessor Schunck fra Nürnberg, 45 aar gammel, kaptein i landevernet, en baade i sit borgerlige og militære kald høit anset mand, skriver i et brev hjem: «8 dage senere kom vi i granatilden; 3 batterier fyrte paa vort ene kompani. Virkningen paa nervene er aldeles uhyre naar batteriene begynder at tordne paa den anden side; naar saa dødsgjestene kommer *uundgaaelig susende*, naar en hagl av grener drysser ned, eller granaten springer med et knald i jorden, og sten og sprengstykker skjærer gjennom luften, mens en vældig

brungraa røksky indhyller alt, — da staar mennesket avmægtig under indtrykket av absolut tilintetgjørelse. Og dog kan en eneste tanke fuldstændig beherske dette indtryk: hvert eneste av disse skudd flyr sin bane efter én vilje, efter Guds forsyn. Ingen av dem faar anden virkning end han har besluttet, endnu før du blev født. Denne uhyre ødelæggelseskraft er likeoverfor Guds makt svakere end et støvgran som menneskets aandedræt sluker uten engang at bli det var. Denne tanke gir kraft, ikke til nerverne, men til hjertet. — En time laa vi slik. Mer end hundrede gange spyttet batterierne sine skudd over til os. Hvorledes andre var tilmote, vet jeg ikke; jeg for min part var fuldstændig rolig. Naar jeg som barn var forbedt paa skjend, gjorde dette mig langt mer fortvilet end nu denne truende ulykke, denne forventning om tilintetgjørelse. Det er en uhyre kraft denne bevissthet om at hvile i Guds haand. . . . At be kom jeg mig ikke til i den time; men aldrig i mit liv har jeg i den grad hat følelsen av at ligge i Guds arme, at hvile som et nyfødt barn i fars fang. Jeg tror ikke at denne følelse nogensinde vil forlate mig.»

En saadan analyse vil bare de færreste anstille. Det almindelige er at man i brevene finder likefremme uttryk for at Gud nok ordner alt til det bedste. Ganske rørende er en bondegut hvis brev hjem jeg læste ute paa landet: «Gi dere ikke over der hjemme. Far maa holde hodet høit. Jeg vilde jo saa gjerne komme og hjelpe dere 14 dage med

skuren, hvis vi ikke hadde saa mange fiender. Saa faar baade Kristian og jeg bli her. Men jeg tænker at Gud ialfald lar dere faa en av os tilbake.»

Man kunde synes at der ikke var nogen egentlig forskjjel paa en kristens hengivelse i Guds styrelse og en fatalistisk overgivelse til skjæbnen. Men den *indre stilling* er forskjellig i de to tilfælder. Mens den ene saa at si bevæger sig frit ved sin fars haand, sitter den anden i en skruestikke. Utad gir forskjellen sig intet uttryk. De maa begge dukke sig naar fienden skyter, de maa begge passe sig for at stikke hodet op over brystvernet. Men indad finder forskjellen uttryk. Fatalisten vil være til en viss grad *lammet* i sit sinds rørlighet. For den anden finder friheten sit uttryk i *bøn*.

Bøn og undere.

«Her ute lærer de at be; selv bayrerne gjør det»¹, sa en soldat til mig. — Det er jo noget vi alle vet at der er blit bedt meget i denne tid. Kanske aldrig saa meget som nu, i den generation vi tilhører. Og dog — er der ikke megen uklarhet over bønnen? Undertiden faar man indtryk av at kristenheten ikke vet hvad det er at be, at der endnu den dag idag kunde bli et stort følge som gik til mesteren og sa: Herre lær os at be.

Ifølge ordsproget er der en særskilt læremester i

¹ Bayrerne gjælder for særlige hardhauser.

bøn, som heter nød. Der er knapt en bok, en artikkel eller en tale om religionen i krig som ikke citerer den gamle sats at nød lærer at be. Men ser man nærmere efter, saa finder man at nøden i de fleste tilfælde ikke har lært folk at be, men at *tigge*. Og de to ting er ikke det samme. Man kan prøve det ved at forsøke at sætte ordet *tigge* istedet for det at be i de ord Jesus taler om bøn. «Tigg om hvad I vil — —». Man føler at fortsættelsen ikke gaar: «— i mit navn.» Deri ligger nemlig ikke bare en forjættelse, et fripas, men ogsaa en sterk begrænsning. Tiggingen maa bli *bøn* før den kan komme frem i hans navn. Den som tigger er i skruestikken, den som ber er fri. I det at *tigge* ligger der en viss kravsomhet, man er paagaaende av nød. I bøn ligger — selv om den er brændende som av livsangst — altid en opgivelse av kravet som *krav*. Derfor heller ikke noget utkik efter løn. Det er vanskelig at undgaa det. Men det er i denne spænding mellem kristen og hedensk tankegang at bønnen har sin største kraft. Den som i det ene øieblik tigger, han truer og lokker i det næste. Hans vinger har ingen svingkraft, han er lænket til jorden. Den som kan lægge til: din vilje ske — han er fri. Men at det kan koste getsemanetimer for fuldkraftige mænd i livets rikeste vekst at opgi ethvert krav, enhver tigging om at faa leve — det kan vi forstaa uten at der blir talt meget om det. At det er skedd i denne krig, er blandt de store kristelige ting at regne.

Jeg husker særlig en ung violinist, von S. fra

Berlin. Han byttet buen med geværet i november ifjor. Hans brev fra ekserserpladsen fortæller om hans indre kamp for ikke at angre sin beslutning; for han var en musiker av de egte, hvor trangen til musik føles som en gnagende sult. Han ser derfor frem til freden, da han som den der har gjort sin pligt, kan gripe med dobbelt glæde og styrke til buen. — De første kampe forandrer ham. «Jeg er kommet tilbake som en anden end den der gik ut,» skriver han til en barndomsveninde. «Tante vil vel ikke tro det; men det blir ikke den gamle G. som kommer tilbake. Det blir en som er inderlig glad og fremfor alt: meget, meget mer taknemmelig. Krigen byr alle dyperetænkende mennesker mange fler frygtelige indre kampe end ydre strabaser. Og dem gjælder det først og fremst at overvinde og gaa ut av som seierherre. Saa vil man være like saa sterk som før og meget, meget mere moden, naar man drar hjem — om dette blir en beskaaret —, end da man drog ut. Legemlig har jeg slet ingen vanskeligheter, eller de er ialfald forsvindende imot de indre kampe som raser i en; dog, naar man vender blikket opad, saa gjør det en sterk og rolig.» — De indre kampe førte ham — som han sier senere — «bare skridtvis fremover. Men jeg har vundet den faste tro at det som sker med os er ubetinget godt og tjener os til bedste, og ikke er tilfældighet eller slump. Her ute kjendes det som om hver faar sin bestemte lod; det er ganske merkelig, hvor det træffer den ene bak kjøkkenet men

den anden i fremste række ikke. Naturligvis maa man allikevel regne med større og mindre sandsynlighed. Gjør dig nu ikke for megen bekymring. Vi staar alle i Guds haand. I øieblikke da granatene falder til høire og til venstre og like bak en, tvinger der sig en varm bøn op gjennem sindet, for ens liv og for dem derhjemme. Da vil vores begges tanker forenes i denne, den tyngste bøn: Din vilje ske!»

Vi skal siden se eksempler paa at der hos saa godt som alle presser sig en bøn frem idet livet holder paa at rives fra dem, og at det bare er med opbud av alle kræfter, at manden ikke da kommer til at vride sine hænder i en fortvilelse som er en blanding av trusler og tiggeri. Men der tales og skrives ikke meget om dette. Det ligger i sakens natur at mennesket beholder i sit lønkammer hvad der har tildraget sig i dets ensomste stund.

Derimot er det mange som meget gjerne fortæller — som i en slags taknemmelig glæde — om tilfælder da de er blit «direkte bønørt», d. v. s. da de har sluppet at tømme den bitre kalk, og deres egen vilje har vist sig ogsaa at være Guds. Om dette er der snart en hel litteratur.

Selv om man kan si sig selv at der imellem er indblandet meget «naivt» i kristelig forstand, og selv om tiggeri ikke blir bøn fordi om det faar sin vilje og der saa fremkaldes taknemmelighet, saa mister man dog lysten til at kritisere det eventuelt usunde, naar man blir stillet overfor de enkelte, personlige tilfælder.

Det kan jo ikke undgaas at vi med al vor

refleksion og fuld rede paa baade naturloves og tilfældigheters spil — ganske privat oplever tilfælder hvor vi ikke *kan komme forbi* følelsen av noget særeget. At bringe dette frem for uvedkommende, kanske som bevis for Guds tilværelse og styrelse, — der skulde ikke spildes ord paa en saa forkjert fremgangsmaate. Derfor vil jeg ogsaa be dem som læser dette og som ikke selv kjender til saadanne oplevelser fra sit eget liv, at de med os som heller ikke fraskriver os retten til kontrol, bevarer en viss ærbødighet overfor andres indre oplevelser, — det være de mest naive eller de mest sublime.

«Alle vet de at fortælle om undere som de skylder at de endnu er i live, — uten at de grubler videre over undere og naturlove», fortæller en feltprest. Men det er ikke bare de ureflekterte; ogsaa spekulative naturer kan trods al klokskap ikke komme forbi troen paa Guds indgripen. I nogen studenterbrev er følgende notis: «Jeg selv har mangen nat ligget og grublet over det overnaturlige; jeg har under mit studium av Kant med ham avvist det kosmologiske gudsbevis; men, men — jeg tilstaar det aapent, jeg har oplevet, og fremfor alt *gjennemlevet* øieblikke da jeg sa til mig selv: Her hadde et for os mennesker ufatteligg forsyn sin finger med i spillet, ellers hadde du nu været en av de tause.»

Vi skal ikke trække frem videre eksempler, vi vil møte tingen senere ogsaa; her bare to brever som alt tidligere er offentliggjort i tyske kirke-

blader. Det første er fra en løytnant, det andet fra en bondegut.

Løytnanten skriver: «Vi har faat en regimentsfører som jeg ikke nok kan takke min Gud for. Efter den almindelige tale som han holdt til os da vi drog avgaarde til Frankrike, tilføiet han: «Nu, mine herrer, vil jeg ogsaa fremlægge mit personlige standpunkt for Dem. Denne tunge tid er en tilskikkelse fra Gud, og uten tro paa Gud kan vi ikke komme gjennom den. Læg al eders sak paa ham og gaa til ham i bøn. At be til den høieste gir kraft og styrke. Hvis jeg har et regiment av alvorlige bønnens mænd bak mig, vil jeg altid være sikker paa at seire.» Siden den tale har vi nu bestaaet mangen en storm. Natten til mandag nu sidst hadde vi en fegtning. Vi slumpet op i et bakhold og maatte fra tre sider utholde en aldeles vanvittig infanteri- og maskingeværild. Kulene fløi som snefiller og bragte os store tap. Før jeg gik i kampen, samlet jeg inde i mit værelse mine 4 tropsførere og bad Herren om naade til vor forfærdelige vandring, og han førte ogsaa alle 5 som bad, usaarede ut av dette helvede. Den som ikke her vil tro paa bønghørelse, maa være blind.»

En som det synes meget ung bondegut, lærerskoleelev, skriver fra hospitalet i Lille den 6. november 1914: «Mine kjære forældre! Hvilken forunderlig vending ved Guds frelse. Saaledes maa jeg nu rope det ut. Ti for det første har Gud latt de to fiendtlige kuler træffe mig paa reformationsfesten, hvad der hele mit liv vil være mig et merkelig

minde. Og for det andet: hadde Gud ikke likesaa godt kunnet styre disse kuler slik at jeg straks kunde været død? Mine kjære forældre, Gud har hørt de bønner som er sendt op til ham om at bevare mig. Forhaabentlig hører han ogsaa nu min bøn om helbredelse.»

At vi paa disse veie let kommer ind paa gammeltestamentlig territorium vet enhver. Der er ogsaa mange soldater av den mer gammeltestamentlig naive type som har følt det slemt naar det gik tvert imot de kristnes bønner — at kanske spotterne i kompaniet klarte sig, mens der var stort mandefald blandt de som hadde bedt. Da er de gamle fromme israeliters pine over dem: hvorfor gaar det dine tjenere ilde, o Jahve, og dine motstandere nyder glæderne? — Der har aabenbart været rene karmelsvæddemaal i det stille. Naar man saa taper, naar Jahve sender ild til Baals profeters offerbaal, og ikke til sine specielle børns — saa søker man forklaring og trøst i en utlæggelse av fænomenet som gir de fromme ret. Dette fortalte en sykebærer mig et eksempel paa. Han sat en kveld sammen med nogen sterkt-religiøse soldater, og de kom til at tale om bønnehørelse. Der blev nævnt eksempler paa at Gud slet ikke altid hørte bønner om at gaa fri. Da bøiet en av dem sig bort til saniteteren og sa: «Jeg skal fortælle Dem, at de som ber, faar ialfald en rask og let død. Den som spotter dør kvalfuldt!»

Det er unegtelig vanskelig at forbinde en slik tankegang med erindringen om Jesu optræden over-

for røvere og spottere. Og at der her gaar en avvei som fører bort i det rene bønne-formel-væsen har krigens religiøse oplevelser git beviser nok paa. Men med disse ting har vi forlatt enhver synlig forbindelse med kristendom og vil derfor ikke blande dem ind her. (Se kapitlet Skyggesider.)

Vi vil holde os til den oplevelse av Gud som alvoret bringer, og nu gaa over til de tilfælder da døden banker mer direkte personlig paa hos de enkelte. Vi kommer da til at bevæge os bort fra den arena hvor man endnu debatterer problemer, ind i en sfære hvor oplevelserne av sig selv optrær som fakta.

Utenfor debat.

Det er interessant at lægge merke til de forskjellige forsøk som er gjort paa at forklare hvorfor gudstanken kommer saa sterkt frem under de alvorlige forhold derute. Den før omtalte Erich Everth, som selv erklærer sig kemisk fri for enhver tilbøielighet i retning av det overnaturlige, mener at det er den vaklende grund under selve det haandgripelige liv som tvinger soldatene til at række sig efter en anden virkelighet. Naar de staar derute i en for dem fuldstændig ny situation, da er det som alle tilvante forhold og anskuelser er sunket i jorden. Likesom de ikke lenger sætter sine føtter paa den trygge brosten eller paa kontorets eller fabrikkens sikre gulv, men staar paa en grund som de kan miste hvad øieblik som helst, saaledes blir det ogsaa med deres sinds hvilepunkter;

de rykkes bort for dem, fordi de uvilkaarlig hang sammen med den utvortes sikre tilværelse som de levet i. Samtidig med at de føler grunden bli usikker, blir det derfor ogsaa i deres sjæl en stor famlen og ustøhet, og dette er en untholdelig tilstand. Saasandt der under slike forhold er den ringeste mulighet for at finde et litet punkt som staar fast, griper man efter dette.

Det er det gamle ord som bekræfter sig: «Røk er alt menneskelig, kun guderne bestaar.» Naar herr Everth forklarer soldatenes hang til religion dermed at de har mistet virkeligheten og ikke kan utholde uvirkeligheten, men maa gripe efter noget nyt, da er dette en gammel analyse av aarsaken til den religiøse trang, og den er vel ikke langt fra at være den rigtige. Det er bare spørsmåal om man har ret til at kalde den forrige hule tryghetsfølelse og uavhengighet for nogen virkelighet. Det unaturlige ved det moderne menneskeliv har netop været at tilværelsen i den grad er blit tryg og forsikret mot rystelser og farer, at vi ikke længer har den rigtige føling med livets *natur*, som nemlig er spænding og usikkerhet. De sjeldne tilfælder — som indtræffer i de fleste menneskers liv — naar noget forfærdelig og uventet bryter ind over en, er forblevet isolerte episoder og har ikke sat merker i slegtens livssyn eller hat indflydelse paa dens kurs. Derfor har døden ingen naturlig plads kunnet finde i det moderne menneskes livssyn. Man har enten maattet møte den med vild fortvilelse eller med dump resignation, og hvor den har brutt

ind i ens livskreds, har nødvendigheten av at beskjæftige sig med dens virkelighet altid været følt som en avsporing, en dissonans. Dette har kunnet la sig gjennomføre saa længe de forstyrrende indgrep skedde enkeltvis og spredt; de lot sig altid lokalisere, og paa den maate undgik man at det hele samfund blev inficert. Men denne løgnagtige omgaaelse av virkeligheten blir det med en gang slut paa, saasnart samfundet som helhet, eller ialfald en saa stor procentsats av det at ingen enkelt del kan føle sig utenfor, blir utsat for livets sande virkelighet og gjennomrystet av livets natur — spænding, usikkerhet. Det er utvilsomt dette som sker der ytterst ute, hvor døden er sikrere end livet. De *kan* ikke andet, derfor kan ingenting hindre dem i at gripe efter et holdepunkt. «Vi sang med brændende inderlighet, ti vi vidste at idag var fem av vore kammerater truffet av en granat, og ingen av os kunde vite hvad morgendagen bragte os selv. Hvor al tilværelse i en saadan forfærdelig grad aapenbarer sin ubestandighet, der er det aldeles umulig at hindre tankene fra at søke trøst i noget som staar over det jordiske liv.»

Denne *nødvendighet* som soldatene ikke synes de kan komme forbi, viser sig altid at være deres forsvar overfor dem som de tror vil kræve dem til regnskap. Jeg hadde paa et hospital en længere samtale med en ung lærerskoleelev fra Schlesien, *Seher*, som var blit saaret i hodet ved Bolynow. Han var adskillig filosofisk interessert og fandt at det var

et problem, hvorledes Gud — om han eksisterte — kunde tillate en slik skræk og rædsel som denne krig. Men da jeg senere spurte ham om hvordan han kjendte det derute, fortalte han at naar det gik løs til fegtning, og man stormet frem, da kunde man ikke andet end be en bøn. «I det mindste gik det mig saa,» sa han; «i et saadant øieblik føler man det simpelthen som om der aldeles utvilsomt eksisterer et høiere væsen, som styrer alle menneskeskjæbner.»

Han følte det i det givne øieblik som om Gud var utenfor debat, og at det var likesaa utelukket, man kunde gjerne si latterlig, at tvile paa hans eksistens som at tvile paa jorden soldaten traadte paa eller geværet han holdt i sin haand. Ganske liketil uttrykte en student dette slik: «Man *tvinges* til selvbesindelse, man *maa* avfinde sig med døden, man griper — som motvegt mot den frygtelige virkelighet — til det ædleste og høieste. Man vilde gaa sjælelig tilgrunde, hvis man ikke fandt troen paa en retfærdig, overjordisk magt, og derfor finder man denne tro, og derfor kommer vi soldater til at bli apostler for en sterkere gudstro.»

Kaptein Høcker som jeg oftere har omtalt, og som ganske sikkert har været av de mennesker, hvis tidligere rolige og lykkelige liv ikke har trængt umiddelbart til nogen anden støtte end den han hadde i den moderne borgerlige tilværelse, fortæller om en frygtelig situation som han kom i med en del av sit kompani. De var blit avskaaret fra forbindelse med bataljonen og var kommet alt-

før langt frem mot fienden. Før de visste ordet av det, hadde de ild paa tre kanter. Under disse forhold maatte de kripe tilbake uten synderlig beskyttelse i terrænet. «Min lorgnet er sølet til av sved og jord, jeg kaster den. Nu farer støvet og jorden like i øinene paa mig naar skuddene slaar ned omkring. Jeg lukker øinene. Fra venstre napper en soldat mig i armen: «De bæst, nu har de os i klemmen!» Jeg kan ikke snakke mer. Fem hundrede meter gaar det krypende fremover, revolveren dingler til venstre, kikkerten dingler til høire og slaar mot kroppen. Jeg tænker et øieblik paa den umulige officersopgave: «Hvad vilde De gjøre hvis De foran Dem hadde artilleri, til venstre infanteri og til høire maskingeværild?» Nu vet jeg hvad jeg vilde svare: «Hjelmen av til bøn!» vilde jeg befale. — «Hjelmen av til bøn.» Ja, der findes ingen redning mere.»

Som før sagt føles disse sterke oplevelser ofte som noget man vil bli haanet for av dem som lever i rolige forhold og kommer til at anklage en for frafald paa grund av svakhet. Kaptein Høcker verger sig overlegent mot disse sofakritikere med en liten bemerkning om at han «kun kan beklage alle som bare kjender livet og døden fra bøkene». En proletarisk fritænker som har traadt ut av kirken, uttrykker sig mere likefrem: «Jeg har set og oplevet alle en moderne krigs rædsler. Jeg laa i den sterkeste granatild, jeg hørte mine saarede kammeraters skrik om hjelp, og jeg saa at al menneskelig hjelp var utelukket. Jeg vet at i

slike øieblikke folder enhver sine hænder og ser op. Jeg har igjen lært at be og skammer mig ikke for aapent at bekjende det. Hvis nogen kommer til dig og forsvarer sin nye fritænkernes lære, saa skal du bare spørre ham om han kan staa inde for den i tider da der er fare paa færde. Hvis han ler hovent til det, saa kan du gjerne vise ham dette brev. La ham erklære saa meget han vil vor religion for et eventyr; jeg vet at i nødens tid søker og trænger mangel en til Gud, som tidligere mente sig klok nok til at kunne leve uten ham.»

Jo nærmere man i det hele kommer den personlige dødsfare, des sterkere synes det indre press at bli. Pastor Fenner fortalte mig en aften følgende oplevelse som en av hans sognebarn hadde hat. Vedkommende soldat laa i en skyttergrav paa østfronten, og kompaniet var slik stillet, at det ikke var mulig at faa kokt mat. Da dette hadde varet i flere dage, besluttet de sig til at sende tre mand frem til en landsby som laa like foran linjene, og altsaa ikke var noget egentlig trygt kjøkken. Russerne kunde ventes der hvert øieblik. Der blev utvalgt tre mand som skulde gaa dit bort om natten og koke i nærmeste hus. Da de tidlig om morgenen var færdige og skulde tilbake, hadde røken allikevel røbet dem. For at naa sine kammerater maatte de over et aapent felt. Midt ute paa dette blev de pludselig overfaldt av morderisk ild. Med ett faldt naboen til høire om. Han roper: «Bring en sidste hilsen til min hustru! Her er adressen.» (Det viser sig at de fleste gaar

med adressen færdig i lommen, forat kammeratene i en haand vending kan overta den.) De to andre gik videre. Saa faldt naboen til venstre uten en lyd, død med en gang, skutt gjennem hodet. Da kunde han som var tilbake ikke andet, han faldt paa knæ paa marken, midt i kuleregnen, og bad høit til Gud at han maatte redde ham. Han reiste sig op, tok matspandene og naadde skyttergraven uskadt.

Den alvorligste oplevelse som digteren og kapteinen Høcker hadde, var det 9 dages ophold i skyttergravene foran Lille. Vi har tidligere fortalt om den gang de krøp derut og det hændte at enkelte av mandskapene sovnet av underveis. Den skyttergrav de skulde holde besat, viste sig at være meget elendig. Den var ikke dyp, og den var meget trang. Det var den 3. november de rykket ned i den og det var nogen sure og vaate dager de tilbragte der. Kapteinen hadde selv et av hullene hvor han saavidt kunde ligge ved siden av sin ordonnans. Sølen randt ned over dem, og taket var selvfølgelig utæt. Det var gjort av nogen bordlapper de hadde lagt tvers over grøften og kastet jord oppaa. Der la de en regnkappe og oppaa den endel stener til at holde den fast. I og for sig vilde den primitive tilværelse herute ikke være nogen ublandet behagelig oplevelse; men dertil kom at kompaniet var fordømt til at ligge ganske uvirksomt dag efter dag og samtidig utsat for en meget seig og nærgaaende artilleriild fra fienden. Efter fire dages forløp viste

det sig den 7. november, da det ikke var rart med maten, og da der stadig var flere og flere dræpte og saarede, at en og anden begyndte at gaa træt og vilde melde sig syk. Kapteinen, som selv var den ældste i kompaniet, 49 aar, avviste dem bestemt, krøb rundt i graven og mønstret sine vagtposter og lot følgende befaling rækkes fra mand til mand:

«Landevern! Kammerater! Vær vaakne og hold ut! Ogsaa de som føler sig legemlig syke, *maa* holde ut! Det er ærespligt. Høcker, kaptein.»

Han fortæller videre: «Om middagen klokken 12 satte ilden ind igjen og bestrøk hele vor stilling. Vi hadde allerede anet hvad der vilde komme, da den franske flyver tre gange hadde kredset over vor stilling. Han skulde finde ut avstanden, saa granatene kunde dumpe ret ned i hullet til os og ikke gaa hverken for langt eller for kort.

Seks timer i et træk haglet det nu ned over os. Vi laa vergeløse i vore hul og ventet, ventet paa det ene: Saa, nu kommer din tur.

Med 10—12 granater blev hvert hul betænkt. De maa ha inddelt arbeidet godt derover. Fra venstre til høire kommer det nærmere, saa slaar det ind like i nærheten, smeld og jordsprut paa én gang — leren skvætter bortover, — nu — nu — nu — — —

Man vil ikke være feig, man biter tændene sammen og knytter nævene.

Da kommer det forfærdelige tordenslag; et par meter bak vor dækning splintres endel træverk som

var blit liggende tilovers efter arbeidet med skyttergravens utbygning.

Saa gaar det videre, nu er det naboen til høire som faar det.

Hvor fuldtræffer slaar ind, blir der i et nu en eneste ukjendelig masse, en rask død som av lyn. Da kommer døden som en ven.

Men forfærdelige er lemlæstelsene hos enkelte av de saarede.

Nei, ikke tænke paa slikt, bare paa ordene «hold ut! det er ærespligt!»

Et par ganger i de korte ildpauser førend de derover igjen skal avsøke vor stilling, smetter jeg raskt med hodet op over kanten og roper til folkene: «Vær vaakne og hold ut!» Men prøvelsen er stor, den er forfærdelig. Timevis ligger vi dukket og venter.

I den uendelige tordenlarm lærer vi snart at kjende det ene batteri ut fra de andre, det som med sine fire kanoner er utset til at utpine, sønderrive vort stakkars kompani, tappe os for den sidste nervekraft, forat saa tilslut de skadefro, lurende rødbukser derover kan falde over os.

De knyttede næver løsner, hændene vil folde sig. Nei, nei, nei, ikke paa den maate, ikke be slik, ikke noget fortvilelsens skrik skal det være.

Vil jeg da virkelig tigge Gud om mit liv, om mit stakkars lille liv? Hvad betyr det i denne elendighet og midt mellom alle de uhyre ofre? Jeg hører de frygtelige kjæmpeslag komme rasende nærmere og nærmere.

Hvordan skal jeg bare kunne forsøke at skildre denne slagttummel? Der findes jo ingen sammenligning. Saa længe verden har staat, har slike mordvaaben aldrig rast mot hverandre. Det er en helvedeskoncert hvor instrumentene piskes til sin sidste ydeevne av alle djævler, rums, bauz, bum, trums

En metallisk koncentration av alt forfærdelig paa jorden. . . .

Dødens rundgang nærmer sig igjen. Vi vil i denne den alvorligste time av vort liv, hvor vi hvert eneste minut dør tolv, ja, tyve ganger, se ganske frit og klart op til Vorherre.

Nei, derom ber jeg dig ikke, kjære Gud, at du skal holde døden borte fra mig. Nei, den som maa dø, han dør her en rask, tapper soldaterdød. Men om det ene ber jeg dig: la mig dø værdig, ikke med en skjælven paa læbene, heller ikke med en sidste jamren og rædsel i hjertet! Om en lys, lykkelig soldaterdød ber jeg dig.

Og igjen ligger man og venter og venter. Fra den ene side raser det voldsomt. Skulde jeg kunne dø glad og lykkelig, hvis jeg endnu hang ved livet?

Ja, ja, ja, jeg kunde nok endnu ha hundrede ønsker som lænker mig til livet; men saa stort, saa hellig er intet som dette: naar jeg skal fare herfra, saa ske det som en god kristen og en tro tysker!

Herre Gud, i dine hænder befaler jeg mit legeme; min *sjæl* ber jeg dig ta i din haand, og det skal være min skjønneste hilsen til alle mine kjære

der hjemme: at gi sit liv paa pligtens slagmark er likesaa herlig som at vende uskadt hjem.

Og nu kan det rasle, tordne, bruse; jeg smiler. Grunden skjælver. En hagl av jordklumper og stener slaar tvers gjennom vort tak. Jeg blinker ikke engang. Saa rolig er jeg blit, saa ophøiet.

Det var altsaa bønnens under: at finde kraft til en lykkelig soldaterdød.

Nu vet jeg hvordan man maa dø i krigen.»

Den 8. november var en søndag. «— Søndag i krigen. — — Taaken er borte, der ligger gylden høstklarhet i luften. Men vi ligger i vort vaate lerhul og ser som fanger langselsfuldt gjennom skyteskaarene ut i friheten, ut i søndagen.

Guds ord har saa ofte talt manende til vore hjerter i disse lange, uendelig lange uker. Vi er blit alvorligere og ældre. At være beredt, det er alt.

Men denne søndag lærer os endnu engang krigen ret at kjende. Fra klokken 1 av begynner igjen denne avsøken, denne regelmæssige beføling, denne matematiske besprøitning av vore samtlige skyttergraver med granater og shrapnels. Taktfast nærmer det grusomme sig, 1, 2, 3, 4 eksplosioner, saa et pusterum, igjen et brak 30 meter nærmere, — en gang til, endnu en gang, — nu kommer avgjørelsen. . . .

Paa et minut kunde vi tælle 24 skud. Slik holdt det paa i seks timer.

— — — —

Efter dagens grusomme larm aander man aftenfreden som en guddomsgave. Man ser op mot stjernene og folder hændene.»

— Denne skildring findes i Høckers bok «I spidsen for mit kompani» som har faat en umaadelig udbredelse og sælges for 1 mk. i alle kiosker. Forfatteren var en i brede borgerlige kredse overmaade populær roman- og skuespilforfatter. Der er over hele skildringen av utmarsjen og kampene i Belgien noget fint, dannet og behersket og samtidig noget indtagende elskværdig. Man lærer forfatteren at kjende som en rik og varm personlighet, en klar og god intelligens. Det har sin store interesse at se netop hos et saadant menneske, hvordan krigens oplevelser virker, og dobbelt interessant blir hans beretning naar man vet at den sælges i titusener, og ogsaa gjennem avisene har været spredt i hundredetusener over hele den tysktalende verden. I grunden virker de religiøse momenter som jeg her har plukket ut næsten overraskende naar man møter dem i den sidste del av boken. Der er ikke lagt det ringeste slør over deres oprindelighet. Man ser tydelig hvorledes alvoret og den uholdbare stilling til at begynde med nærmest vækker en slags naturhengivelse, og hvordan det saa siden, da kampen blir nærgaaende og trænger ind mot selve personlighetens kjerne, kommer til en styrkeprøve hvor personligheten kræver at møte den høieste personlige magt, hvis den skal kunne gi sig hen uten at gaa tapt.

Nu maa man ikke tro at det altid og hos alle

gaar for sig paa denne maate. Det er noget som siger sig selv at der skal en sterk personlighet til at utholde det forfærdelige sprængende tryk som i slike øieblikke utøves indefra. Mange gaar derfor likefrem i stykker under presset, andre stivner, fryser likesom til is eller hærdes til staal og har ingen følelse av den virkelighet de lever i. Jeg vil anføre et par soldatervidnesbyrd ogsaa av denne art. «Jeg indsaa,» skriver en, «at jeg ikke mer kunde gripe handlende ind i min skjæbne. Jeg tænkte: efter andres mening er der nu ikke andet at gjøre end at be. Men jeg kunde ikke be. Jeg kunde med min bedste vilje ikke bringe mig til den overbevisning at der eksisterte en personlig leder av verdensbegivenheterne, som paa grund av min bøn kunde gripe ind i min skjæbne.» Et bevis paa hvorledes personligheten springer i stykker, har man i den enkle bekjendelse fra en soldat: «I den høieste nød begyndte jeg aldeles uvilkaarlig at be «Fadervor». Da jeg var kommet til tredje bøn, lo jeg av mig selv; for jeg kan jo ikke tro paa at der eksisterer nogen Gud.»

Endelig føier jeg her ind et studenterbrev som jeg ikke har villet stykke op, og som skildrer hele forfærdelsen ved et fiendtlig angrep, hvor man ikke hadde dækning, og hvor man ikke hadde lov til at trække sig tilbake. Det indeholder kanske i og for sig ikke saa særlig mange bidrag til belysning netop av det kapitel som vi her holder paa med; men til gjengjæld gir det et

samlet billede av en kamp, og har en række enkeltheter av gripende virkning.

Tillæg: Spenglers brev.

Søndag den 30. aug. 1914.

Den 28. var den skrækkeligste dag i mit liv. Tolv dager har vi kjæmpet i et træk, men den 28. var det forfærdelig. Nu skal De høre.

Om aftenen den 27. laa vi i en skogkant. Pludselig kom der bud om at et av de andre regimenter ikke kunde holde stillingen. Vi maatte altsaa frem. Foran skogen spredte vi os.

Jeg følte at det var noget stort som gik for sig. Fra høire kom endnu aftensolens sidste straal, til venstre lyste det fra brændende hus, foran os hadde vi skogholt og marker, og langt borte blinket fiendens batterier. Paa markene fór endda kjør og hester omkring, ellers krydsedes feltet av hester, vogner og kanoner, alt i en stor hast og dog præget av en skjæbnesvanger ro.

Gjennem regimentets skyttergraver gik vi lydløst fremover til vort maal op paa en høide som vi hadde befaling til at holde. Langsomt og med stort besvær stolpret vi avsted over marken, som var bedækket med døde og jamrende saarede. I kanten av en liten fordypning gravet vi saa nogen skyttergraver ut.

Hele dagen laa vi der paa buken og hadde ikke spist og eiet ikke en bit brød, og nu skulde vi ligge der og grave fra klokken 10 til 4 om natten. Hvad det vil si, vet bare den som har prøvet det.

Klokken $1\frac{1}{2}5$ suste den første fiendtlige granat ind i vor kreds. Vi besatte raskt gravene, gruppevis 8 mand, skilt fra de andre ved en saakaldt omgang. Naar en granat slaar ind, ødelægger den da ikke mer end 8 paa en gang. Jeg har siden faat vite at egnen var skytebane for den franske garnisons artilleri. Fienden kjendte altsaa avstanden særlig nøie. Jeg holdt til i den gruppe hvor ogsaa kapteinen var. Med knærne trukket op under os og ansigtet mot væggen sat vi og ventet døden. Shrapnel paa shrapnel slog ind, jorden sitret og bævet, omkring tre tusen skud slog ned paa et kvadratum av høist fire hundrede meter. Ingen talte et ord, kapteinen var ganske blek og taus. Ingen visste hvad der blev av vort eget artilleri. Fra tre sider blev vi beskutt, hvorledes det gik for sig visste ingen.

Slik sat vi til klokken 2, da man ropte: «Ser-sjanten er haardt saaret!» Han krøp tilbake, en splint hadde revet op hans skulder. Vi kunde tælle hvor mange kanoner franskmændene hadde, og visste paa en prik: nu lader de igjen, giv agt, nu kommer der fire stykker paa rad! Det var nervesønderrivende. Jeg opgav mit liv, og tænkte endnu en gang paa eder kjære.

Uten pause til klokken $1\frac{1}{2}5$ om eftermiddagen sat vi med krampesyke ben paa samme sted. Ofte blev vi oversprøitet med en regn av sten og jord. Gud ske lov, ingen slog like ned i vor grav. Mange eksploderte slet ikke, ellers var ikke en eneste av os kommet levende fra det. Vi var fuldstændig

uten forbindelse med vor major. En mand meldte sig frivillig, og gik med en seddel gjennom ilden. Han kom lykkelig tilbake og meldte: «Stillingen maa holdes!» Altsaa kanonføde i ordets egentlige forstand. Vort artilleri var formodentlig andetsteds. Klokken 5 ropte kapteinen fra 11. kompani: «For store tap, jeg maa tilbake!»

Det var ulykken. Først bar de maskingeværet bort, og saa sprang hele 11. kompani i vild flugt gjennom skogen. Franskmændene skjøt nu som de var gale. Fra dalsænkningen kom der allerede nogen avdelinger fiendtlig infanteri. Vor kaptein sa: «Alene kan jeg umulig holde ut her. Altsaa tornisterne paa, og marsj tilbake!» Mange lot tornisterne falde og satte avsted. Jeg hadde endnu kappen paa og mit tornister paa ryggen, kom derfor ikke saa fort med. Jeg rendte efter. Fra høire og fra venstre hvinte og knaldet det. Det var det sande helvede.

I kanten av en aker tok vi, omtrent firti mand, stilling, da ilden var for fæl. Jeg la mig paa maven i grøften. Efterhaanden fik jeg med spaden kastet op et litet brystvern med geværanlæg.

Kapteinen laa i akeren bak linjen. Han krøp ned i et granathul 7—8 meter bak mig. Pludselig knaldet det noget aldeles forfærdelig, to shrapnels var faret ned like ved mig.

Sten og jord sprutet omkring.

Da gik der et skrækkelig skrik, jammer og stønnen gjennom luften. Ti mand var revet i

stykker, armene, føttene, kindene, hændene, ryggen, alt var revet op.

Jeg snudde mig rundt og saa kapteinen løfte hodet over kanten av hullet. Han graat høit. «Gutter, bed, bed, graat ikke! — Bli for Guds skyld liggende, ellers er alt ute!» ropte han. Han saa hvorledes hans kompani gik til grunde. Da krøp løytnanten bort til mig, han var saaret i knæet. Jeg bad, jeg tigget at han skulde gi befaling til at gaa tilbake. Jeg bad kapteinen. «Jeg kan ikke,» svarte han, «jeg maa holde stillingen.»

11. kompani var alt i sikkerhet bak os i skogen. Vor gode kaptein var for pligtopfyldende. De saarede krøp bort til ham. Hullet hadde et gjennemsnit av fem meter. Rundt omkring mig bad folkene til Gud, jeg bad stille om hjelp. Da, igjen en shrapnel. Jeg følte en smerte i venstre side, jeg grep til, bare en sten. En splint fór mellom fingrene paa mig.

Da kom min ven Fennrich rendende. Jeg ropte ham an, han la sig ved siden av mig. Bortenfor ham laa vor sidste sersjant haardt saaret. Fennrich er medicinsk kandidat. Han krøp derfor bort og forbandt sersjanten. Fienden kom nærmere og skjøt nu med geværene. Da ropte en bak mig: «Kapteinen er død!» «Hvad!» Jeg krøp tilbake for kanske at hjelpe. Med hodet foran krøp jeg ned i hullet.

Gode Gud, der laa 7—8 mand døende og bedende. Den stakkars trofaste kaptein blek og død, skutt

gjennem tindingen. Han hadde villet ofre sit kompani for at redde regimentet. Over hans krop laa løytnanten med sønderskutt fot; han stak kapteinens papirer til sig.

De arme folk tigget: «Einjähriger, hjælp! Bring den og den min sidste hilsen!» Jeg tok avsked med løytnanten og folkene, og krøp tilbake. Fennrich forbandt endnu sersjanten. Jeg fik et skudd gjennem høire kappelomme. Der fløt ikke blod.

Omkring mig bare døde og saarede. Til høire var der endnu nogen som laa i stilling, de skjøt paa de nære fiender. Pludselig slog nogen bakfra kommende forfærdelige skudd ned. Hele akeren blev slynget i veiret. En panik grep de sidste, de sprang op, omkring tyve mand, og vilde tilbake. Da skjøt franskmændene som rasende, og alle faldt. Jeg ropte til min sidemand: «Bli hos mig, Port; naar alle springer paa en gang, er det et sikkert maal. Vi gaar sammen.» Han gav mig haanden.

Da skriker pludselig min kjære ven Fennrich forfærdelig op. Jeg krøp bort til ham. «Hvad er det?» «Jeg er skutt gjennem buken og ryggraden.» Store Gud, han vilde hjelpe og maatte bøte for det. Jeg skar løs hans tornister og kappen. Kulen var gaat tvers gjennem legemet, fra den ene side til den anden. Jeg gav ham smertestillende draaper og forbandt ham saa fort jeg kunde. «Spengler, ta ringen og bring den til min forlovede, og brevet i lommen ogsaa!» Den stakkars mand hadde netop forlovet sig før ut-

marsjen. «Og hils mine kjære forældre ogsaa!» Jeg tok ringen og brevet, og dækket sersjanten og ham til med en kappe og en teltduk fra en av de døde like ved.

Han kysset mig paa haanden.

Jeg saa mig omkring og opdaget alt fransk-mændene. To tre skudd og de første faldt. Port var alt krøpet tilbake. Jeg skulde gjerne ha været i hans sted, men var blit opholdt paa grund av Fennrichs ulykke. Nede til høire saa jeg endnu nogen som skjøt. Jeg vilde gaa nedover ganske aapent, kulene pep; men hvad brydde jeg mig om det mer? Da ropte en: «Einjähriger, der ligger ogsaa einjähriger Fink!» Hvad, Fink, min kjæreste, bedste ven, skutt gjennom munden og brystet. Jeg kunde bare kjende ham igjen paa luen. Jeg ropte: «Fink, kjære, kjære Fink, forstaar du mig?» «Ja,» stønnet han ut av sit blodtildækkede, uformelige ansigt. «Mor,» hvisket han. «Hvor,» spør jeg, «i tornisteret?» «Nei.» «I brødæskan?» «Ja.» «I futeralet?» «Ja.» Jeg tok det og lovet ham at besørge alt.

Han faldt om paa siden. Jeg saa hullet i ryggen, og jeg grep hans haand. Kold sved piplet fra den.

Nu var jeg alene. Med pistolen i haanden satte jeg paa sprang. Fennrich grep først fat i min haand og kysset ringen som jeg nu bar: «Et kys til min ven!» «Farvel, Fennrich!»

Bak mig kom fienden. Jeg rendte ind i en skog og fandt veien til en landsby. Der slæpte to av

12. kompani en kammerat med sig; jeg sluttet mig til dem. I landsbyen fandt vi tre til.

Klokken var nu $1\frac{1}{2}$ 10. Knappt var vi kommet ut av landsbyen, før franskmændene som var efter os der, blev slaat tilbake av 15. regiment. De saarede blev hentet alle sammen henimot klokken tre. Vi sov i en lade utenfor landsbyen, lasarettet var indrettet i kirken. Det syn som møtte mig der, kan jeg aldrig glemme. Jeg var nemlig indom kirken da vi avleverte den saarede. En kort bøn for mine kjære hjemme, og saa ut, ut.

Der var ikke mange igjen av os da vi blev plukket sammen næste morgen. Ingen officerer, ingen underofficerer, bare tre pelotonførere. Forfærdelig, jeg graat som et barn, gav pistolen fra mig og la mig overende.

Jeg kan ikke glæde mig over nogen ting mere. Hvorfor jeg kom levende fra det, forstaar jeg ikke. Det er et under. Er det mors bønner, eller er det gamle bedstemors?»

KAPITEL 4

Kirkegang.

Vi har hittil gjennomgaat hvad det er for religiøse motiver som gjør sig gjældende i felten. Vore dages religionsforskning har mindre villet beskjæftige sig med motivene end med ytringsformene, med manerene og ordene hvormed folk har brukt at tilbede Gud. De har derfor i den religiøse *kultus* villet finde det sikreste holdepunkt for bedømmelsen og forstaaelsen av en religion. La det være hermed som det vil; i alle fald maa vi ved siden av de indre religiøse drivkræfter ogsaa undersøke de uttryk som den religiøse trang gir sig, de midler og maater som danner dens forbindelsesvei til Gud. Vi kommer derfor i de to følgende kapitler til at gaa ind paa den religiøse opbyggelse i felten.

Vi vil behandle det første led, *kirkegangen*, i tre avsnit: salmesangen, gudstjenesten med hvad dertil hører, og endelig den enkeltes selvopbyggelse.

Det kan være underlig at vi skiller *salmesangen* ut fra gudstjenesten; men det sker simpelthen fordi den viser sig i felten faktisk at ha en saa selvstændig stilling, en saa særegen betydning, at den maa ha et kapitel for sig. Man kan let tænke sig

at den sort religiøsitet som har sit utspring i forbindelse med det sentimentale, som i religionen ser et middel til at finde tilbage til det gode, trygge, varme i menneskelivet, særlig søker uttryk i salmesangen, i koralene. Hvor der ingen gudstjeneste kan bli, fordi der hverken er prest eller kirke eller anledning til større ansamlinger, der kan salmen binde selv de spredte skyttergravsposter sammen til en menighet, og hvor det hender at en flok kommer over en kirke, eller bare kanskje et orgel, der kan man være sikker paa at koralene snart fylder rummet. Kirkene, som vel at merke ligger rigtig tæt i de lande hvor krigen føres, langt tettere end nogen efter vore forhold kunde forestille sig, har som man vet spillet en stor rolle som indkvarteringslokaler netop i denne krig. Et sultent kompani styrter ind i kirken, tar ranslene av og finder maten frem. De prater og røker og der er en geschäftig støy over det hele. Imens er det en som har faat dirket op laasen paa orgelet og prøver saa dæmpet han kan at faa en melodi frem. Der er kanskje bare nogen faa som hører; men enkelte av dem blir straks mere stille. Eftersom organisten vinder mere sikkerhet og ogsaa blir mere betat av den længsel som de første toner vakte hos ham, og derfor sætter sterkere i, økes den lille menighet der nede som hører paa ham. En og anden nynner med, finder teksten som passer, og før man vet ordet av det, fylles det lille gudshus i fiendeland av varm og vældig salmesang.

Dette er netop en gudstjeneste for den religion som skal stille trangen efter hvile i det hjemlige, i det kjære, i det som har baaret deres liv uten at de visste det, og som de nu mangedobbelt saart savner, fordi det er saa brutalt berøvet dem. La mig anføre et par eksempler blandt den utallige mængde som her staar til raadighet.

«Jeg kom med en kammerat op til den lille kirke i den landsby hvor vi er indkvartert, og jeg trodde knapt mine egne ører da der tonet orgelklang og sang ut til os. Sagte traadte vi ind i den dunkle kirke og saa nu ved det usikre kjertelys et gripende billede. Ved et stort harmonium foran høialteret sat fanejunkereren og spilte saa godt han kunde. Paa alterets trin knælte protestanter og katoliker om hverandre, kanonerer og træn, og sang av fuldt hjerte «O store Gud, vi lover dig». I bænkene sat en hel del med hodet bøiet dypt ned i de foldede hænder, hensunket i inderlig bøn til Gud at han maatte beskytte deres kjære der hjemme som han hittil hadde beskyttet dem selv. De fleste av folkene var fra Øvre Schlesien. De sat alle i dyp andagt, ingen merket at vi var der. Vi gik da vi hadde hørt de sidste linjer av salmen «Til dig alene, Herre Gud, staar alt vort haap paa jorden». I utgangsdøren hørte jeg endda hvordan en av dem dæmpet ropte til orgelspilleren: «Om igjen! Det var saa deilig».

Der viser sig i det hele at være noget smittende ved de gamle koraler. «Paa fire maaneder hadde vi ikke hat nogen gudstjeneste, bortset fra hvad

enkelte kammerater av og til hadde præstert. Da vi i sin tid fik utlevert salmebøker, hadde i grunden ingen lyst paa dem, de gjorde jo bare ranslen tyngre. I kvarteret kom vi til at læse i dem, fandt vore kjære, gamle kirkesalmer, en eller anden stemte i, og saa var salmesangen igang. Paa den maate blev vi sittende næsten en time i dansesalen i T., hvor vi dengang var indlogert, og sang vore gamle salmer, og senere gik det ofte paa. En gang hadde vi alt lagt os paa halmen og skulde til at sove, da en eller anden begyndte at brumme melodien «Bli hos os, Herre, med din naade!» Vi sang den da alle sammen lydelig til ende, og da vi først hadde sunget den ene, kom der mange andre kjendte efterpaa. «O Herre Krist, dig til os vend», «Av dypsens nød jeg raabe maa», til vi endelig sovnet.»

Det er merkelig at det saa ofte viser sig at netop naar soldatene er trætte og vil gi op, kan en salme sætte nyt liv i dem. Borte i Kiautschau hvor tyskerne hadde en forfærdelig fortvilelsens kamp, hændte det en dag at da folkene gik til sine stillinger, var de aldeles sløve og utmattet av de overmenneskelige anstrengelser. «Vor kjernekar av en sersjant, en god, gudfrygtig mand, løste da det ban som hvilte over os, idet han kommanderte: «Nu synger vi salmen «Jeg ber til kjærlighetens magt», og den forplantet sig fra trop til trop hele befæstningslinjen over, like ut til havet.» — «Det har hændt os mer end en gang,» sa en ung student, «at ofte naar vi er kommet dødsens trætte og aldeles søndermaset av den stadige livs-

fare og har faat kvarter i en eller anden lade, at en av kammeraterne har nynnet en gammel salme, og at pludselig som om han hadde truffet alles følelse, hele kompaniet har stemt i med.»

Efter et forfærdelig slag ved vestfronten hvor et dresdnerregiment var blit kastet ind umiddelbart ovenpaa daglange marsjer, rykket de om natten dødstrætte ind i en landsby. En løjtnant av reserven, en teologisk kandidat var blandt dem som blev indkvartert i kirken, og han satte sig til orglet og begyndte at spille en koral. «I et nu var kirken fyldt til trængsel. Soldatene kom krækende paa sine saare føtter fra de fjerneste hytter. Saasnart teologen i soldaterjakken vilde slutte, bønfaoldt folkene ham om at spille mer. Tilslut prækte han, og vi fik en gripende gudstjeneste. Hver gang vi siden kom til en landsby med kirke, maatte løjtnanten spille og præke; soldatene lot ham ikke faa fred; ogsaa fra andre regimenter passet de paa at komme over. Den tyske koral er et sjælebad! Desværre kan vi altid bare første vers. Hvor godt det hadde været at kunne mere!»

Dette uttryk, at koralene er et sjælebad, rammer netop den særegne betydning som salmene har, bortset ogsaa fra indholdet. Men det er slet ikke sikkert at salmene derfor bare fremkalder en viss uklar stemningsrus. Det er som om de flytter sjælelivet ind i et tempel, som om sindet aapner sig i det dunkle indviede rum, og tanker fra de inderste gjemmer kan svæve tillidsfuldt og frit om-

kring. Underofficer Georg Gürtler fortæller at de paa bods- og bededagen laa paa tredje uken paa vakt ute i skyttergraven knapt hundrede meter fra fienden. «Morgendæmringen brøt netop frem efter en lang nat, vi skimtet saavidt den fiendtlige stilling som en mørk stripe i terrænet. En mand av min gruppe som jeg godt vet aldrig har pleid at feire helligdagene efter deres kristelige mening, sier til mig: «Korporal, det er bededag idag. Skulde vi ikke holde bededagen i skyttergraven ogsaa?» Jeg er enig, og vi stemmer i vor herlige trossalme «Vor Gud han er saa fast en borg». Det er bare nogen faa som synger sagte med; men det blir fler og fler, og tilslut synger hele skyttergraven. Saa blir det dyp taushet en stund. Jeg tænker paa dem der hjemme, paa alle mine kjære. Jeg hører klokkene som ringer til gudstjeneste, jeg ser vor kjære prests blide, venlige ansigt, jeg hører hans bodspræken, hvor indtrængende han taler til os. Da trækker hele mit liv forbi mit indre blik, og jeg skrifter for min Gud som dog er kjærlighetens Gud og har git sin søn ogsaa for mig. — Som *jeg* tænkte, har vel hver eneste i gruppen tænkt, og som om der var tat et stort tryk fra hans hjerte, som om han hadde forsonet sig med sin Gud, trænger sig salmen «Nu gaar vi til bøn» med dype aandedrag ut fra den mands bryst som hadde bedt mig om andagten.» — (Dette henter jeg fra «Liller Kriegszeitung» som utgis av to officerer og spredes i 80 000 eksemplarer langs fronten).

Gudstjenesten der ute i felten avgir et høist broget billede. Vi tar gjerne vore hjemlige feltgudstjenester til utgangspunkt naar fantasien skal danne sig en forestilling om hvordan gudstjenestene i krig er. Men det er umulig at gi noget ensartet billede av hvordan en gudstjeneste der ute gaar for sig. Vi har foran hørt om tilfælder da den kunde holdes i kirken paa stedet, andre ganger har vi truffet soldatene helt ute i kamplinjen samlet til en salme og en bøn.

Om der allikevel er nogen regel, vilde den om trent gaa ut paa dette, at feltpresten varsler de militære chefer om sit komme, og at chefen saa finder en eller anden plads bak ildlinjen som er tilstrækkelig sikret mot observationer fra fienden. Særlig i begyndelsen av krigen hadde man samlinger ved slike leiligheter; men da det ofte hændte at der under gudstjenesten blev sluppet bomber ned fra fiendtlige flyvere, har man især paa de utsatte steder maattet slutte ganske med at samle mange mænd under aapen himmel. Hvor krigen er saa konstant bundet til stedet som paa vestfronten, har der paa enkelte steder dannet sig smaa kapeller i det fri, det vil si, selve alterarrangementet er overbygget, mens «menigheten» befinner sig under aapen himmel. Det er ofte rørende at se hvilken omhu der er lagt paa utsmykningen av det lille kapel. Med de enkleste midler, bjerkegrener, grankvister og mos, har man faat istand en baade stilfuld og værdig utsmykning. Paa et av disse kapeller stod ind-

skriften: «Den tyske krigers hellige sted». Det er mulig at en slik indskrift og den rørende utsmykning i det hele virkelig røber en trang til at vise ærbødighet og hengivenhet for den plet hvor hærskares herre skal tilbedes.

Gudstjenesten holdes paa vestfronten nu for det meste for mindre avdelinger, undertiden i selve hvilehulene. Naar feltpresten, hvad der ikke hender saa sjelden, besøker soldatene i de ytterste linjer i skyttergraven, er jo ingen anden ansamling mulig end den som kan finde plass i en enkelt jordhule. Der kryper de saa sammen med sine salmebøker, og presten har et lys for at kunne læse evangeliet. — Til de katolske gudstjenester hører der et større ytre apparat. De maa til sine «messer» ha et alter. En foretagsom katolsk geistlig fik derfor laget et «flyvende alter», indrettet i en automobil som han kunde føre med sig hvor han reiste. Det var bare at slaa døren op, saa var det viede sted nærværende. Arrangementet viste sig allikevel ikke tjenlig; for hvor man overhodet kunde komme til med automobil, der var det ogsaa en let sak at ha faste altere (vi taler om vestfronten); der er jo ogsaa saa mange franske kirker at ty til. Hvor automobilen ikke kunde komme, nemlig til de mer fremskutte stillinger, stod man allikevel fast. Automobilfarten er derfor indstillet.

Soldatene kommer altid gjerne til gudstjenestene. Jeg har ikke hørt om et eneste tilfælde hvor man kunde si at der var «faa i kirken». Som jeg andetsteds har gjort opmerksom paa, behøver ikke

det bare at ha religiøse aarsaker; men det er allikevel et faktum at saasnart en gudstjeneste blir bekjendt, kommer hver eneste mand for at besøke den.

Gamle Schröder paa Askov sa om folkehøiskolelærernes gjerning, at lærerens evne skulde møte elevens trang. Dette gjælder vel overhodet alle som skal tale «levende ord» til mennesker, enten det er kundskapens eller opbyggelsens. Hvilken trang har saa soldatene som kommer til feltgudstjeneste, og hvilke evner kræves der derfor av presten? Dette maa være utgangspunktet for en bedømmelse av krigens gudstjenester. Vi kan ikke komme med fredens maalestok og spørre om den gehalt og det indhold vi i trygge forhold har vænnet os til, ogsaa findes der ute. Soldatenes trang er den dobbelte: at finde hvile og at finde styrke. Trangen til aandelig at faa helde sit hode om det saa bare skulde være mot en sten, er saa stor at endog den legemlige træthet trænges tilbake hvor der er mulighed for at faa sjælelig hvile. Og behovet for kraft, for styrkelse av sjælens utholdenhet er hos soldaten saa uendelig meget større end hos os som lever i fred, at vi overhodet ikke kan tænke paa nogen sammenligning. Vi sitter plantet bredt og trygt i vor kirkestol, rotfæstet i borgerlig sikkerhet og aandelig velvære. Vi kan ha godt av at der blir rusket op i vor ro, at der blir rettet angrep mot os som faar os til at skjælve av usikkerhet. Vi trenger

kortsagt at berøves vor ro. Soldaten trænger at finde den.

Derfor maa vi ikke forlange samme sort præken der ute som her hjemme. Det blir Gud som far og Gud som den almægtige de der ute kommer til at holde frem. Ikke saa at forstaa at Kristus ikke kommer med. Tvertimot, den kjærlige og almægtige Gud trær netop frem i Kristi lys; men den ting at soldatene selv er lidende og besværede mennesker, gjør at de finder lettere frem til faderen end det kan ske med os andre som ikke ofrer alle ting og for hvem bod erstatter ofret. Psykologisk er dette let forstaaelig, selv om det er dogmatisk uklart.

Hvad vi i almindelighet forstaar ved bodspræken, omvendelsespræken med sterkt pres for at gjøre tilhørerne hjelpeløse og bringe dem til at overgi sig, vil man derfor i forholdets medfør finde mindre av ved fronten end i den hjemlige præken.

Men alle de hvilens og kraftens ord som hentes baade fra det gamle testamente, fra evangeliene og ikke mindst fra den store stridsmand Paulus, har jo overalt til forutsætning gudsfrygt og selv-tugt. Der ligger desuten netop i dette at Herren tar imot de arbeidende og besværede og gir dem baade hvile og ny kraft en vældig appel til at *søke* ham og være ham tro, og man maa ikke mene at feltpresten gaar av veien for at præke Herrens krav lydelig til dem som maatte ville benytte sig av hans hjelp.

At gjengi noget fullstændig eksempel paa felt-præken vil det her ikke bli plads til. De er des-

uten saa let tilgjengelige for alle som maatte ønske at stifte nærmere bekjendtskap med dem. Karakteristisk for de bibelord man søker hen til som utgangspunkt, er de temaer som feltprestenes chef, militär-oberpfarrer dr. Gøns har valgt for 10 prækenes han har holdt i keiserens hovedkvarter, og som er utgit i trykken under titelen «Gott mit uns». De er følgende:

1) Johs. 15, 13. Ingen har større kjærlighet end denne at han sætter livet til for sine venner. (Dette bibelord er uten sammenligning det man oftest hører baade i felten og i hjemlandet. Det staar aabenbart alle hjerter ganske særlig nær).

2) 1. Mos. 17, 1. Jeg er Gud den almægtige; vandre for mit aasyn og vær ustraffelig! (Den tyske oversættelse har her ordene: «og vær from»).

3) 2. Tim. 2, 3. Lid ondt med mig som en god Kristi Jesu stridsmand.

4) 2. Tim. 1, 7. Ti Gud gav os ikke modløshets aand, men krafts, kjærlighets og sindighets aand. (Den tyske oversættelse har: kraftens, kjærlighetens og *beherskelsens* aand).

5) Rom. 8, 28. Og vi vet at alle ting tjener dem til gode som elsker Gud.

6) Salme 18, 33. (Efter tysk oversættelse): Gud rustet mig med kraft og gjør mine veie uten anstøt.

7) Rom. 14, 8. Ti om vi lever, saa lever vi for Herren, og om vi dør, saa dør vi for Herren; enten vi da lever eller dør, hører vi Herren til.

8) 2. Kor. 3, 4—5. Men en saadan tillid har vi til Gud ved Kristus, ikke at vi av os selv duer til at uttænke noget som av os selv, men vor duelighet er av Gud.

9) 1. Tim. 1, 18—19. Dette bud gir jeg dig: du skal stride den gode strid og eie troen og en god samvittighet. (Den tyske oversættelse).

10) Mat. 6, 3—4. Men naar du gir almisse, da la ikke din venstre haand vite hvad den høire gjør for at din almisse kan være i løndom, og din fader som ser i løndom, skal lønne dig i det aabenbare.

For at gi et litet indtryk ogsaa av de strenge man anslaar i selve prækenen, skal jeg citere to referater som jeg har fundet i feltbrever. En ung stud. teol. H. Schüller, som stod i skyttergravene ved Beniecourt, fik julaften uventet anledning til at tale til sine kammerater: «Klokken 6 om aftenen stod jeg da foran vort enkle juletræ og sa: «Kammerater, hjelmen av til bøn!» Vor kompanifører holdt da bøn, og vi sang «Stille nat», og aldrig i mit liv har denne sang med sin dype tyske inderlighet grepet mig saa mægtig. Jeg gik op paa den lille prækestol, — nede i halvmørket stod kompaniet krigsberedt, marsjfærdig, — protestanter, katoliker, jøder om hverandre. Jeg talte om sangen «Stille nat», om julaften og krigen, om det høie evangelium, om Jesus, vor Jesus, om juleglæden som ikke nu kunde bryte saa umiddelbart frem i os fordi meget var saa anderledes end ellers om julen, om vore hjem og vore kjære og deres gaver og vor julegave til dem: det stille løfte at holde ut her

og at synge videre frem om den hellige krig og om Gud som han viser sig for os i krigen.»

At han her traf kammeratenes længsler og tanker beviser den lille tilføielse: «Og jeg blev lykkelig som et litet barn som faar presenter fra juletræet, da de kom til mig, korporaler og andre underofficerer, gamle skjæggete krigere og unge kammerater, og med taarefyldte øine trykket mig i haanden. Og efterpaa fik vi i vort kvarter tændt vore kjerter fra julelysene og snakket om dem der hjemme og om freden som skulde komme, og gav hverandre stille haanden med det løfte at vi vilde staa sammen i farerne!»

Her er et referat som en av soldatene har sendt hjem av en præken: «Forrige søndag hadde vi feltgudstjeneste av en presten Backhaus. Det var vidunderlig. Man føler sig jo ogsaa som hensat til en ny verden naar man fra hulene og de dystre kjeldere pludselig kommer i et rum som endnu er ganske uberørt av krigens spor. Den lille katolske kirke i Enverzin er paa samme tid slotskapel og er indredet med en ganske sjelden kunstnerisk smak, og presten stod der og talte i sin simple soldaterdragt om soldatenes pligt til ubrødelig at holde det sjette bud og ikke paa skammelig vis plette den tyske hærs æresskjold. Han tok utgangspunkt i Peters tredobbelte fornegtelse av Herren «fordi en jente spottet ham». Saa mangel en opgir naar han kommer sammen med gemene kammerater av frygt for spot sin sandfærdighet og overgir sig til tugtløs tale hvor han skulde ha været

en sandhetens apostel, og det særlig overfor de fristelser som det sjette bud berører. Han talte ogsaa om det at være indvortes sandfærdig i sin kristelige tro overfor evangeliets indhold, saa man ikke mente sig at tro hvor man ikke kunde si inderlig ja.» — Jeg vet av samtale med feltprester at dette er temaer som ofte og med kraft føres frem, baade av protestanter og katoliker. I G. sa de at den jesuitiske pater var en mester i at tale sterkt og anslaaende om renhet.

En streng som naturligvis anslaaes oftere end det vil tiltale os utenforstaaende er den tysk-nationale, her gjerne sammen med den religiøse tanke om folket som et Guds redskap. I en adventspræken over ordet: «Gud har besøkt og forløst *sit folk*» heter det: «Det klinger som en uhyre aumasselse naar vi sier: Dette folk er idag vort tyske folk. Men vi sier det ikke for at uttrykke at Gud fordømmer alle andre folk; vi vover at uttrykke denne tanke fordi vi vet at det tyske folk har endnu en uhyre stor historisk opgave at fylde, baade religiøst og kulturelt. Intet er vissere end dette: Gud har i disse tunge dage besøkt vort folk. Det tyske folk var i det ytre kommet langt op, men religiøst var det sunket. Vi stod i fare for at hjemfalde til engelsk kræmmerraand og fransk usedelighet. Nu har vi under slagenes torden igjen fundet vor Gud.» — Enhver kan forstaa at denne tanke om folket som et utvalgt Guds folk meget lettere vil kunne overdrives under det uhyre sjælelige pres som hviler over et krigførende folk end

hos os, som har al ro til at overveie. Men der mangler heller ikke dem som der nede forsøker at regulere: *ethvert folk* maa føle sig som Guds folk, forsaavidt som det har en Guds opgave at utføre. Denne tanke kan vi alle akceptere. Vanskeligere er det for os at bedømme med rigtig forstaaelse den sterke guddommeliggjørelse av ens eget folk som faar uttryk i en præken av den katolske divisionsprest Franz Xaver Münch fra Düsseldorf, gjengit i sin helhet hos Sven Hedin. Presten sammenligner det tyske folk med den lidende Messias som har gjennemgaat prøvelsens timer paa Oljebjerget, — som bærer sit kors og fortrøster sig til den samme hjælp som husvalet den himmelske mester. «Ogsaa omkring os har ropet lydt: «Korsfæst ham!» og ogsaa vi bærer likesom mesteren lidelsens saar, blandt hvilke de ædleste og blodigste er vore dyrebare døde kammerater.» Overfor saadant — og overfor lignende toner fra England — staar vi uforstaaende.

Derimot kan man meget let forstaa den store rolle som keiserens person spiller i feltens opbyggelse, ikke bare som national, men som kristelig personlighet. Dette at alle og enhver kjender hans aktive stilling i religiøse spørsmaal, gjør altid en appel til hans førerskikkelse virkningsfuld. Jeg hørte selv i en soldaterpræken følgende historie om ham fra den østlige krigsskueplads, og presten, en herr Thimme fra Marburg, oplyste at han personlig hadde garanti for at den var sand. En soldat var kommet ind i en landsbykirke for at forrette sin

andagt. Han satte sig paa en av de nederste bænker og læste i sit Nytestamente. Da blev han var at der oppe ved alteret ogsaa laa en anden soldat som knælende forrettet sin andagt. Da et kvarters tid var gaat, kom denne soldat nedover midtgangen, og nu hadde soldaten den oplevelse som vi alle skulde føle indtrykket av: det var keiseren!

— Jeg har ogsaa fundet vidnesbyrd om at soldatene har været skuffet over prestene og deres prækener. Det er især tilfældet hvor de har hat følelsen av at bli servert religiøs-national svada istedenfor realiteter. Det hænder ogsaa at presten snakker om soldaterlivet paa en egen virkelighetsfjern maate, saa soldatene faar følelsen av at han jo ikke kjender noget til hvordan det i virkeligheten er, og saa kan de heller ikke religiøst faa nogen tillid til hans virkelighetskundskap. Næsten alle soldater som jeg har snakket med om feltprækerne sier at de helst vil høre unge prester, og man kunde kanske si, av disse igjen helst de som deltar i krigen som soldater eller officerer. Men dette er et spørsmaal som vi kommer nærmere ind paa i næste kapitel: om de mange slags prester der ute. Alt i alt kan man sikkert si at prestenes evner møtes med soldatenes trang. De feltprester jeg talte med, følte det som en uendelig lykke at faa tjenestgjøre hos soldatene. De hadde alle sammen sterke oplevelser av det forunderlig tætte samfund mellem menighet og prest som de fandt ganske særegnet for fronten. «Jeg føler det om

søndagene naar jeg taler,» sa pastor Jördens ved 50. infanteridivision, «at jeg taler fra sjæl til sjæl, og jeg vet ikke hvem som gaar rikest bort fra dette fælles møte med Gud, soldatene eller jeg.»

— Om bruken av *nadveren* vil jeg gjengi de svar jeg fik av tre feltprester som jeg særskilt interpellerte om dette. Pastor Dieselhoff fra Kaiserswerth, nu i Sedan, sa: «De gaar alle sammen gjerne til alters. Det er likesom ikke noget diskussionstema her ute. Hvad de søker? Kort og godt *nært* samfund med Gud.» — «Er der ikke forskjel paa soldatene i denne henseende? Merker De ikke at der er mindre trang hos dem som for eksempel lever her bak i etappen?» — «Det er især alle som rykker *ut* som ønsker at gaa til alters. Før stormangrep eller før en enkelt av dem faar en særskilt farefuld opgave, kommer de altid og ber om *nadveren*.» —

Pastor Jördens hadde paa to maaneder hat 2500 altergjester. Herav var ikke mindre end 410 saakaldte kolonnetropper, det vil si soldater som har med tilførslen av ammunition og mat, og som alt-saa har et arbeide som ikke er farefuldt, men paa den anden side heller ikke moralsk styrkende eller religiøst vækkende. Skysskarer har som bekjendt let for at bli slappe! Et indtryk av forholdsprocenten faar man naar man beregner at de tre regimenter som hørte til prestens menighet talte 12 000 mand, og at halvparten derav kan regnes for at være katoliker og ikke her kommer i betragtning. Tallet blir da 2 500 av 6 000, hvilket efter almin-

delige forhold er fuldstændig enestaaende. Om det ogsaa staar i en særstilling hvad fronten forevrig angaar, er det umulig endnu at si. Der mangler oversigtsmateriale. Divisionspastor Eisberger fra Marburg, nu ved kronprinsens armé, fortalte at da han kom ut i november, hadde hans division ingen prest hat, og der var derfor med det samme en vældig tilstrømning til altergangen, officerer og mandskaper i like grad. Efterhaanden hadde han faat det mere ordnet og vilde nu helst at de skulde komme og melde det til ham naar de ønsket at ha altergang. I paasken hadde der igjen været en sterk stigning i nadvergjestenes antal.

Den tredje form for kultus som vi vil undersøke, er den religiøse *selvopbyggelse*. Vi har under vor dokumentation i de foregaaende kapitler oftere støtt paa tilfælder da soldatene enkeltvis læste sit nytestamente eller holdt bøn. I kirkelige blade vrimler det av beretninger om saadant. Det kjedelige er bare at man ikke kan vite i hvilken grad det virkelig er typisk. Der er jo ingen tvil om at for det første en hel del hverken læser i testamentet eller ber, og dernæst foreligger der beviser nok paa hvad ogsaa ethvert realistisk tænkende menneske kunde si sig selv, at ikke bare likegyldigheten, men ogsaa spotten ikke har saa ganske litet spillerum i hæren. Den smule kontrol over de foreliggende aktstykker som jeg har kunnet øve ved personlig at forhøre mig hos soldater og officerer, gaar imidlertid i den retning at baade skriftlæsning og bruken av bønnebøker er langt mere

utbredt end man paa forhaand skulde tænkt sig. Gaar man ut fra forholdene som de i almindelighet er i fredstid, maa man derfor bli i høi grad glædelig overrasket. Den som derimot ved de mange beretninger i kirkeblade har dannet sig den forestilling at den hele hær er bibellæsende og bedende, maa bli offer for en bitter skuffelse, naar han lærer virkeligheten at kjende.

I den opsigtsvækkende artikkel av en tysk teologisk docent som vi gjengir i kapitlet «Hvordan kristne føler det i krig», sier forfatteren at ute ved fronten baade tænkes og læses der uhyre litet. Dette stemmer meget daarlig med virkeligheten; men selvfølgelig er der stor forskjjel paa de enkelte soldaters lyst og trang til at ta i en bok eller et blad. Paafaldende er det imidlertid at folk som hjemme var sløve overfor læsning, i mange tilfælder synes at være blit interessert der ute. I «Liller Kriegszeitung» har redaktøren flere ganger undersøkt hvordan det er med soldatenes interesse for læsning. I en artikkel om bøkene i feltet heter det: «En av de kjæreste kammerater for soldatene i skyttergravene er en liten fyr i ubetydelig antræk, som pludrer eller præker, opmuntrer eller trøster eftersom andre er tilsinds. Han er ikke paatrængende, men tier naar man ikke vil han skal tale, og han blir aldrig træt, men er altid parat til at utfolde sine underholdende evner. Jeg mener naturligvis ingen anden end boken, boken av mange slags. Mange som i hele sit liv har gaat saa langt undav Bibelen som mulig, fordi den efter

deres mening ikke hadde noget nyt at si dem, har i alvorlige stunder snart lært den gode sjælesørger i det simple sorte bind at kjende, og sætter den største pris paa den. Mange alvorlige og tanke-dype bøker som det hastige storbyliv og det travle kaldsarbeide aldrig levnet tid til, er nu kommet til ære. . . . De fleste bøker gaar fra haand til haand, mange har gjennemvandret skyttergravene fra venstre til høire, fra høire til venstre, tynde og tykke bøker, alvorlige og lystige.»

Naar man i private brever træffer paa citater fra Bibelen eller fortællinger om de stykker de har læst, er det helst salmene og evangeliene som de almindelige soldater viser sig at ty til. Johannes' evangelium har ogsaa i felten en særlig høi stjerne.

Men om de nu virkelig *kan* læse Bibelen? Om de ikke sitter hjælpeløse med dens værdier mellem hændene uten at faa dem smeltet og tilgodegjort? Det er en næsten fortvilet følelse man faar ved tanken paa at de protestantiske kristne som skulde ha frigjort Bibelen, saa daarlig lærer at *bruke* den. Jeg hørte mere end en prest som dette laa tungt paa sindet. Der kunde utvilsomt bli gjort langt mere ut av Bibelens bruk derute om dens ophakkede vers av protestantismen hadde været levendegjort og sammenføiet istedenfor ved pugging at bli isolert og forstenet.

Ved siden av testamentet kommer saa *bønnebøkene*. Der er utgit en hel række forskjellige slike, og det er utvilsomt at de er paa sin plass. Sol-

daten er ofte træt eller anspændt, og vi har uttalelser fra de mest selvstændige og tænkende kristne om at der er timer da de likesom ikke kan finde ord for bønne, selv om de er i bønnens stemning. En skrevet bøn kan da, hvis den er kommet fra hjertet og er simpel og enfoldig, uten svada (og uten indstukne formaninger!) virke forløsende. — Den fri personlige bøn unddrar sig jo heldigvis enhver efterforskning; det fremgaar av alle brevene at Fadervor er alle soldatene kjærte.

Bønnebøkene er bare en del av den aldeles kolossale *traktatlitteratur* som hjemmefra sendes ut i felten. Om der ikke her gjøres for meget av det gode, er vistnok et spørsmåal. Det naturlige og tiltalende er at menigheten hjemme sender noget til sine lemmer der ute. Dette sker visst saa godt som fra alle tyske baade lands- og bymenigheter og er noget av det bedste som krigen har kaldt til live. Men saa kommer et utal av selskaper og private personer som formelig lar fabrikkere oppbyggelsesskrifter og sender dem i bunkevis ut til feltprestene og andre enkeltpersoner som de har føling med blandt de aktive krigere, for at faa dem delt ut. Ogsaa blandt dette materiale er der naturligvis meget som er værdifuldt; men man behøver bare at tænke paa den paatrængende nidkjærhet som ogsaa i fredstid kommer tilsyne i den slags selskaper, for at kunne forestille sig hvordan de i krigstid gaar endnu ubesindigere tilverks. Ute paa østfronten kom der en dag en pakke litteratur til et kompani. Soldatene stod spændt om-

kring da den blev pakket op. Da de hadde set igjennem indholdet, sukket de: «Nei, er det nu bare religiøst igjen! Naa ja, til syvende og sidst læser en jo hvad det skal være.» Det viser sig med den religiøse som ogsaa med den øvrige litteratur, at soldatene blir fort lei av døgnfabrikatene. De vil ha «noget ordentlig», som de sier, og eftersom den rastløshet som uvilkaarlig maatte præge ogsaa denne side av krigens virksomhet mens man trodde at det hele snart skulde være slut, mer og mer svinder bort, og man i ro kan se sig om og forberede sine ting, kommer der en alt mer gedigen feltlitteratur for dagen. La mig her nævne at de prøvede kristelige og kirkelige blade og tidskrifter har vist sig i grunden at være den naturligste form ogsaa for overføring av kristelig stof fra hjemmet til fronten.

KAPITEL 5.

Prestene.

Der har aldrig eksistert nogen religion uten at den har maattet gi sig uttryk i en eller anden kultus og paa en eller anden maate har trængt til det vi kalder prester. Paa grund av de særlige forhold i felten har denne regel dobbelt gyldighet der. Feltprestene har vist sig at spille en langt større rolle og blir skattet i langt høiere grad end man egentlig var forberedt paa. Men det eien-dommeligste er kanske den rolle som «*den kristnes almindelige prestedømme*», soldatenes og officerenes virksomhet i sjælesorgen, har kommet til at spille. En særegenhet ved denne krig baade paa tysk og fransk side er ogsaa de mange teologer og prester som er gaat med som frivillige soldater eller officerer. Vi faar paa denne maate tre grupper indenfor det vi kunde kalde prestedømmet i felt: de specielle feltprester, teologsoldatene og lægmandsprestene.

De specielle feltprester.

«Feltprestene er en slegt for sig,» sier Sven Hedin. «Altid glade, vaakne, opofrende og frimodige. De er soldatenes sjælesørgere; de trøster,

de hjælper og opmuntrer. Konfession spiller ingen rolle, protestantiske og katolske omgaas som brødre. Der raader ingen konkurranse mellem dem. De har alle én Gud, og alle stræber de mot ett maal: fædrelandets vel. Her ser man ofte prester komme sprængende tilhest med korset om halsen, den sorte filthat paa hodet og det hvitfiolette baand omkring vaabenkjolens venstre arm. Ikke sjelden er de prydet med jernkorsets tegn. Da har de kanske staat midt i granatilden og talt om opstandelsen og livet, eller med urokkelig ro staat stille og talt mens fiendtlige flyvere fór frem over prækestolen. Ja, kanske har de endnu i denne sidste nat i kulde og regn krøpet mellem busker og græs for at komme ut til skyttergravene og holde høimesse for indbyggerne der om søndagen.»

— *Den tyske feltprestordning* var kanske den eneste gren av den tyske hærs administration som ikke viste sig sikker og prøvet da krigen brøt ut. Den har under felttoget gjennomgaat store forandringer; men en endelig ny-organisation vil formodentlig først følge naar krigen er slut.

Den tyske hær deler med det tyske folk splitelsen i katoliker og protestanter. Følgen er at der maa være en dobbelt feltprestordning, en katolsk og en protestantisk organisation. Dertil er ogsaa under krigen kommet nogen særskilt ansatte jødiske rabbinere. Som chef for de to store konfessioners presteetater staar en *feltprost*. Organisationen er saa temmelig den samme, og vi kommer her til at holde os til den protestantiske.

I fredstid har vi her hjemme i Norge jo egentlig bare en eneste særskilt militærprest, nemlig garnisonspresten i Kristiania. Det vi kalder «feltprester» er som bekjendt almindelige civile geistlige som tjenestgjør for kort tid paa moene i eksersistiden. Den tyske tjenestetid, som er tre sammenhengende aar, kræver en ganske anderledes utvidet prestatjeneste for øvelsesmandskapene. Der var derfor 141 *garnisonsprester* i fredstid. Disse ordinære militærprester rykket straks ut sammen med sine garnisoner. Men allerede fra først av blev jo hæren fordoblet, og bare av denne grund var derfor antallet straks for litet. Dertil kom at hærens bevægelser i den første tid var overordentlig raske, og at avdelingene i regelen blev sterkt spredt. Følgen var at prestevirksomheten omtrent kom ganske ut av funktion. Det varte heller ikke længe før der kom sterke offentlige klager over dette. Doktor Werther i Bonn skriver den 5. september 1914 i «Reichsbote» at der ingenlunde er nok evangeliske feltprester; der er store troppe-deler, siger han, som hverken har set prest under opmarsjen eller siden. Klagen fandt tilslutning i pressen viden om. Der blev fortalt eksempler paa at soldater hadde ligget i ukevis endog i hospitalene, uten at de hadde kunnet faa fat i den prest de længtet efter. Dette var ikke ment som nogen bebreidelse mot de prester som stod i felten; ingen betvilte at de saa langt deres kræfter rak, og saa langt de paa grund av alder og helbred var skikket til den store overgang fra garnisons-

preststillingen til de strabasiøse feltopgaver, gjorde sin pligt til det yderste. Bebreidelsene vendte sig mot feltprosten, som man mente ikke hadde været forutseende nok, og heller ikke i tide hadde sørget for at avhjelpe de mangler som nu var aabenbare. Feltprosten avviste imidlertid i en erklæring gjennom Wolffs bureau den 15. september kort og godt alle klager med den bemerkning: «dere kan være ganske rolige for at *vi* nok gjør hvad vi skal.» Kort efter kunde det imidlertid meddeles at der var ansat et helt nyt sæt feltprester, saa antallet nu var mindst fordoblet. Yderligere meddeler doktor Werther den 14. oktober at krigsministeriet nu har indset feilen og har stillet en række nye geistlige til tjeneste baade ved fronten og i lasarettene. — Det er en almindelig mening ogsaa i kredser som skulde vite god besked om disse ting, at det i stor utstrækning skal skyldes keiserindens personlige initiativ at der blev gjort slik fortgang.

Nogen ensartet ordning ved hver armé er der ikke og bør der heller ikke være. Forholdene er nemlig sterkt vekslende baade hvad mandskaper, stillinger og konfessioner angaar. Som hovedregel gjælder det at der ved hver division er ansat en *divisionspfarrer* som da tilhører staben. Han har ved sin side en eller to av de efter krigens utbrud utsendte saakaldte «zugelassene» eller «*freiwillige*» feltprester. Disse tilhører ikke staben og har i det hele en mer tilfældig og usikker plads i den militære ramme. Det er saaledes avhængig av de komman-

derendes personlige vilje, hvorledes de i det hele tat faar det. Lønnen for disse frivillige er ogsaa overmaate liten. Krigsministeriet utbetaler dem 150 mark om maaneden, og paa anden maate tilveiebringer feltprosten det samme beløp. I forhold til den likefrem uhyre avlønning som andre civil-militære tjenestemænd faar nu i krigstid, er dette paaafaldende litet. Men alle disse prester tilhører den yngre generation og har brændt efter at komme ut i tjenesten, saa de spør ikke efter lønnen. — En divisionsprest disponerer ikke mindre end tre hester, nemlig en ridehest og to kjørehester; han har to oppassere. De frivillige har én hest og én oppasser.

Sven Hedin nævnte feltprestenes *uniform*. Denne krig er den første hvor prestene overhodet har baaret uniform, og i aarets løp har den allerede gjennomgaat en utvikling. Man vil saaledes ikke lenger møte nogen feltprest ridende med sort filthat paa hodet. Han har almindelig militærlue med et litet hvitt kors anbragt over kokarden. Bare ved høitideligere leiligheter hvor officerene møter i hjelm, og hvor det derfor ikke gaar an for nogen at møte i feltlue, maa presten ha hat; men den er ikke lenger sort. Ogsaa den har anlagt den berømmelige og populære feltgraa farve. Prestens uniform ellers er ganske som officerenes, bare at den savner alle tegn, saaledes ogsaa akselstykkene. Derimot bærer presten som særskilt kjendemerke det hvite sanitetsbaand med det røde kors om venstre arm; det hvite baand har hos prestene en bred

fiolet stripe efter midten. Dette er det eneste merke som til daglig særkjender presten. Under tjenestgjøring bærer han ogsaa et sølvkors paa brystet. Ellers ligner han i sin graa uniform og i sine ridestøvler fuldstændig de almindelige krigere. Der er blandt feltprestene et sterkt ønske om at de maa faa officersrangen anerkjendt i uniformen, at de altsaa likesom lægene skal faa akselstykker og ogsaa bære sabel. Likeledes vil de selvsagt ha byttet hatten med hjelm. Disse ting kan synes at være smaatier; men den som er noget kjendt i militære kredse, vil vite at de langt fra er uten betydning for prestens sociale stilling der. At de derfor vil bli prestene indrømmet er sikkerlig høist sandsynlig efter den likefrem militære anerkjendelse de ellers har erhvervet sig.

Der er nok en eller anden som vil studse særlig ved at prestene skulde bære sabel. Et saadant ønske vil let forekomme os at være et bevis for at prestens stilling holder paa at gaa op i krigerens. Vi vil heller se en motsætning mellem disse to end en saa stor likhet at der ogsaa i det ydre ingen forskjel skulde være, tilmed ikke i de stykker som er symbolet paa det blodige i krigens haandverk. Men for dem som skal være sjælesørgere der ute er det mere om at gjøre at der ingen avstand skal føles mellem prestene og soldatene, end det er om at gjøre at holde sig selv og sit virke uplettet av delagtighet i selve det som er soldatenes pligt. En av de feltprester jeg talte med om dette

hævdet ogsaa ganske bestemt at man trængte baade sabel og revolver som vaaben til selvforsvar, f. eks. i franktirørkampe. Han bar selv uofficielt altid en revolver.

Menigheten der ute er yderst varierende i størrelse, art og beliggenhet. Arbeidsforholdene kan man heller ikke gi noget almindelig billede av. Søndag og hverdag er der ingen forskjel paa, saa det kan hende at likesom presten mister sin særegne dag, saa kan han faa den igjen hvilkensomhelst av ukens arbeidsdage. Men naturligvis sørger baade prestene og officerene for, saalangt det lar sig gjøre, at bruke søndagene til gudstjenester. Det samlede tal av menighetslemmer som falder paa hver enkelt prest, kan variere fra 4 til 12 tusen, undertiden endnu fler. Men paa en maate er det jo bare den procent av disse mandskaper som ikke har tjeneste, som utgjør den aktuelle menighet for presten. Og som det er i en almindelig menighet, saa er det ogsaa ved fronten at der er en hel del av lemmene som til almindelige tider har liten eller ingen bruk for presten, saa der ogsaa her danner sig en mindre menighet indenfor menigheten som der særskilt kan regnes med.

Feltprestens arbeide er ikke bare prækener og gudstjenester, men ogsaa og ikke mindst begravelser og hvad vi vilde kalde privat sjælesorg. Om gudstjenesten har vi alt talt foran. Ved begravelser er det nu næsten regel paa vestfronten at presten er tilstede. Paa en forbindingsplads som jeg besøkte like bak skyttergravene i Champagne var der

endog indrettet en likkjelder hvor faldne kunde indlægges, forat man kunde vente med begravelsen til kammeratene der ute fik sin hviletid og kunde følge til graven. At disse anledninger har noget særskilt gripende ved sig, ogsaa religiøst, baade for presten og soldatene er noget vi alle kan tænke os.

Det er saa mange som spør: «Kommer feltpresten virkelig helt ut i skyttergravene?» Til dette kan der svares baade ja og nei. Det er en helt frivillig sak om han vil gaa der ut. Mange gjør det slet ikke, andre gjør det svært gjerne; enkelte militære chefer ser det med glæde, andre finder det overflødig og forstyrrende. De soldater som ligger der ute faar jo inden forholdsvis faa dage sin avløsning og sin hvile, hvor presten kan række dem under roligere forhold. De prester som helst allikevel gaar der ut, gjør det for det første av den grund at de selv gjerne vil vise soldatene at de ønsker at staa helt ved deres side ogsaa hvad faren angaar, og dernæst fordi det viser sig at trangen til privat sjælesorg er særlig stor der ute. Presten besøker ogsaa, saasandt han har tid, de andre vaaben, artilleriet, flyverne osv. Kolonne-tropperne maa han opsøke naar de har rast.

Man maa forøvrig være opmerksom paa at der er stor forskjel paa den ytre og den indre front-tjeneste. Paa den indre linje vil arbeidet for en stor del bestaa i lasaretbesøk. Bak fronten har vi tilførselsomraadet, etappen, som i de okkuperte egne tillike overalt er besat av landstormstropper, spredt

viden om, to og to eller ti og ti i følge, over store omraader. Denne eiendommelige menighet i adspredelsen har sine særegne vanskeligheter; for her hvor den legemlige fare er liten, er den aandelige til gjengjæld overmaate stor. Forskjellen mellem front- og etappetjeneste har derfor fremkaldt ønske om at feltprestene maatte deles i to særskilte tilsvarende grupper. I etappen trænges erfaring og myndighet, derfor vil i regelen ældre prester der være bedre end unge. Ute ved fronten derimot er ungdom noget nær en nødvendig egenskap.

Hvor krigen er gaat ind i saa ordnede forhold som tilfældet er i det hele tat paa vestfronten, blir prestetjenesten lettere at organisere og utføre. Ganske anderledes er det i bevægelseskrigen, særlig under sterke offensive fremstøt. Baade blir troppene da særlig utmattet av anstrengelsene, og de blir spredt og fordelt paa en slik maate at presten har yderst vanskelig for at finde sine menighetslemmer igjen. Faar han bud om at komme til et sted den ene dag, vil han den næste dag sandsynligvis finde det forlatt. Ordnete gudstjenester synes det overhodet ikke mulig at faa istand under bevægelseskrigen. En transport av haardt saarede soldater som ankom fra Galizien til Marburg sidst i juli, fortalte at indtil den 2. mai hadde de paa østfronten hat det temmelig godt med gudstjenester; men siden den store offensiv begyndte, hadde de overhodet ikke set eller hørt en prest.

Under saadanne omstændigheter er det ikke godt

hverken at være prest eller at være den som længter efter hans besøk. Men ellers er alle feltprester enige om at betrakte sin stilling som en ganske usedvanlig herlighet. De straalder formelig naar de fortæller om sine erfaringer, og allikevel er det langt fra at deres arbeide er uten vanskeligheter og skuffelser, ogsaa hvor det foregaar under de militært set gunstigste forhold. Mange av dem klager over at det er saa vanskelig under besøkene i skyttergravene at utnytte den korte tid de har til hver enkelt paa den mest utbytterike maate. «De katolske har den fordel,» skriver en av dem, «at de i skyttergravene kan høre skrifte og paa den maate faar en baade rask og naturlig anledning til aandelig paavirkning. Vi evangeliske savner denne form for en snar sjælesørgerisk samtale. Vi kommer ofte ikke lenger end til en almindelig indledning, og fort maa det jo altsammen gaa der ute under den stadige granatild.» — Soldaterlivets skyggesider som vi siden skal gaa nærmere ind paa, skaffer selvfølgelig ogsaa presten mangen bitter time; men saa aapent som de saa alt dette i øinene, hadde de allikevel lært sig en stor taalmodighet og hadde erhvervet sig evnen til at haape og tro, ogsaa hvor der var mangt at sørge over.

La os nu gaa over til den anden side og se hvorledes prestene blir betraktet av dem som her danner deres menighet, soldater og officerer.

Det er en hake ved prestens stilling at han ikke ifølge sin opgave absolut behøver at dele soldater-

livets stadige livsfare. Frontsoldaten er en ydmyg mand; men han har ogsaa sin egen stolthet, og den er ikke liten. Den viser sig overfor de civile som *slipper* det som for ham er livets store byrde. Naar presten kommer, har derfor soldatene let for at føle det som en tilsnikelse av ham at han overhodet optrær i uniform i deres kreds. Det værste, det egentlige, staar han jo utenfor. Men paa den anden side føler de ogsaa, at naar han kommer ut til dem, saa kommer han frivillig, og naar han kommer helt frem i skudlinjen, da deler han ialfald i det øieblik livsfaren med dem. Og netop fordi han ikke hører til deres stadige og daglige omgang og er grodd fast i den frygtelige ensformighet der ute, kan han virke som et friskt pust, en varm hilsen fra deres længslers land. «Vi var altid glade naar han kom,» fortalte de saarede jeg traf, og officerene var enige om at det hadde uhyre stor indflydelse at prestene opsøkte mandskapene paa denne maate og snakket litt med dem. «Jeg skulde gjerne sittet og hørt paa ham en halv dag,» skriver en av dem hjem til sin kone.

Hos officerene vil man ogsaa mote en rent *militær* vurdering av feltprestenes betydning. Det man kalder troppenes moral, deres mod og fortrosthing og evne til utholdenhet, har jo vist sig at være noget nær avgjørende for en armés kampdygtighet. Under de psykologiske erfaringer og iagttagelser som paa ledende hold er gjort i denne anledning, har officerene faat øinene op for hvilken merkelig stor rolle prestene her spiller. Det var vel ogsaa

derfor at krigsministeriet interesserte sig saa sterkt for at faa fordoblet feltprestenes antal. En krigskorrespondent som hadde besøkt Hindenburg personlig, fortalte mig at generalfeltmarschallen med ganske særlig varme hadde talt om sine feltprester. Den før omtalte pastor Eisenberg hadde i februar engang sittet ved stabens bord, da generalen rettet det spørsmaal til sine fæller: «Hvem av os er nu egentlig i disse tider den nødvendigste her?» — Det var nogen trøstesløse vinterdage, da alt var mørkt og ondt, og der likesom ingen utsigter var til nogen kant. — De saa da alle paa divisionspresten, og generalen sa: «Ja, nu er *De* ganske sikkert den nødvendigste.» Selv om man her trækker fra en smule elskværdig opmerksomhet og en særlig personlig anerkjendelse overfor Eisenbergs sjeldne personlighet, blir der en del tilbake som karakteriserer den rent militært psykologiske vurdering av feltprestedtjenesten.

Det har ogsaa faldd særskilt i øinene at noksaa mange feltprester er blit dekorert med jernkorset. Eisenberg hadde det, og jeg spurte ham om hvordan det gik til at han fik det. Var det for særskilt mod i det at utsætte sig for livsfare, eller var det en anerkjendelse av hans prestevirke i almindelighet? «Jeg fik det i grunden efter min egen mening altfor let,» svarte han. «Jeg hadde ikke været ute saa mange maaneder, da divisionsgeneralen juleaften i officerenes nærvær overrakte mig korset. Han sa omtrent saa: «De har i denne korte tid arbeidet saa nidkjært med den

aandelige ernæring av vore tropper, og har derunder saa litet skyet den fiendtlige ild og faren for eget liv, at det er mig en trang paa denne maate at yde Dem hærens og vor øverste krigsherres anerkjendelse.»» — Eisenberg fortalte, da jeg vilde ha rede paa hvormange det omtrent kunde være av feltprestene som hadde faat jernkorset, at ved en feltprestkonferanse som de netop hadde hat ved fronten, og hvor der deltok 54, bar de 20 jernkorset.

Baade paa denne konferanse og ellers hvor feltprester træffes, er det et staaende tema: *hvordan burde feltprestetjenesten ordnes?* Det er bare en enkelt side av dette spørsmaal som dreier sig om delingen i etappe- og frontprester. Hovedsaken er: bør ikke prestene helst være virkelig tjenestgjørende officerer? — Der er for øieblikket en ganske sterk tendens til at ville skaffe prestene aktive officersstillinger. De maatte da i fredstid være reserve-officerer. De vilde i felten faa akkurat det samme arbeide som en hvilkensomhelst anden officer; men ved siden derav skulde de altsaa ogsaa være prester. Det er erfaringer fra to kanter som har kaldt denne tanke tillive. For det første har man set hvorledes den nuværende prest kunde ha vanskelig for at bli oppfattet av soldatene som virkelig en av deres egne, og for det andet er det et alment faktum at de teologer og prester som deltar i krigen som soldater eller officerer har hat en ganske sjelden leilighet til at øve sjælesørgerisk virksomhet og til at arrangere guds-

tjenester, hvor en almindelig prest hverken av ydre eller indre aarsaker kunde komme til. Men der er ogsaa stillet saa vegtige argumenter i marken mot denne tanke, at den sandsynligvis ikke vil ha nogen fremtid for sig. En officer eller en soldat har saa fuldt op at gjøre med sit egentlige kald, at det er en ren umulighet virkelig helt ut at røgte et andet ved siden av. Selv om det ofte har hændt at aktive deltagere i krigen har holdt gudstjenester, saa har det endnu oftere hændt at prestene eller teologene blandt disse har været baade legemlig og sjælelig fuldstændig ute av stand til den indre samling og til den ydre beredthet som er nødvendig for at optræ ved en gudstjeneste. Og hvad det andet angaar, de sjælesørgeriske samtaler, saa vil de forholdsvis faa feltprester, om de spredes omkring i hæren, allikevel ikke bety saa meget hvis der ikke samtidig mellem soldatene og officerene findes en hel række andre geistlige eller læge som kan være sine kammeraters hjælpere og raadsmænd i disse ting. Det synes derfor at være bedst netop som det er: at der er *nogen* som har den specielle opgave at være prædikanter og sjælesørgere, og som ogsaa har den nødvendige fritagelse for andet arbeide saa de kan samle sig tilstrækkelig om sin gjerning. Og at der er andre som i rækken over den kristnes almindelige prestedømme, eftersom de har tid, leilighet og kraft til det. «I skyttergraven maa tilsidst enhver være sin egen prest,» sier de som er imot en sammenblanding paa dette omraade.

At være *sin egen prest* er imidlertid ikke saa ganske liketil. Der ligger i os alle en dyp menneskelig trang til i onde tider at ha nogen at vende os til, at ha nogen at aapne os for og dermed at støtte os til. Det kunde derfor kanske være likesaa rigtig at si: «i skyttergraven maa enhver være den andens prest.» Og paa dette de kristnes almindelige prestedømme har krigen mangfoldige enkle og gripende eksempler. Det hænder ikke bare de teologisk utdannede at de maa hjælpe sine kammerater paa den ene eller den anden maate. Det hænder at stymperen støtter stakkaren like til det at to gamle raatasser i ytterste nød hjælper hverandre at be Fadervor.

Teologer i rækkene.

Vi har alt leilighetsvis hørt om adskillige prester, eller endnu mer teologiske studenter, som har været sine kammeraters prædikanter. I de kredse hvor jeg vanket i Tyskland kom jeg til særlig at træffe paa en hel række tilfælder av denne art. Det er saa morsomt at møte dem, det lyder saa ideelt, naar man hører hvad det vil si som kristen og som teologisk utdannet mand at dele lod med sine landsmænd i det ytre, og samtidig i de indre spørsmaal at kunne være dem til hjælp og opmuntring. Men som vore egne teologer fortæller om vanskelighetene paa moene, f. eks. ved samtidig at skulle være løytnant og prædikant, — altsaa den som

kommanderer og befaler og paa samme tid den som «tjener sine brødre», saaledes kjender ogsaa de tyske befalingsmænd denne vanskelighet. De unge idealister som reiste frivillig ut, de vil sikkert aldrig angre paa hvad de har gjort; for de har faat en rigdom som de aldrig kan miste; men de har ofte vundet den gjennom store prøvelser. En av mine venner der nede skrev til en slik krigsfrivillig teolog og bad ham aapent fortælle om sine erfaringer, gode eller onde, som kompaniteolog. Jeg hitsætter svaret i dets helhet:

M, 1. mai 1915.

Kjære Fredrik!

Om kompaniteologen vil du at jeg skal gi dig besked; men jeg kan ikke bare berette glædelige ting. Kanske har du interesse av det allikevel. — Til at begynde med bar jeg ikke min stilling til skue; det vil si, de første uker visste ingen i kompaniet at jeg var teolog. Jeg var krigsfrivillig, vilde være soldat, og hele greien var sandelig ingen spøk. Ordet «krigsfrivillig» var nemlig her i felten litt efter litt kommet temmelig i miskredit: studenter, skolegutter, slet ikke vant til at hjelpe sig selv i enhver situation, og fremfor alt ikke vant til at arbeide med den moderne krigs universalvaaben, spaden! Var ikke engang kar om at greie de smaa marsjer fra fronten til reserven med fuld oppakning; heller ikke hærdet mod veir og vind; var meget, meget mangelfuldt utdannet og kunde

paa ingen maate hævde sin plads mellem de gamle soldater som hadde gjennomgaat tjenesten. I disses øine var de jo desuten bare rekrutter, jyplinger. Hver eneste dag fortalte de os: «Hadde dere visst, hvordan det er her, saa hadde dere nok ikke meldt dere frivillig.» Aa, slikt idiotisk tøis! Paa mange maater fik de forresten ret. Det var adskillige som ikke hadde været her i tre uker før de blev daarlige, hjertefeil eller lungesyke, tjeneste-udygtige, væk! Flertallet paa lasarettene var en tid krigsfrivillige med alle slags smaa og store skavanker. De savnet jo netop den aktive tjenestetids uforlignelige skolegang. Affæren var ganske paafaldende slem i mit kompani, fordi vi indtil da ikke hadde været med i nogen fegtning. Kompaniet var til dækning av 42 cm.-mørserne i Belgien bak fronten. Det var derfor endnu ganske uten tap, aktivt baade i god og daarlig betydning, sikkerlig det bedste kompani i batalje, men endnu ikke gjennom kampens alvor tilstrækkelig befriet for garnisonsudydene. Jeg for min part kom op i en ganske utsøkt gruppe raatamper; som stjal væk fra mig alt jeg eide, som jeg altid maatte betjene — de herrer stamgjester —, som lurte sig unda hvor de kunde og altid sendte os avsted naar noget skulde gjøres. Hvad skulde jeg nu foreta mig i en slik situation? Jeg gjorde ingen ting, sa mig selv at det bare vilde være dumt at klage; heller ikke vilde det nytte. Du maa nu engang komme igjennem dette og litt efter litt umerkelig kravle dig til en stilling! Desuten

merket jeg jo saa altfor godt paa mig selv at jeg ikke kunde hamle op med dem hvor det mest gjaldt. Men det var sandelig ikke let at kjæmpe sig igjennem paa denne maate. Tænk dig et liv i regn, støv og lort med yderst primitiv forpleining, (en kvart kop kaffe, et kasserollelok med ris og hardt, fett flesk med tørt brød til), næsten hele natten forskansningsarbeide eller vakt, dagen igjennem ingen ordentlig hvile! Jeg kom saa rent nedfor at jeg i ukevis bare vegeterte, ikke levet. Jeg var faktisk paa nippet til at forblø og var ikke saa sjelden ogsaa legemlig rigtig herunter, hadde et par ganger spidskatarr med feber etc. Nok av det, litt efter litt sivet det ut at jeg var akademiker, gjaldt i lang tid for overlærer, og endelig var det i en, to, tre rygtedes at jeg var «pastor». Siden het jeg ikke andet. Langsamt blev det saa bedre med behandlingen, men for alvor først da jeg gjennom en løytnant, som tidligere hadde været min tegnelærer, blev overflyttet til hans trop. Der var det gamle reservister, gemytlige holsteinere, bønder og haandverkere, som jeg maatte dele baade spiseredskap og leie med. Det var mot før en ren fornøielse, vi delte virkelig alt med hverandre. Ogsaa forpleiningen blev rikeligere og mer avvekslende (ris slap vi længe at se). Desuten fik jeg mange sendinger fra alle mulige venner og slegtninger. Og saa forandret ogsaa dommen sig om de frivillige i nogen kompanier. Hvor de optraadte i dusinvis sørget de ved sit blotte antal for en større likevegt. Desuten kunde der ikke længer

tviles hverken paa deres mod eller deres utholdenhed. Der blev gjort flere betydningsfulde patruljeundersøkelser av frivillige, osv. Midt i december kom der saa en hel mængde utfyldningstropper, og blandt dem var der en skare av de aller yngste krigsfrivillige paa 16 aar og under det, og dermed var ikke vi mer blandt de yngste. Fra nu av gik det stadig opover med os, især efterat de krigsfrivillige i et av slagene ved Soissons 12. til 14. januar gjorde det glimrende stormangrep side om side med de aktive tropper og ikke gav dem noget efter i marsjer, utholdenhed osv. Desuten lar man sig ikke lenger saa meget by, selv med fare for at man skal maatte gi dem ordentlig ind og bli regnet for indbildsk — og nu staar jeg virkelig paa ganske god kammeratslig fot med flertallet.

Du kan altsaa begripe at jeg i begyndelsen slet ikke følte mig drevet til nogen teologisk beskæftigelse. Saa blev jeg spurt av sersjanten (som forresten med forkjærlighet forsøkte at latterliggjøre mig for fronten som «halvsoldat»), om jeg ikke dagen efter, det var søndag, kunde holde en præken. Det sa jeg nei til. Han: «Naa, saa'n en liten salme gaar det vel altid an at lage noget om!» — Fra 10. december laa jeg en stund paa hospitalet for en betændelse. Da levet jeg rigtig ordentlig op igjen i aandelig henseende og holdt saa julaften en liten andagt som jeg var bedt om i tide.

Til paaske skulde jeg holde præken for hele kompaniet. Vi laa bak i reserven i en liten landsby,

B Men naar og hvor skulde jeg arbeide? Vi laa tyve mand i et kammers paa halm, hadde meget eksersis, reparationer osv. Man var aldrig alene. Jeg bad om permission fra tjenesten og spurte om jeg kunde faa et værelse til min raadighet. Begge dele blev indvilget. Sent lørdag kveld kom saa uventet divisionsbefaling: kompaniet marsjerer til gudstjeneste i C . . . hos divisionspfarrer N. N. Altsaa min omtrent færdige præken fik jeg ikke holdt! — Nogen tilfælder av liktaler hadde jeg. Det hænder her i stillingskampene hvor vi har kirkegaarden like bak fronten, at saa begraver gruppen i aftenskumringen eller i morgendæmringen sine kammerater. Mange ganger sker det straks og uten at man har saa meget som et kvarter til at forberede sig. Da kan det være vanskelig. Men blandt underofficerer og officerer er det den almindelige mening at man jo har studert til dette, og at man altsaa maa «kunne» det, det vil si, ryste det ut av ærmet, og man kan jo ikke si nei heller, naar man blir anmodet.

Dette er mine erfaringer. Du ser saken har mange sider. Naar man er officer, ligger den jo ganske anderledes an. Jeg har skildret nøkternt og temmelig graat. Den anden side hører man om saa ofte; den er ogsaa virkelig. Men jeg behøver jo ikke at fortælle dig, din optimist, at ogsaa det jeg her har fremstillet, er anderledes naar man oplever det end naar man hører det fortalt. — Nu har vi gjennomvintret her. Det er herlig — mai-

sol, frugttrærne blomstrer. Med mig gaar det bare godt.

Hilsen til eder alle, især til dig og din hustru.

Din hengivne

Georg.

Jeg har gjengit dette brev fordi det baade i sig selv gir et egte billede, og fordi det vel blir mindst av denslags indtryk og erfaringer man siden kommer til at publicere, for det første fordi al ting efterpaa fortøner sig i et lysere skjær, og dernæst fordi det vel blir de *ældre* teologer i felttoget som mest kommer til at bruke pennen. Der er jo en hel række forholdsvis alderstegne som har været med, blandt dem ogsaa professorer som har ligget paa maven paa slagmarken og gjort sine psykologisk-teologiske iagttagelser og funderinger og som nok ikke har været genert av slikt som denne «jyplingen» led under. — For dem har det været en udelt glæde ved siden av krigens ogsaa at ha kunnet øve den høieste freds gjerning.

Der er mange som mener at disse kompaniteologer er de mest indflydelsesrike feltprester. Det er jo næsten ikke et kompani uten at det har en eller anden av dem. Selvfølgelig er de ikke alle like anlagt eller oplagt til at tale og holde bøn, men der kommer gjerne tider da det falder av sig selv at de optrær. Enkelte gaar det ord av viden om. Uten at ha truffet dem synes jeg næsten jeg kjender nogen av dem personlig efter det som blev

fortalt ved officerenes bord og paa sykesalene hos mandskapene.

Vi har her hjemme havt saa travelt med de penne-stridende tyske teologers optræden i det sidste. Det kommer an paa om vi ikke derved har dannet os en skjæv forestilling av de tyske teologers indsats i denne krig. Likesom de franske har de været de første ved fronten — og har tat evangeliets kamp op midt i kanonenes.

Det «almindelige» prestedømme.

Da Luther saa sterkt satte frem tanken om de kristnes almindelige prestedømme, virket det saa overraskende fordi man paa forhaand var vant til at tænke sig en rent uoverstigelig kløft mellem prester og almindelige læge kristne. Der er noget av denne tanke tilbage endnu. Derfor er det saa ualmindelig at enhver kristen kan være prest. I krigen er mange forskjelle svundet ind, saaledes ogsaa denne. Der er mange ikke prestelærte i felten som utøver den kristnes almindelige pretekald.

Hvad de ydre funktioner — præken o. s. v. — angaar, er det særlig officerene som optræder i prestegjerningen.

Ikke paa den maate som vi kjender til det fra vore ekserserpladser, at kommandersersjanten staar foran flokken og brummer Fadervor. Det er mer personlig. Utgangspunktet er det faderlige forhold som alle gode officerer kommer til at staa i til sine

gutter. Likesom tilsjøs kapteinen i gamle dage var noget av en alfader ombord og skulde greie den husfaderlig-prestelige side av livet, saaledes gjør soldatenes ofte rent umiddelbare og barnlige tillid og hengivenhet overfor officerene det høist naturlig at disse kommer til ogsaa at overta patriarkens pligt.

Jeg sat i Sedan tilbords med en major som interesserte sig særlig for Norge og ogsaa hadde reist meget i vort land. Da han hørte jeg var teolog, blev han endda mer interessert i underholdningen, og han fortalte med glæde om sine religiøse erfaringer i felten. Han var aabenbart den rene sogneprest for hele bataljonen. Han sørget for altergang foran stormangrep. Han gikk omkring og talte med hver enkelt naar de skulde ut paa særlig farefulde ekspeditioner, o. s. v. Han var en frisk og gemytlig herre, saa jeg kan godt forstaa at soldatene blev glad i ham. Han var dertil en fremragende dygtig officer som netop hadde ledet en tunnelsprængning som alle talte om.

Der er i det tyske officerskorps adskillige av dem vi kalder indremissionsfolk («Gemeinschaftsleute»). Og man kan være sikker paa at de fleste av disse har baade den nødvendige øvelse og fridighet til at fremtræ mer personlig religiøst. Et eiendommelig vidnesbyrd om dette fandt jeg i Frankfurt i form av et digt som i avskrift var sendt hjem fra felten av en soldat, og som bar overskriften: *Das Vaterunser für seine Feldsoldaten in Verse gebracht von Generalmajor von Behr.*

Generalen har her bygget et vers over tankegangen i hver av Fadervors bønner, og hver strofe slutter meget virkningsfuldt med den ordlydende gjengivelse av denne linje. Det er fordringsløst gjort, men netop derfor gripende, og man kan tænke sig for et indtryk disse avskrifter har gjort da de blev spredt blandt soldatene.¹

Men ogsaa de officerer som ikke i sin religiøse optræden vil lægge ind nogen egentlig direkte personlig aapenhet, tar sig av denne side av feltlivet. Enkelte betragter det kanske mest som en tjenesteplicht. Man er jo vant til i tjenesten at maatte gjøre adskillig som ikke netop gir uttryk for ens personlige lyst eller trang. Men for mange er det sikkert ogsaa en tilfredsstillelse at røgte preste-hvervet overfor guttene, selv om de gjør det paa en mer upersonlig maate.

Jeg citerer følgende brev om en julefest:

¹ De to første vers lyder slik:

O Gott der Gnade, in deiner Macht,
 Steh' ich daheim und auf blutigem Feld,
 Kein Haar von meinem Haupte fällt,
 dasz du es nicht weise vorbedacht.
 Es ruft dein Kind, auch im Schlachtengetümmel:
 Vater unser der du bist im Himmel!

Ich habe gesündigt, viel vor dir
 und deine Gebote oft verletzt,
 O, strafe mich nicht im Zorne jetzt,
 Verschliesze dein Ohr nicht vor mir,
 Dein Wort sei in mir wie sprieszender Same;
 Geheilligt werde dein Name.

«Klokken 5 holdt vi kirkegang. Da der ikke er nogen feltprest her, holdt vor kaptein selv talen. Han sa omtrent slik: «Da kompaniet ikke paa længe har hat nogen gudstjeneste, har jeg hos bataljonschefen utbedt mig denne kirke til en saadan. Kammerater, da vi, som dere vet, ikke kunde feire Allehelgens søndag og de dødes minde, vil vi gjøre det nu. Hjelmen av! Hver ber en stille bøn og takker sin gode Gud at han endnu er ilive! Kammerater, jeg har mindet dere om Allehelgens søndag fordi døden netop paa den tid hadde en rik høst iblandt os. Vi vil mindes vore døde kammerater og deres paarørende; ti ogsaa de vil idag savne sønnen eller manden eller broren ved grantræet. Men vi vil ikke tape motet. Skulde en kammerat iblandt os idag rives med av sine saare tanker, saa ber jeg de andre lykkeligere omkring ham at de vil ta ham ind i sin midte og paa denne maate igjen bringe ham paa ret spor.» — Derpaa bad vi Fadervor sammen og sang saa «Stille nat, hellige nat».

Jeg spurte i flere tilfælde soldatene efter indholdet av de taler som de sa at «vor kaptein» eller «vor løytnant» hadde holdt til dem om søndagene eller paa festdagene. Det viste sig i regelen at være av hvad vi vilde si utpræget national-moralsk natur. Men der blev altid holdt bøn, selv om offiserene ikke utførte den. I mange tilfælder griper man ogsaa til at læse trykte prækener. En kaptein fortæller at han en dag inspicerte sin bataljon som befandt sig i fegtestilling. Han opdaget da

at en gruppe stod opstillet paa række. «Hvad holder De paa med?» spurte han den tjenestgjørende officer, «holder De mønstring?» — «Herr kaptein, jeg faar hver uke fra presten hjemme en trykt præken, og om søndagene lar jeg min trop træ an og læser den op. Folkene vil det gjerne.»

Denslags gudstjenester synes der at være mange av. I et brev som en ung kelner sender sin kone, heter det: «I formiddag har vi, siden det er bededag, holdt en liten andagt. Vi har sunget de salmer som du sendte os. Løitnanten læste en præken. Det var rigtig gripende; for naar man paa saa længe ikke har hørt en præken, er det velgjørende igjen at faa høre noget av Guds ord. Feltgudstjeneste har vi endnu ikke hat, for i denne mordgrube hvor vi befinner os, vaager ingen sig saa let ned. En gang var det en feltprest her; men han forsvandt fort. Forresten er det ikke engang mulig at holde nogen feltgudstjeneste av større dimensioner her; for naar saa mange folk er forsamlet paa et sted, og saa en granat suser ind, saa er ødelæggelsen naturligvis stor. For nu at raade bod paa denne mangel er det raadelig at enhver holder sin gudstjeneste for sig selv.»

En ven av mig som er sykepleier paa et lasarettog, skriver i et brev følgende om sine erfaringer i dette stykke: «I begyndelsen av februar hadde jeg ti saarede i min lasaretvogn som netop kom fra kampene om Lorettøhøiden, for det meste under-officerer fra de forskjelligste egne av riket. Jeg kom til at slutte mig rigtig nøie sammen med dem,

og til min glæde bad de mig at jeg næste dag, som var søndag, skulde holde en bibeltime. Jeg talte da over 2. Kor. 6. 1—10, og havde meget opmerksomme tilhørere. Den samtale som fulgte efter, viste at de nationale toner havde lettest for at finde gjenklang. Alle havde ogsaa eksempler at fortælle paa det egne broderlige liv i felten, og saa kom de ind paa deres religiøse oplevelser der ute. Ved stormangrep eller i heftig granatild mumlet enhver en bønnestump, sa de. En katolsk sersjant fra Allgau fortalte at de hver aften havde været samlet endrægtig om rosenkransen hele kompaniet. Tre marburgerjægere fra Frankfurt am Main-kanten fortalte om bibeltimer de havde haft i sin trop. De havde holdt dem ganske regelmæssig, de aller fleste havde indfundet sig til dem. Mange var uteblit i ukevis, men saa igjen dukket op.» — Denslags mer utpræget religiøs veiledning er det jo ikke alle som formaar at gi. De indremissionske kredse har her sikkert en stor fordel ved at en hel del av dem er vant til at spille en smule ledende rolle paa møter, og derfor har baade mod og evne til at faa noget istand. Men det at maatte være prest for sig selv eller naboen kan der ute falde ogsaa i dens lod som har været aller fjernest fra tanken paa en slik beskæftigelse i sit tidligere liv. Der er tilfælder hvor to og to høist «ugudelige» fyrer har fundet hverandre og har sluttet etslags fostbrorskap over religiøse oplevelser.

Ganske merkelig er forholdet mellem officer og

oppasser i dette stykke. De er to mennesker meget nær henvist til hverandre, og der hvor ikke tjenestegradens avstand gjør sig gjældende, bringer det fælles menneskelige dem saa meget nærmere sammen.

Hvor hjertelig ivrige disse oppassere kan være for sin chef, ogsaa i religiøs henseende, viser dette brev fra en i mellemtiden faldt reserveløitnant: «Forleden var granatilden ganske forfærdelig, og min tjener fortalte mig da om sin storartede bønnebok, som endnu aldrig hadde latt ham i stikken. Da jeg merket at det vilde være ham en beroligelse, lot jeg ham vise mig den. Men det var ikke tilstrækkelig for ham — heller ikke hans forsikring om at han bestandig indesluttet mig i sine bønner, og saa læste han da en av dem for mig. Tæt sammen sat vi, ved siden brændte et stearinlys, og rundt omkring os brølte granatene. Det var en massiv katolsk bøn. Men i saadanne situationer gjør det jo ikke noget; ogsaa jeg foldet hændene, og da jeg efterpaa takket ham, stod taarene ham i øinene.»

Et andet tilfælde av dem som krigen skaper hørte jeg av en officer i Frankfurt. Oberst F. der fra byen var i spidsen for sit kompani blit haardt saaret. Hans oppasser løp til og det lykkedes ham under vældige anstrengelser at faa baaret sin herre ut av slaget til forbindingspladsen. Her blev det konstatert at saarene var meget alvorlige, og obersten forstod at han nok ikke kunde staa det over. Oppasseren sat hos ham, og nu tilbragte

disse to en lang nat alene inde i en hytte, hvor den syke var blit anbragt. Det eneste de hørte var slagtummelen i det fjerne og de saaredes skrik i nærheten. Obersten blev svakere og svakere. «Læs litt for mig,» sa han; men der var ikke noget Nytestamente for haanden, og saa sat oppasseren der og repeterte for sin oberst hvad han kunde huske av bibelsteder fra sin egen skolegang. Nogen av dem maatte han si op igjen flere ganger fordi obersten bad om det. Den syke blev roligere og bad at tjeneren skulde skrive ned hans sidste ønsker. Det gjorde han og mottok hilsener til dem der hjemme. Da det nærmet sig det sidste, sa obersten at nu maatte oppasseren be for ham. Og han bad saa Fadervor, mens obersten med hviskende stemme fulgte med. Og da disse to, obersten og oppasseren, hadde hvisket Fadervor sammen, var oberstens liv utrundet.

Tillæg: Katoliker og protestanter ved fronten.

Der har været talt noksaa meget om den merkelige forsonlighet som er traadt frem mellem katoliker og protestanter under denne krig. Den politiske «borgfred» i Tyskland fulgtes som bekjendt meget snart ogsaa av en religiøs. De forskjellige protestantiske retninger besluttet ikke at bekjempe hverandre indbyrdes saalænge krigen varte. Det samme var tilfældet med de to kristne hovedkonfessioner, som jo i Tyskland like til det sidste ofte

har ført en krig paa kniven. Der fortælles imidlertid nu mange rørende eksempler paa hvor godt de kommer overens der ute, og likeledes er der i hjemlandet tegn paa at den fælles fædrelandske stemning og det store alvor som er over alle, skal faa rent *politiske* følger, ogsaa konfessionelt. Hvor dypt dette stikker, er det endnu ikke mulig at si noget sikkert om. Enkelte træk som man kan fiksere tyder alt ialt paa at man nok kan være glad for den gjensidige fordragelighed som har vist sig i farens stund, men at man neppe maa vente at den vil holde altfor længe naar hverdagen igjen kommer, og at de *politiske* kombinationer overhodet er av den art at man ikke bør nævne dem i forbindelse med religion.

Som før sagt har de to konfessioner hver sin militære feltprestorganisation. Hver division blir fra disse hovedkvarterer tildelt to eller tre prester av hver bekjendelse, eftersom behovet kan være. Naar nu disse prester der ute kommer til at bo saa at si under samme tak og gaa om hverandre i samme menighet, avhænger meget av deres personlige fordragelighed. Alt ialt er dette samarbeide forløpet slik at det, saavidt jeg kan se, likefrem maa regnes for en kirkehistorisk begivenhet. Da jeg kom til Sedan, blev jeg av pastor Dieselhoff indbrudt til prestenes fælles casino, (det samme som vore officerer kalder «messen»). Her bodde tre evangeliske og tre katolske prester sammen hos stedets franske biskop og hadde det i enhver henseende overordentlig koselig. De indtok sine fæl-

les maaltider, de hadde sit fælles læseværelse, og de omgikkes i det hele paa god kammeratslig vis. Om der av dette samvær virkelig ogsaa kunde bli et sam-arbeide? Netop samværet viste sig at gi en ganske umiddelbar foranledning til at man hjalp hverandre i arbeidet. De hadde delt sit distrikt op i tre menigheter, og til hver av disse hørte saa en av de katolske og en av de protestantiske prester. Hændte det nu at der kom ilbud efter en av dem, la os si den protestantiske, fra en meget syk, og han derfor ikke kunde holde sin andagt i hospitalet, saa blev de simpelthen enige om at katoliken gik til hospitalet og holdt andagt i den andens sted.

Men hvad sier soldatene naar de har ventet en protestant og man sender dem en katolik? *De merker overhodet ikke forskjellen.* Jeg skal ikke her gaa nærmere ind paa hvad dette kan stikke i, men bare konstatere faktum, at soldatene ikke spør efter konfession. Dette vet jeg ikke bare fra Sedan, men fra en række andre steder, saa jeg antar at i det store og hele er det typisk. Soldatene har jo et meget enkelt religiøst behov, og i dette enkle behov har de sig imellem fundet at der ingen forskjøl er mellem katoliker og protestanter, likesom der heller ikke er nogen forskjøl paa socialdemokrater og høirefolk naar det gjælder fædrelandet. Skulde nu prestene gaa hen og holde paa den gamle skillevæg og ikke ville se hverandre indenfor sine egne enemarker, da vilde dette likefrem ha virket støtende paa de menige krigere.

Derfor liker de bent frem at prestene hjelper hverandre og gaar om hverandre i arbeidet. I hospitalet i Sedan hadde en dag efter andagten en katolsk soldat (en kelner) vinket paa pastor Dieselhoff og straalende sagt ham: «Herr pastor, siden første august har vi tyskere bare én himmel!»

Kanske aller mest vilde den konfessionelle forskjjel virke støtende og forstyrrende om den traadte frem ved begravelsene. Disse er derfor *interkonfessionelle*. Ofte vet man ikke engang hvilken konfession han eller de tilhørte som nu er lagt i jorden, likesaalitt som de omkringstaaende har hat nogen anledning til at beføle hverandre i de spørsmaal. Men da er det godt at de har ialfald én inderlig ting fælles som kan gi uttrykk for deres sorg og deres haap: at de alle er kommet av jord og skal bli til jord, men ogsaa en gang skal opstaa av jorden, og likesaa at de har et fælles uttrykk for deres inderste bøn: Fadervor.

Ellers kan det jo være vanskelig nok med disse rent praktiske ting. De to kirker har i saa mange hundrede aar hat hver sit stel, at de etterhaanden ikke har saa meget fælleseie tilbake av de midler vi bruker i den praktiske oppbyggelse. En statsadvokat blandt soldatene som en dag skulde holde en andagt for et blandet publikum av katoliker og protestanter, gav sig f. eks. til at undersøke hvilke salmer som var fælles for den sorte (protestantiske) og den blaa (katolske) feltsalmebok. Han fandt ikke svært mange, men karakteristisk nok til gjengjæld nogen meget centrale. Og blandt disse sal-

mer træffer vi den som er det merkeligste bevis for tilnærmelsen mellem konfessionene, et bevis som kanske ikke vil forekomme os nordboere saa slaaende, fordi vi ikke har nogen føling av hvilken splittelse der her har ligget forut, men som i hele Tyskland har gjort et vældig indtryk: den gamle protestantiske troes- og stridssang «Vor Gud han er saa fast en borg» synges nu ogsaa av katolikene! Den som før var protestantenes utfordring til de andre og bare kunde vække deres trods! — De sier det skal ha begyndt nede i Dresden, hvor man jo har den merkelighet at folket er likesaa protestantisk som kongehuset er katolsk, og at ved krigens utbrud en vældig folkemasse var samlet foran slottet hvor kongen og hans sønner kom ut paa altanen. Om det nu skedde av ubetænksomhet eller hvad det kunde være, nok er det, hvad der ellers vilde været en overordentlig saarende ting, skedde nu ganske umiddelbart, en eller anden stemte i, og snart sang hele folkemassen «Vor Gud han er saa fast en borg». Og kongen, den utpræget katolske, blottet hodet og sang salmen med!

Forresten er det ikke bare geistligheten fra de to konfessioner eller soldatene som er blit blandet om hverandre nu i denne krig. Det er ogsaa de tyske evangeliske som møtes med den franske civile katolske befolkning. Naar der holdes tysk feltgudstjeneste i franske landsbykirker er selvfølgelig den civile franske befolkning paa stedet ikke negtet adgang. Den indfinder sig da ogsaa meget talrik og deltar paa from katolsk vis med knæling og

korstegn i den evangeliske liturgi. Disse gode enfoldige mennesker har formodentlig aldrig visst at der var mer end én slags gudstjeneste i verden, og naar den da foregaar i deres egen kirke, hvorfor skulde de saa ikke gaa bort og være med? — Baade soldater og prester har fortalt om hvor rørende det har været at se disse franske barn og kvinder og ældre mænd midt inde mellem de veirbitte tyske soldatprotestanter.

Et tilfælde som vistnok ikke er enestaaende, men som heller ikke har saa svært mange paralleler, har jeg fra første haand, og siden det i og for sig er en liten interessant hændelse, vil jeg ta den med her. I nærheten av Verdun var de tyske tropper i stilling. De hadde ingen feltprest og hadde heller ikke hat nogen siden krigen begyndte. Stedets franske befolkning var mestendels flygtet, men presten «curie»-en, var tilbake, og han holdt trofast sine katolske messer i landsbykirken. Saa varte det ikke længe før de katolske tyske soldater ved regimentet fandt veien dit. Men da de evangeliske fik høre dette, slog de følge, satte sig bakerst og sang med saa godt de kunde. Dette rørte den gamle prest saa dypt at han besluttet sig til at holde en evangelisk præken for dem! Ved hjelp av et tysk leksikon og en eller anden lærebok fik han sammen en præken, som han først læste op for en tysk uderofficer for at spørre om den var i orden. Jo, den fik godkjendelse. Og saa kom gudstjenesten. Kirken var fylt; hele staben var der. Den franske accent og det mer-

kelige tysk gjorde indholdets enkeltheter uforstaaelige, men meningen og hjertelaget lyste tvers igjennem det maltrakterte sprog og den muligens likesaa gebrokne troslære. Efterpaa fik staben læse prækenen. Den begyndte omtrent saa: «Det er kanskje merkelig at vi samles her og jeg taler til eder. Men som vi staar alle overfor evigheten og den store dom, I saa vel som jeg, da har det været mit hjertes trang at møtes med eder om det som bærer utover graven og som frelser fra dommen.» — Denne præken husker hele staben.

Der synes altsaa at være en forbausende samstemmighet om det næsten rørende forhold mellem katoliker og protestanter i felten. Om dette forholds varighet er det imidlertid ikke let at uttale sig. Den oftere omtalte feltprest *Eisenberg* hadde ved sin armé allerede oplevet at det var gaat istykker. Det var ikke skedd fordi soldatene eller prestene ikke kunde holde det gaaende sammen. Han hadde indtryk av at det var ordre fra oven, fra de katolske kirkefyrster hjemme eller kanskje endnu lenger unda, som var skyld i den indtraadte kulde. Faktum var, sa han, at de katolske soldater ikke lenger kom til de evangeliske gudstjenester. *Eisenberg* hadde i motsætning til *Dieselhoff* ikke heller noget særlig godt indtryk av de katolske prester. Han sa tilmed at dette mer og mer syntes at bli den almindelige mening. «Vor dom om den katolske kirke er blit uhyre skjærpet i denne tid,» — saaledes sammenfattet han sin dom.

Vi er her kommet ind paa de konfessionelle motsætningers politiske side. Saa ubehagelig det end er, kan det ikke negtes at man fra begge kanter har forsøkt at slaa mynt av den endrægtighet som er traadt i dagen under krigen. Indrepolitisk siges det at det katolske parti, «*Centrum*», vil komme til at benytte sig av stillingen til i høi grad at øke sin magt. Allerede nu skal deres fører Erzberger være regjeringens meget nære tillidsmand. Og evangelisk konservative politikere har slaat paa, at nu maa man virkelig ikke paa grund av bekjendelsesforskjellen skape nogen ny motsætning mellem de konservative og centrum!

Ogsaa storpolitisk kan katolikenes økede magt komme til at faa stor betydning. Deres ledende blade saa med en viss glæde at Italien gik med i krigen mot Tyskland. De følte at paa denne maate kom deres eget land til at staa i et slags u-uttalt forbund med pavemagten, og det er vel ikke sikkert at de ikke har tænkt sig muligheten av gjenoprettelsen av en slags *kirkestat*, — hvis den italienske verdslige magt fik en tilstrækkelig dukkert. — Hver eneste smule land som Tyskland i tilfælde maatte komme til at annektere ved fredsslutningen, vil være katolsk, om den saa ligger i øst eller vest, og vilde med andre ord atter øke den katolske magtsfare.

Pavens kloke optræden i denne krig har øket katolikenes anseelse, mens protestantenes splittelse har skjøvet dem i bakgrunden. Den udogmatiske karakter som felt-religiøsitet har, er

en bedre chance for katolikene end for protestantene. De sidste bygger paa et principielt opgjør, som der ikke blir tid til i krig. Den stemningsmættede katolske gudstjeneste virker varmere paa frysende sind end den kjølige evangeliske. Og endelig er der hos krigeren et minimalt behov for den sandhet som er protestantismens hovedside: syndsforlatelse av tro.

Alt i alt fænomener som fortjener vaaken iagttagelse.

KAPITEL 6

Skyggesider.

Av sterkt lys kommer skarp skygge. Krigens og feltlivets skyggesider er blit et omstridt omraade, som den ene part forsøker at skjule mest mulig, og den anden part, krigens fiender, prøver at gjøre mest mulig ut av. Vi skal ikke her gaa ind paa dette brede spørsmaal, det kan allikevel ikke besvares uten indblanding av personlige synspunkter. Krigen har like saa litt bevist paa nogen uomtvistelig maate at den er bare god som at den er bare ond.

Men ogsaa det *religiøse* liv som krigen fremkalder har sine skyggesider. Og disse er der liten grund for os til at se bort fra. De hjælper os ikke bare til en riktigere opfatning av selve krigs-religiøsiteten, men kaster ogsaa lys over fredens religiøsitet.

Stemnings-religiøsiteten og fare-religiøsiteten har begge lagt sine svakheter for dagen. At det «risler en behagelig gjennem rygraden» — som en soldat uttrykte sig — behøver ingenlunde bety nogen styrkelse av denne rygrad. Det er ikke én, men mange ganger at deltagerne i en gudstjeneste, naar de har følt det slik, likefrem sier at de etterpaa

var uskikket til baade arbeide og kamp. De vilde helst drømme videre. Skarpest viser svakheten ved denne religiøsitet sig i det moralske. Den er uten al staalsættende evne.

Men det samme gjælder ogsaa fare-religiøsiteten. Heller ikke den har nogen livsegte sammenheng med soldatens hele liv ellers. Den er bare en øieblikksavstivning. Hvordan de enkelte selv kan føle det karakteropløsende i denne overgivelse til situationen, saa vi hos kaptein *Höcker*, som likefrem verget sig mot det tiggeragtige i den bøn som pinen rent fysisk vilde tvinge ham til: «Nei, nei, nei — ikke be paa den maate.» — I et andet tilfælde — det var en jurist som stod vakt paa citadellet i Liège — trær sprængningen av personligheten endnu grellere frem. Juristen kom i en aldeles rædselsfull situation midt imellem to ildgivende rækker. Han tapte ikke den ydre fatning, men inde i ham var alt ren panik. Han bad til Gud, ikke fordi han kjendte ham eller trodde paa ham, men bare fordi hendene og læbene rev ham med. Og han følte selv det nedværdigende, han foragtet sig selv under sin bøn fordi han bad.

Jeg vet ikke om der findes saa kortsynte kristne lenger at de glæder sig over denne slags voldelig besættelse av en mands sjæleliv. I virkeligheten er den saaledes «omvendte» mands indre som en sprængt fæstning. Den er nok erobret, den har nok overgitt sig, men den er ogsaa uten værd, en sjælelig ruin.

At fare-religiøsiteten har en stor tilbøielighet til at skape slike sprængte menneskeliv er sikkert nok. Noget andet er det at den ikke altid behøver at ødelægge like meget. Men regelen er at den sprænger og ikke skaper. Kan være at det undertiden blir et forløsende mineskud som aapner vei for ventende kræfter. Eller at det kan bli en opmulding av gammel tiltraakket landevei. I alle tilfælder er virkningen i sig selv uten betydning *hvis der ikke er noget mere*. Uteblir dette, har selve rystelsen ikke stort værd.

Det eiendommelig situations-skapte ved krigens religiøsitet viser sig ogsaa i de religiøse kultusformer, hvor nemlig *overtroen* trær temmelig nøkent frem. Hvad man før puslet med i det stille, holdes nu ugenert frem i lyset. Det er nemlig heller ikke her noget nyt som optrær, det er god gammel halvhed i kirken som under de gunstige forhold sveller ut og blir til en hel farsot.

Den mest utbredte overtro er selvfølgelig den som legger an paa underbar beskyttelse mot døden. Man har paa forhaand saa vanskelig for at sætte sig ind i den almindelige utbredelse som overtroen fremdeles har, at man næsten er uvillig til at tro paa virkeligheten av de krasse utslag den har faat i krigen.

En gammel mor kom til pastor Treblin i Schmolz for at melde at hendes yngste søn var faldt ved et stormangrep i Frankrike. Forældrene hadde paa flere aar ikke hørt et ord fra ham, da efterretningen kom om hans død. «Og nu skal De se,

hr. pastor, hvad han hadde paa sig; det har en kammerat sendt os.» Dermed viklet hun ut av sin lomme et stort stykke papir, som var beskrevet av en ubehjælpelig haand. «Det er fra kjæresten hans; hun maa ha været en from pike, siden hun har sendt ham noget slikt som dette. — De kan godt læse det, hr. pastor, det er ikke noget stygt!» — Det var et «himmelbrev», en av de almindeligste former for amuletter baade blandt katolske og evangeliske kristne.

Der vil formodentlig aldrig bli optat nogen ordentlig statistik over hvor mange soldater det er som gaar med slike undergjørende breve paa sig; men efter alt hvad jeg har hørt, tror jeg man skulde bli overrasket over hvor faa det er som ikke har dem. I 1870—71 skal bruken ha været ganske almen.

Virkelige *amuletter* i form av medaljoner eller andre ting er ogsaa i bruk. I en av renseanstaltene for fanger, hvor der stod baade englændere, franskmænd og russere under dusjen da jeg var der inde, la jeg merke til at russerne hadde en kjede om halsen med en liten amulet i. Og de himmelbreve vi hørte om er jo ikke andet end amuletter de heller, det gjør for saa vidt ingen forskjel om de bæres i portemonnæen og vestelommen i stedet for i en kjede om halsen.

Hvad kan det komme av at soldatene tyr til slikt? Den teologiske kandidat, sykevogteren Merz, som jeg før har nævnt, fortalte at det slet ikke bare var hvad vi vilde kalde indskrænkede eller

naivt troende soldater som gik med denslags. Ofte, sa han, gaar de med bønneformularer i lommen uten egentlig at være det ringeste religiøse, bare fordi papirene er sendt dem fra de kjære der hjemme, fra deres forlovede, deres kone eller deres mor. Saa bærer de dem halvveis fordi de vet at det vil gjøre disse en glæde og være dem en trøst, og halvveis kanske ogsaa fordi — ja, man kan jo aldrig vite hvad de kan være godt for. De ræsonnerer i dette som saa mange gjør med sykekommunionen: Hvis den ikke hjælper, saa skader den jo ialfald ikke!

Hvad indhold har saa disse himmelbreve? Det er rare gamle greier som har været avskrevet mangfoldige ganger og vel ikke er blit klarere og mere sammenhengende under denne behandling. Det er ofte fortællingen om et eller andet under som er skedd, og som da gjerne knytter sig til dette brev. Brevet har kanske været ophængt i en eller anden kirke og har der været gjenstand for en formelig kultus. Et av dem, som jeg har læst, bærer den merkelige overskrift «*Jesu længde*» og er skrevet paa en lang strimmel, hvor det oplyses at denne Herrens længde blev fundet i Jerusalem ved den hellige grav i aaret 1655, og at pave Clements den 8de har bevidnet dette og samtidig er gaat i borgen for de bønner som staar paa papiret og for de naadevirkninger som disse forjætter. Selve brevet indeholder nogen bibelsteder og detaljerte forskrifter om hvor ofte og hvordan det skal læses, og lover derpaa indehaveren

velsignelse baade paa land og sjø. Det ender slik: «Kristi hellige længde velsigne mig, Kristi hellige længde bevare mig, Kristi hellige længde styrke mig, indtil han tar mig til sig fra dette liv. I Faderens, Sønnens og den Helligaands navn. Amen.»

Krigen førte ogsaa til en sterk opblussen av de evindelige kjedebreve, som vi kjender saa godt her hjemmefra. Med sin umoralske og ukristelige indledning skræmte de virkelig en hel del mennesker alvorlig. Indledningen lyder som bekjendt: «Denne bøn har jeg faat for at gi den videre. Enhver som faar den, skal gi den til 9 andre mennesker i løpet av 9 dage. Kjeden maa ikke brytes. Den som ikke gir brevet videre, vil bli ulykkelig; den som gir det videre skal paa den 9de dag ha en stor glæde og bli befriet for alle sorger. Dette skal sendes videre uten underskrift!» I enkelte tilfælder har truselen ogsaa en bestemt tidsfrist; den nævnte ulykke skal nemlig indtræffe paa den 9de dag. — Disse himmelbreve, som ogsaa hos os har hat en utbredelse saa stor at de næsten er en skamplet, har nu simpelthen ved sin egen kolossale formerelse stanset sig selv. Men ute i felten opbevares de som mer eller mindre slitte helligdomme. En soldat (elektromontør) skriver til pastor Jüngst i Stettin at prestene maa gjøre noget for at faa dette uhyggelige uvæsen utryddet. Han fortæller at efter slagene har soldatene ofte sittet sammen og snakket om sine faldne kammerater og om sin egen stilling i det hele tat, «og da har jeg ofte hørt dem utbryte: K. hadde him-

melbrev paa sig, og det hadde *han* og *han* og *han* ogsaa. — Ja, hvad er det saa som kan beskytte os? Hos nogen mindre, hos andre mer tydelig, hørte man den rene fortvilelse gjennem slike ytringer.» — Presten bemerker at han fra prækestolen har grepet ind enkelte ganger, men at det ingen ting nytter. Han sier at det eneste som kan utrydde uvæsenet er at soldatene selv indser at man jo falder om man har aldrig saa mange himmelbreve paa sig.

Hvad kan det nu komme av at dette faktum likevel har virket saa litet? Man kan likesaa godt spørre hvorfor overtroen i det hele tat holder sig, hvorfor kvaksalvere har saa udmerket jordbund midt i vor saakaldte moderne tid. Foruten de almene aarsaker er der imidlertid ogsaa denne specielle at der fortælles om saa mange tilfælder da himmelbrevet skal ha reddet sin mand. Hvem kjender forresten ikke fra historien fortællinger om folk som er blit reddet ved at de gik med Bibelen i lommen, og at den dræpende kule mistet sin kraft da den slog an mot den hellige skrift? Slik kan ogsaa soldatene fortælle at de blev saaret; men se, kulen var gaat tvers igjennem himmelbrevet i deres lomme, og saaret *var* ikke farlig. Slikt bæres viden om, fra kompani til kompani, fra armé til armé, fra vestfront til østfront.

Da vi talte om den *bøn* som slagtummelen fremkalder, gjorde vi opmerksom paa at denne slaveagtige tigger ikke hadde meget med bøn i Jesu

navn at gjøre. Det synes som om den opfatning den kristne kirke har kunnet gi sine lemmer, har ligget overtroen temmelig nær ogsaa naar det gjælder det kristne livs inderligste ytringsform, bønnen. Hvad der hændte med de soldater som sat og fortvilet over at amulettene ikke hjalp, det har hændt i kanske likesaa mange tilfælder med dem som har bedt paa en slik maate at deres bøn ikke var stort andet end en amulet, et tryllemiddel de holdt frem for sig. De «bønnestumper» som det saa alment bevidnes at saa godt som hver eneste soldat mumler naar han raser ut i stormen, kan for alt vi vet være egne kristelige bønner; men de kan ogsaa, løsrevet fra enhver sjælelig sammenhæng som de ofte er, gjøre tjeneste som tryllemidler av reneste vand.

Om der i dette stykke er nogen utpræget forskjell paa de katolske og evangeliske, lar sig vanskelig si. Sandsynligheten taler for at forskjellen er langt mindre utpræget end man kunde haape og vente; men den katolske kirke *støtter* i motsætning til den evangeliske ganske aabenbart amulet-væsenet. I «Korrespondents- und Offertenblatt für die gesammte katholische Geistlichkeit Deutschlands» nr. 3, 1915, fortæller en prest om de erfaringer hans soldater har gjort med «det trykte brev som de altid bærer paa sig og billedet av den korsbærende Kristus (utkommet paa Beuroners forlag) som de bærer paa sit bryst». Presten oplyser at soldatene ber om flere breve og billeder til sine kammerater, og han opgir derfor hvor disse ting

kan faas. — Saasnart der paa denne maate falder fuldt dagslys over affæren, blir man likesom forskrækket over at den overhodet er mulig; men den katolske kirke med sine helgenrelikvier og andre himmelske vidundersaker staar jo her rent og klart og konsekvent paa hvad vi vilde kalde overtroens standpunkt. Den er forsaavidt langt mindre at angripe end de som skulde tilbe i aand og sandhet og som ved sin halvhet slæper med sig en ren usandhet i disse ting¹.

Jeg spurte feltprestene om de hadde merket at ogsaa *nadveren* blev betragtet som et underpræparat. De svarte alle ja; de hadde merket det. Men i hvilken utstrækning det fandt sted

¹ I en norsk hovedstadsavis blev jeg nylig opmærksom paa en notis om overtro i krigstider, hvor det heter:

«Det er et eiendommelig tidens tegn, at amuletter igjen er blit populære. Det franske ord *mascot*, som oprindelig er et jargonuttryk anvendt om personer, dyr eller ting som ansees for at bringe lykke, er indforlivet i alle sprog. Butikkene i London og i de franske byer er nu fulde av mascots. De gjøres av træ, metal eller sten eller som en sammensætning av flere stoffer, og sælges som medaljoner, armbaand, kjeder eller broscher. En kjendt engelsk varietédiva dekorerte nylig mascot-hunden ved et regiment med en lykkebringende sten og solgte som mascot en helt hvid maanedsgammel gris for 10 pund til en officer, som skulde til fronten. En liten amulet, som er blit solgt i over en og en kvart million eksemplarer siden krigens begyndelse, er tegnet av en engelsk kunstner og bestaar av et litet hode i ek med to store, klare øine, som skal se sig omkring og avvende faren.»

kunde de ikke vite. Naar en haardt saaret tok nadveren i hospitalet og saa kom sig, da virket det altid den tanke hos nogen: det var nadveren som hjalp ham. At der ogsaa for den almene skik at gaa til alters før man tar avsted paa en særlig farefuld ekspedition, kan ligge blandede tanker til grund, er vel sandsynlig. Men alt i alt tør man ikke si at krigens religiøsitet her har trukket andet end de naturlige konsekvenser av fredens mer eller mindre aabenbare misopfatninger og misbruk.

Det samme gjælder *overspændt religiøsitet* paa saakaldt bibelsk grund. Kand. Merz fortalte at det hadde været paafaldende hvordan enkelte viste særlig interesse for spørmaal som det: om krigen var forutsagt av profetene? Om det ikke nu nærmet sig den tid Aabenbaringen taler om? o. s. v. Naar man vet hvordan dyret og tallet og alt det andet i Johannes's aabenbaring har formaadd at spile fantasien op i ganske rolige tider, kan man ikke undres over om det sker i endda høiere grad under de eksceptionelle forhold en verdenskrig skaper. Et unaturlig opjaget sjæleliv søker efter beskæftigelse netop ved de eskatologisk-apokalyptiske fænomener. «De sidste ting» indtar hos det førstepladsen.

Til en helt anden side end denne flugt ut i det svævende gaar der ogsaa en tendens til at trække guddomsmagten meget nær ned i det timelige. Der findes adskillige litterære utslag av en gudsdyrkelse som er lovlig nationalt og krigersk bestemt.

Især i lyriken maa denne gud stadig gjøre parade-tjeneste. — Om der virkelig er nogen som *føler* slik? Om det ikke mere er behovet for en sterk gløse som er motivet? Den «tyske Gud» er aabenbart en *litterær størrelse*. Men dette forbedrer ikke saken. At bruke Guds navn paa denne maate kan bare svække og forvirre erkjendelsen av Gud som han er i aand og sandhet¹. Der er enkelte tillop til likefrem at gjøre ham til en *Mars* som ganske spesielt har krigen og krigerne kjær.

Men det er vel snarere bladenes kritikløshet man bør kritisere som ikke har takt nok til at avvise denslags korporalreligion paa rim, end man egentlig maa dømme soldatenes religion efter disse kjække ordgyderier.

Værre er det med religionens vekselforhold til livsførselen, det man pleier at kalde *moralen*. «Jeg holdt andagt julaften,» fortalte en kompani-teolog mig, «og det var sandelig gripende at se folkene. De var aldeles betat. Og mest de som ellers var de værste, de som ogsaa siden ved første leilighet drak sig fulde og turet paa anden vis.» — Jeg har senere hørt det samme fra flere hold. «Like saa sikkert som de iler til gudstjenesten saasnart der er leilighet til det, like saa kjappe er de naar vi saa kommer til en by med kneiper og bordeller,» skriver en ung feltprest.

Skulde vi gjøre os op en mening om den mo-

¹ Om vor kjølige, uretfærdige bedømmelse av fænomenet «Tyskland og Gud» se artiklen «Tyskland privat» («For kirke og kultur» septbr. 1915).

ralske tilstand i det hele, maatte der trækkes ogsaa andre oplysninger og overveielser til, ellers forledet vi os selv til en altfor letvint og overfladisk dom (hvad vi av naturen er tilbøielig til). Men det er os bare om at gjøre at bli klar over krigsreligiøsitetens forhold til karakteren. Og da synes det utvilsomt at den gamle Adam ikke er den fiende som den lægger mest an paa at undertvinge.

Dette kan komme baade av religiøsitetens egenart og av de usedvanlig gunstige forhold som «det gamle menneske» her forefinder. Den danske indremissionsleder, gamle Vilhelm *Beck* talte engang paa et møte om den daglige kamp mot synden, og Beck kunde tillate sig mer likefremme gloser end der ellers gjerne høres i hans kredse. Han sa: «Det er sagt at vi skal drukne den gamle Adam ved daglig anger og bod. Jeg har forsøkt at drukne ham. Men jeg gjør daglig den erfaring, at *han kan svømme, det asen!*»

Nu kan man tænke at var det let for angjældende at svømme i det farvand hvor Vilhelm Beck reiste, — hvad skal man saa si om krigerlivet? Forholdene er slik, at det derute er like saa vanskelig for *de bedste* som det ellers er for de svakeste. Det kan hende at nogen hver av os fredens spasergjængere faar la stenene ligge, som vi hadde parat.

Heller ikke vil det falde let for os at opkaste os til dommere over de tilfælder da vi synes religionen bare er et slags nødmiddel av noksaa utvortes art. De som griper efter religion under

livets værste kvaler bør være fri for vor tilskuerkritik.

Men vi skal paa den anden side ikke enfoldigen ta religiøsitet for guld overalt hvor en taare blinker. Vi trækker os ærbødig tilbage for den mulighed som en andagtsstund kan nedlægge selv i et yrt sind. Men overfor fænomenet som helhet maa vi for vor egen skyld ta vore reservationer.

Det avgjørende er om der kommer istand en organisk forbindelse med sindets hele liv. Naar vi ser at krigens religiøsitet saa ofte mangler denne forbindelse og blir løsrevne episoder kan vi ikke andet end beklage det. Baade stemnings-religiøsiteten og fare-religiøsiteten staar her overfor det faktum som kræver dem sterkest til regnskap.

KAPITEL 7.

Hvordan kristne føler det i krig.

Vi har i første kapitel forsøkt at besvare spørsmålet om hvordan soldatene kan holde ut alt det de maa staa i under felttoget. Et videre spørsmål er det hvordan de kan faa sig til at *gjøre* alt det de i krigens medfør er nødt til. I første tilfælde er der tale om en viss hærkning eller avledning av opmerksomheten, en avvendelse av paavirkning utenfra. Men i det andet tilfælde er de selv aktører og skal frembringe det græsselige. Ogsaa her har vi med nerver at gjøre, med en umiddelbar sindets reaktion; men saasnart mennesket blir personlig handlende, optrær ogsaa et andet moment, det man pleier kalde samvittigheten. Hvordan kan de *forsvare* at gjøre hvad krigen byr dem? Særlig maa dette spørsmål være ganske paatrængende naar det gjælder de kristne, ikke bare de «kristne nationer», men de personlig grepne kristne mennesker som er soldater. At utrede dette spørsmål er nu vor opgave. Vi kan ikke gjøre det uten først at se de forskjellige ting og mennesker i sammenhæng; først naar vi har set hvordan *mennesket* kan gjøre «det onde», kan vi ogsaa bedømme hvordan den kristne kan gjøre det.

Vigtigheden av at faa dette spørgsmaal besvaret fremgaar kanske aller klarest av den forsvarsdiskussion som har været ført siden krigen brød ut. Der har i enkelte nøitrale land reist sig sterke røster blandt de kristne, som hævder at overfor alt det uhyggelige som krigen har bragt for dagen, har den kristne bare at følge Guds enkle bud og negte at gjøre militærtjeneste, koste hvad det koste vil. Debatten om disse ting mellem kristne har været av forholdsvis principielt-teoretisk natur, og det synes som om den trænger den forbindelse med de praktiske erfaringer som en studie av den kristne soldats erfaringer paa slagmarken vil kunne gi. En slik studie behøver i og for sig ikke at være avgjørende; men den vil altid, selv om den ikke bringer os bestemmende svar, virke til at utvide vor horisont.

La os fra først av være klar over at vi her ikke kan vente besvarelse paa spørgsmaalet om hvorvidt det i det hele tat er tillatt for et menneske at ta et andet menneskes liv eller ikke. Det bidrag vi her kan vente at faa til debatten, maa ligge i belysningen av spørgsmaalet *hvorledes* det gaar for sig utenfor og indeni et menneske i det øieblik det utfører hvad man almindelig kalder mord. Det bestemmende vil ligge i hvordan det ser ut inde i mennesket. Selv om vi endnu den dag idag er aldrig saa meget bokstavtræller overfor loven, saa er vi dog tilstrækkelig belært om at *sindelayet* er det avgjørende, saa at den som kommer til at gjøre ondt uten at ville det, ikke fordømmes, mens den

som vilde ondt, men blev forhindret fra at gjøre det, faar den onde handlings fulde ansvar over sig.

Hvis det var saa at ingen kunde gjøre sin pligt som soldat uten at hans sind blev ondt, hvordan kunde der da være nogen som helst mulighet for at være kristen og soldat paa samme tid? Og hvis de to ting var uforenlige, hvem kunde da være i tvil om, hvad der var enhver kristens pligt!

Et ensidig svar?

Debatten om kristendom og krig blev saaledes staaende i paavente av faktiske erfaringer fra fronten. Teoretisk kom man ikke til nogen løsning av problemet. Nu skulde det praktiske liv ha ordet. Hvor sterkt det har brændt i mange sind efter at faa noget virkelig at holde sig til, kunde man forstaa av den opsigst det vakte i kirkelige kredse, da der ut paa vaaren kom en anonym artikkel «*Til kirkespørsmålet. Fra fronten.*» i et stort tysk kirkeblad. Her saa det virkelig ut som om det brændende spørsmaal hadde faat svar. Ikke mindst i Norden gik artikkelen rundt i kirkelige blade og fremkaldte sterk bevægelse. (I et norsk blad gjengit i utdrag under overskriften «Djævelen har ordet»). Artikkelen maa ogsaa gripe alle som læser den, skrevet som den opgives at være av en kristen lægmand, en officer paa vestfronten, og saa sitrende av personlig oplevelse, saa hændervridende i sin fortvilelse som den er. Det er et av de mægtigste religiøse aktstykker som den kristelige litteratur har.

Jeg kan gjerne si at denne artikkel dannet utgangspunktet for mine studier i Tyskland. Jeg vilde træffe andre kristne som ogsaa hadde oplevet krigens forfærdelser, kanske ogsaa træffe artikkelens forfatter og faa snakke ut om det som brændte fælles hos os alle i disse ting.

Artikkelen begynner med at utsondre et bestemt omraade, farezonen, et belte av 5 km. bredde langs fronten, hvor der trods hærens store mangfold av individualiteter og avskygninger findes noget som er fælles for alle: det tryk som den umiddelbare livsfare skaper. Her sveises man inderlig sammen, soldatene indbyrdes og med sine officerer, man danner et fællesskap hvor man meget skarpt føler hvem som hører til og hvem ikke. Paa dette grundlag kritiserer forfatteren feltprestens stilling og hans prækener. Han træffer ikke det som for soldaten er det dypeste behov og det brændende spørsmål. Her er kirken i det hele uopmerksom, mener han. — Vi citerer derpaa artikkelen ordlydende:

«Overfor de børende spørsmål i den farlige zone holder kirken gjerne frem et ord av Benz: «Nu har Gud ordet, og vi skal tie.» Men dette ord gjælder overhodet ikke under vor psykiske tilstand: Det er et typisk hjemmeord, fjernt fra krigens nød. For os lyder devisen: «Nu har djævelen ordet; hvad har derfor vi kristne at tale og gjøre?»

Jeg vilde ønske at man i kirken vilde forstaa denne tanke rigtig positivt og ettertrykkelig: der foran i skyttergravene er mennesker som har op-

levet det radikalt onde, det avgrundsdypt slette; som masse er det trængt ind paa dem og har inde-sluttet dem i en eneste forfærdelig ring: at gjøre og lide det simpelthen syndige.

Jeg vil ogsaa præcisere hvad det ondes virkelig-het efter min sjælelige oplevelse kulminerer i: «i stormangrepet fra ens egen skyttergrav mot den fiendtlige. Hvad forberedelsen av disse angrep koster av moralsk selvovervindelse, hvorledes de tvinger os til stykkevis at avlægge vort menneske-væsen og gi avkald paa alt hvad der skulde ut-merke os som kristne, det er usigelig og kan simpelthen ikke forstaaes av dem som ikke har oplevet det. Det er tider hvor enhver rørelse av religion, av hengivelse, endsi av bøn ophører. Jeg husker en time da fienden med rasende artilleriild forbedte sit motangrep; da laa jeg med føreren av vort angrep i en elendig dækning som ikke ydet nogen beskyttelse, og vor eneste psykiske reaktion overfor den uavladelige livsfare som omhaglet os med jern, var en haanlig latter, væmmelse ved menneskeheten, foragt for denne ganske dyriske handling og lidelse!

Og man maa bare ikke tro at totaliteten av de kjæpende føler anderledes. Jeg har ofte spurt eftertænksomme folk: hvad mener I, blir man i slike tider og stunder paa nogen maate et bedre menneske? De har alle besvaret spørsmålet med nei. Værre blir man; de moralske kræfter gaar rivende tilbake. Møisommelig bygger den viljesterke sine grundsætninger op igjen, indtil den næste katastrofe paany kaster dem sammen. Og for den vilje-

svake maa en jernhaard disciplin i rolige kamptider erstatte den moralske rygrad som den selv knuser for ham i slaget. Endnu har ingen etiker fundet sig tilrette i den forreste kamplinjes forvirrede etiske pligtkonflikter, end mindre har en eftertænk-som kristen fundet nogen løsning.

Ja, heter det, I tar tingene for tungt. Ogsaa eders kristendom maa være enkel og mest mulig hensynsløs og patriotisk, kammeratslig. Men saa snart vi indlater os paa disse fordringer, svinder selve kjernen i kristendommens aand bort fra os.

En ganske enkel oplevelse: Jeg sat ved siden av en tapper soldat, elsasser, fremmedlegionær, som førte krigen mot franskmændene med personlig raseri: gjengjældelse for det som de i Afrika hadde gjort mot ham! Da sa denne ufølsomme soldat sagte hen for sig: «Det gjør mig allikevel ondt at jeg dræpte ham». «Hvad siger De?» spurte jeg. Og saa fortalte han: «Jeg hadde ved sidste speiderpatrulje alene om natten sneget mig frem til den store halmstak og fandt der en franskmænd, aabenbart ogsaa paa speiderpost; han laa paa jorden og var vel sovnet ind. Da jeg var tæt ved ham, ruset han op, og jeg støtte ham ned». — Det gjorde ham ondt! Naar de derhjemme dog vilde tro at mange, mange av de kjæmpende bærer slike saar paa sin sjæl, og de ikke vilde høre paa alt det barnagtige pralesnak som soldaten, der gjerne skjuler sit inderste, skriver hjem!

Endnu en begivenhet. En fiendtlig grav i vor flanke hadde gjort os svær skade under angrep;

skud derfra hadde blandt andre dræpt en kompanifører for os. Vore folks raseri er stort; graven maa bli vor. I morgengryningen stormer to pelotoner fra os løs paa den fiendtlige grav; der gives sterk ild; elleve døde, deriblandt begge pelotonførere, femten saarede, dækker grunden, før vi naar frem til graven. Da strækker franskmændene, som til sidste øieblik hadde skutt vore folk ned, vaabnene og ber for sit liv. Og vore soldater tok de femti franskmænd, som selv ikke hadde nogen død eller saaret, til fange. Ti de ynkedes over folket! — Har vore folk nu ved denne leilighet været gode kristne, men daarlige soldater? Eller har de været gode kristne og gode soldater? Eller kanske slette soldater og derfor ogsaa slette kristne? Et fint etisk krigsparadigma som man længe kan diskutere om. — Jeg kan ikke diskutere om historien; der er for meget av mit eget hjerteblood i den.

Ut fra disse og lignende oplevelser tror jeg at kunne bevise kirken at dens tilhængere i forreste kamplinje i religiøs henseende staar under ganske egenartede indflydelser, saa at hjælp fra historien og kirkelig-traditionelle erindringer hos dem næsten ganske svigter. Mennesker, hvem det individuelt onde i almenhetens interesse paalægges som pligt, staar under sjælelige undtagelseslover. Det er ikke bare det at de uavladelig møter det radikalt onde i primitiv form; de maa ogsaa selv pligtmæssig gjøre det onde. Og i kraft av sammenkjedningen mellem de sjælelige indflydelser drar det at gjøre ondt ogsaa det at være ond efter sig. Vi blir

idetmindste i enkeltforhold værre, ogsaa indbyrdes mere lidenskabelige, utaalsomme, egenkjære. Og et fortrin er det endda, hvis vi vét om at det er saa og kan gjøre en smule motstand mot den moralske nedgang.»

Saa vidt artikkelen. Man ser: her kan det ikke nytte at opta nogen egentlig debat. Man kan bare anstille undersøkelser. Det gjælder at faa vite om forfatteren og hans oplevelser er typiske, og i tilfælde i hvilken utstrækning.

Der er tre ting vi straks kan komme paa det rene med.

Det er blit lagt slik brett paa at det var en kristen *lægmand* — altsaa ikke en *teolog* — som skrev en slik artikkel. Dette forholder sig simpelthen ikke saa. Det er ikke alene en teolog, men tilmed en *teologisk specialist* som har skrevet den. Jeg finder det ikke rigtig at navngi ham. Han er docent ved et tysk universitet og hans fag er dogmatik med særdisciplinene religionspsykologi og etik. Han er en fremragende dygtig mand, men aparte og med særdeles urolige nerver. — Dette nedsætter efter mit skjøn ikke med et kvint værdien av hans dokumentation. Men det er faktiske momenter som hører med til en rolig vurdering av den¹.

Det andet som der kan gjøres op med straks er

¹ Det lykkedes mig ikke at træffe forfatteren. Jeg erfaret gjennem hans familie at han i juni var tat tilfange av franskmændene og under borttransporten haardt saaret. Han er internert i Rochefort.

det «fine etiske krigsparadigma»: om ikke de tyske soldater burde ha dræpt de femti franskmænd istedet for at ta dem til fange. Det er mig ufattelig hvorledes dette kan fremkalde spørgsmaalet om de handlet som daarlige soldater. En soldat har at ta militære hensyn og *bare* det. Ser han en fiende utføre et militært arbeide, f. eks. anlægget av en telefontraad, saa har han at hindre dette arbeide, likegyldig med hvad midler det maa ske. Det kan militært set kanskje være værdifuldere at ta den fiendtlige soldat til fange end at skyte ham ned, for det tilfælde nemlig at man kunde faa nogen oplysninger av ham. De omtalte femti franskmænd hadde det absolut ingen zweck at skyte ned — altsaa utelukkes al tale om at tyskerne handlet som daarlige soldater, militært set.

Men kanskje meningen er at de franske hadde opført sig lumpent? Efter de oplysninger som foreligger, og efter alle lignende tilfælde hadde de bare gjort sin simple pligt. Det er jo altid saa at de som stormer frem uten beskyttelse faar lide tapene, mens de som der stormes mot ligger i beskyttelse. Skal det nu være en uskreven lov at man ikke med rette kan gjøre fienden alt mulig avbræk under hans fremløp — og saa overgi sig naar han likevel naar frem? Og skal det ifølge denne lov være daarlig soldateroptræden av motparten at ta for godt en saadan overgivelse? Det kan ikke være docentens mening. Som daarlige soldater kunde han efter en sykelig opdrevet militær æresfølelse si at *franskmændene* opførte sig, fordi de ikke

kjæmpet til sidste mand. For ham selv og hans kammerater maa denne anklage være utelukket.

Men da er det ogsaa malplacert netop her at skape en motsætning mellem gode kristne og gode soldater. *Det* hadde været paa sin plads hvis tyskerne hadde opført sig motsat av hvad nu var tilfældet: om de nemlig hadde dræpt de femti fiender som overgav sig. I saa fald hadde de utført noget militært overflødig og altsaa forkastelig og noget kristelig aldeles uforsvarlig. De hadde latt hevnen løpe av med sig.

Og det er her, i sindelaget, at problemet møter os, *ikke i den utvortes handling*. Det er netop dette som forklarer den omtalte elsassers, fremmedlegionærens, samvittighetsnag: han dræpte av hevn, av personlig onde motiver, uten militær aarsak eller pligt. Et spørsmåal for sig er nemlig det om at dræpe, et andet er det at dræpe med ond hensigt. Om bødlen som fuldbyrder dødsdomme, om elektrikerens som efter ordre sætter strømmen paa naar offeret er anbragt i dødsstolen — kan man vel si at de myrder *saglig*. Maa det samme — hvis uttrykket overhodet skal være tillatt — ikke ogsaa siges om soldaten? I begge fald maa man «*pligtmæssig gjøre det onde*» — som vor forfatter uttrykker det. Men saavisst som en bøddel kan tænkes at fuldbyrde avlivelser med personlig hevnlyst overfor den dømte, og derved om ikke i lovens saa i moralens navn blir en regulær morder, saaledes kan selvsagt soldaten komme i den stilling at han skyter eller stikker en fiende av personlige motiver, — og

her er det da at vi staar ved det alt avgjørende spørsmåal: *kan man overhodet undgaa dette i bajonetangrepet?*

Docentens artikkel gir ikke svar herpaa. Eller det svar han gir i det netop belyste eksempel gaar i stik motsat retning av tendensen forøvrig i hans artikkel. Det sier nemlig: vi var trods al utfordring herre over vore handlinger! Imidlertid sier han efter tilfældet med fremmedlegionæren, at «mange av de kjæmpende bærer slike saar paa sin sjæl». Dette *kan* peke i en anden retning.

Det kan ialfald fortælle at *mange* falder for den personlige hevns fristelse. Men det er igrunnen ikke dette som er spørsmålet. Hovedsaken er om krigen er slik at de *maa* falde. Og her er det at docenten skildrer hele *rammen* om frontlivet slik at svaret synes at lyde: ja de maa; «ingen etiker, ingen kristen har kunnet finde sig til rette derute».

Dette er det tredje moment vi maa bli klar over før vi kan komme til vor egentlige undersøkelse: er selve billedet av farezonen korrekt? De breve og notiser fra fronten som vi har bragt i de foregaaende kapitler gir os grund til i alle fald at paastaa at docenten ikke kan ha helt ret naar han mener at sjælelivet indenfor farezonen overalt er sterkt nedsat og likesom stivnet. For at ha bestemte mænds erfaringer at holde mig til, forela jeg ordlydende hans uttalelser for soldater av forskjellig dannelsesstrin og for officerer ved fronten og ellers. De svarte enstemmig at billedet var aldeles

fortegnet. De kjendte alle sammen stunder da blodet stod stille i dem, men som forbigaaende episoder, ikke som varig tilstand. En teolog som jeg kommer til at tale mer om netop i dette kapitel, en overordentlig zart natur, kjendte absolut ikke til nogen slik erfaring uten forsaavidt træthet og anstrengelse gjorde ham sløv. Men selv i granatild hadde han rolig skrevet stenografiske notiser i sin lommebok og han hadde i alle forhold ellers helt været sig selv.

Vi maa derfor kunne avvise docentens skildring av farezonen forsaavidt den gjør krav paa at gjælde for almen, og forøvrig henvise til de enkelte vidnesbyrd om lignende erfaringer som findes i vor følgende fremstilling.

Naar vi saa skal forsøke at danne os en forestilling om hvordan det ser ut inde i et menneske i det øieblik det tar et andet menneskes liv eller forbereder sig til at gjøre det, bør vi dele vor undersøkelse i fire avsnit, efter de forhold hvorunder handlingen sker. Det gjør nemlig stor forskjel enten der er tale om skytning eller det gjælder forberedelse til storm eller endelig selve stormen og dens kulmination i tvekampen.

Skytningen.

Det viser sig at selv utenforstaaende kunde gjætte rigtig angaaende skytningens virkning paa sindet. Der er noget saglig og upersonlig over den, saa den virker mindre sjælelig angripende. Det er ingen sak med rolig sind og uten nogen bitterhet at

lægge sit gevær i sigtestilling mot den fjerne fiendtlige linje. Allerede det *personlige sigte* indfører straks en avgjørende forskjel: vi erindrer hvorledes student Berger laa og sigtet paa enkeltvise russere, men maatte holde op fordi han blev likefrem kvalm.

Denne rent nervøse reaktion er høist karakteristisk. Vi har ikke her at gjøre med principer men med omstændigheter. Det er ikke det at dræpe i og for sig, men det er det at *merke at man gjør det*. Hvor man ikke faar følelsen av at ha med skjælvende menneskeliv at gjøre, kan skytningen bli noget næsten sportsmæssig. Berger lignet det ogsaa med skiveskytningen paa banen. Selvfølgelig skyldes ikke dette bare avstanden. Hvis han hadde ligget der som privatmand og skutt av eget initiativ, vilde det nok været følt ganske anderledes. Nu skyter han *paa kommando*. Og endnu et tredje moment: hadde han ligget *alene* der og fyret, vilde skytebanefølelsen ha været langt borte. Men de skyter i *flok*. Altsaa en række av ydre omstændigheter som hver for sig er bestemmende for virkningen paa sindet.

Og det avgjørende moment som betinger denne virkning er altsaa dette: om situationen føles *personlig* eller *upersonlig*. Avstanden, kommandoen, flokkefølelsen virker alt sammen til at fjerne det personlige og fremhæve det saglige, upersonlige.

Endnu et moment spiller ind: i krig er det som det skal være at man skyter. Det unaturlige, det overraskende vilde være om der ikke blev skutt. Mennesket føler sig altid rolig naar det

gjør det som i den givne situation fremkalder mindst avvigelse fra det naturlige. At skyte er saa rimelig i krig at det i regelen ikke fremkalder nogen refleksion hos soldaten.

Herav følger ogsaa en viss saglig betragtning av fiendens personer. De blir ikke set paa med den respekt for deres ukrænkelighet eller deres individuelle værdi som vi er vant til i fred. Saa snart det er krig er menneskene de mindst ukrænkelige væsener som findes. Det naturlige er at de plukkes ned hvor det er mulig. Det er som om de har mistet sit privatliv og er blit sjælløse skiver. Man *tænker* paa dem som slike og glemmer at der bakenfor findes et hjerte som med uendelig fine baand deler lyst og smerte med en hel kjæde av andre civile mennesker.

Jeg hørte om en liten, i og for sig ganske ubetydelig oplevelse som en korrespondent hadde ved fronten, og som gjorde dette forhold levende for mig. Han var først blit klar over dens indhold etterpaa. «Det gjorde mig, sa han, i første øieblik næsten ondt da jeg blev mig bevisst hvad jeg hadde været med paa. Men det var alt-saa naturlig der ute. Det var i stillingen foran Reims. Jeg stod paa en vel skjult observationsplads og saa paa de franske skyttergraver. Der var ikke et liv at opdage. Pludselig dukker der to mand op og dels kryper, dels springer tilbake. «Ser De de to franskmændene?» spør vagtmanden. «Ja,» sier jeg, «men jeg forstaar ikke dette, hvorfor skyter de ikke paa dem?» — «Aa, de synes

vel ikke det er noget at skyte paa to franskmænd. Det har jo ingen zweck.» — Uttalelsen var mig interessant som bevis for hvad man ogsaa ellers erfarer, at det ikke i og for sig er en fiendes død man vil, men at forhindre en militær hensigt. En slik kunde disse to ikke ha; og to er desuten et tal som heller ikke i og for sig betyr nogen militær værdi.

«Men dette var ikke hvad jeg senere følte ubehag ved. Da jeg forleden dag kom til at tænke nærmere over situationen dengang og følte mig ind i den igjen, stod det med en gang for mig at jeg hadde ventet paa, i grunden *ønsket* at der var blit skutt paa de to franskmænd. Det har ikke været mig bevisst hvad jeg ønsket. Men jeg tar ikke feil i at der vibrerte en slags spænding inde i mig som vilde fundet sin utløsning i at de to var plukket ned. De betød for mig i det øieblik, langt borte som de var, bare brikker i et spil. . . .» Saa vidt korrespondenten.

Kaptein Höcker omtaler den samme fornemmelse. Han fortæller i sin bok hvorledes hans kompani en dag hadde tvunget en fransk avdeling til retræt fra en landsby. «Der blev et kapsprang av rødbukser! Vore shrapnels overdrysset dem, de vaklet enkeltvis hit og dit indtil en ny ladning oversprøitet dem, — som dukker virket de, paa et miniatuurteater; det blir én paa denne avstand slet ikke bevisst at man har med virkelige menneskeliv at gjøre.»

Dette forandres først naar man kommer meget

nær hverandre, saa man ser de personlige træk og kanske hører skrikene. I saa fald blir skytningen langt mer angripende for sindet og dens psykologi arter sig da mer som nærkampens.

Men denne forskjel i omstændigheter kan ikke forandre noget i den moralske bedømmelse. Ingen vil paastaa at det er noget værre at skyte en mand paa nært hold og paa aapen mark end paa avstand og i dækning. At man føler større ubehag i det ene end i det andet tilfælde fortæller intet om grader i handlingens karakter. Naar man skal bedømme dens forsvarlighet eller uforsvarlighet kan man selvsagt ikke spørre efter distancer og sigtbart terræng. Men det er disse principielt (og altsaa kristelig) ganske uvedkommende ting som øver den sterkeste umiddelbare virkning paa sindet.

Den psykologiske situation hvorunder soldatene arbeider danner saaledes i figurlig forstand et meget sterkt magnetisk *strømfelt*, hvor der efter omstændighetene kan forekomme sterke ryk i alle retninger og hvor derfor samvitighetens retningsviser har overmaade let for at bringes ut av likevegt, baade til den ene og den anden side. Man kan av de psykologiske ubehagsfornemmelser forledes til at mene at man bør ha daarlig samvitighet. Og man kan paa den anden side av den megen psykologiske avledning i en bestemt retning fristes til at negligere den dyperegaaende prøvelse. Spørsmålet kan meget let komme til at lyde:

vækker gjerningen motbydelighet? istedetfor: er gjerningen ond?

At der her kommer til at vise sig en utpræget forskjel mellem soldatene kan man si sig selv. De som arbeider sløvt uten refleksion aapner sig simpelthen ikke for noget ubehag. De som derimot bespeiler sig og belyser sig stadig væk med refleksion kommer til at føle en intens indre spænding. Særlig aapent trær dette frem hvor det ikke dreier sig om et arbeide som skaffer sansene fuldt op at gjøre, men hvor man har mer stillesittende *forberedelse*.

Forberedelsene.

Vor teologiske docent pointerer uttrykkelig, at forberedelsen til et stormangrep koster en uhyre moralsk selvovervindelse. «Vi tvinges til stykkevis at avlægge vort menneskevæsen og gi avkald paa alt hvad der skulde udmerke os som kristne; det er usigelig og kan simpelthen ikke forstaas av dem som ikke har oplevet det.»

Forfatteren tænker her paa de mordredskaper, man kunde fristes til at si torturredskaper som man ganske rolig har at gjøre i orden. Hvorledes ogsaa dette *føles* forskjellig hadde jeg et slaaende bevis paa i det okkuperte Nord-Frankrike. Tyskerne har her utfoldet sit organisationstalent i stor skala og har faat indrettet en række «døde» fabrikker for hærens behov. Nu er det i Haagerkonventionen forbudt at tvinge det okkuperte lands arbeidere til at utføre arbeide som direkte sigter paa at øde-

lægge deres landsmænds liv. Frivillig *kan* de antages til det, hvis man da i det hele av militære grunde vil slippe dem til. Da arbeidsledigheten og fattigdommen selvsagt er stor hos de civile i etappe-området, er der trængsel om arbeidsleilighetene. Og nu er det typisk at se hvad den franske befolkning vil delta i og hvad ikke. Vi besøkte en stor minefabrik. Her blir minene først støpt, cylinderformet. Dette at greie smelteovn og støpning er et arbeide hvortil øvede og lokalkjendte arbeidere er næsten en nødvendighet. Men det var ikke tale om at stedets folk vilde ha noget med dette at gjøre. Derimot slos de om at faa pladser i verkstedet hvor skruene og de andre smaadeler blev laget til de samme miner. Hvorfor? Fordi det ene var en større tjeneste overfor fienden end det andet? Absolut ikke. Men det var saa paa-tagelig, saa haandgrikelig hvad man hadde for sig i det første tilfælde. Det var saa *anskuelig* naar man støpte minerøret. De smaa og fine skruer dannet slet ikke noget slikt totalbillede. Derved undgik de konflikten i sit indre, eller den blev i alle fald ikke saa skarp.

Jeg hadde hat sterk lyst til at tale baade med disse arbeidere og med en tysker jeg siden stod og iagttok ved et endnu værre arbeide. Men det kunde været en ren forbrydelse at bryte ind med en psykologisk analyse hos disse folk. En anden av vort reisefølge spurte en av dem om han visste hvad det var han holdt paa med, og han svarte kort og godt ja. Jeg syntes dette var nok.

Den tyske arbeider kunde man kanskje lettere git sig i prat med, men selv dette fik jeg ikke riktig mod paa. Han stod og laget mothaker paa noen spiddejern, slike man bruker at kaste frem under hindere. Han flænget med en maskine et langt skaar i jernspidsen saa den blev som en fiskekrok i kjæmpedimensioner. Forunderlig raskt og let arbeidet han, aabenbart bare med den tekniske arbeiders faginteresse. I en utenforstaaende privatperson grøsset det ved synet. Selv den som ellers ikke hadde noen livlig fantasi maatte se for sig hvordan disse tommelange mothaker skar sig ind i et menneske som faldt over dem. . . . Det var et øieblik som om man ikke kunde taale at se paa dette uten at protestere. Jeg forstod i det øieblik *litt* av hvad docenten skrev. Jeg betviler imidlertid meget sterkt, for ikke at si absolut, at soldaten følte noget som helst.

Men la os nu se bort fra at der er saa stor forskjell paa de enkelte. La os spørre av hvad art den pine er som soldaten i tilfælde kommer i.

La os spørre: vilde den moralské pine været mindre om de forberedelser som blev gjort var mindre iøinefaldende og anskuelig forfærdelige? Om man f. eks. blev sat til at reparere en elektrisk trykknapp som siden skulde paasættes den ledning som førte til en sprængmine? Det vilde sikkert føles anderledes end at fylde minen med sprængstof eller granaten med kuler. Eller om man ikke netop skulde lage mothakene paa de redskaper jeg foran nævnte, men bare skulde valse de firkantede

jernstænger hvorav de siden skulde klippes, — eller endnu længer bort: om man var ansat ved den smelteovn hvor stængenes jern blev beredt til den første blokstøpning? Der kan ikke være tvil om at *følelsen* vilde været en anden. Men følger da det moralske ansvar følelsen?

Vi maa tilbage til den principielle avgjørelse for her at finde et holdepunkt. Vi maa spørre: skal der dræpes (i krig) eller ikke? Og skal der dræpes *ved disse midler* eller ikke? Svares der ja paa disse spørgsmaal, gaar man i krigen paa disse vilkaar, da kan man ikke løpe fra sin klare avgjørelse fordi om følelsen av ubehag blir for svær under utførelsen. Fremfor alt maa man ikke ville trække sig selv væk fra det forfærdelige i utførelsen og overlade dette til andre. Gaar jeg med paa krig — enten jeg sitter hjemme eller jeg ogsaa trækker i vaabentroien —, saa maa jeg være villig til selv at ta de tilfælder som krigen fører med sig.

En anden ting er at det i praksis er meget lettere at ta en stor beslutning, end at *utføre* en liten som er av ubehagelig art. Og at altsaa det praktiske pres falder forfærdelig haardt paa de soldater som faar den lod at utføre krigens værste arbeide¹. Den konflikt de kommer i, er ikke den

¹ De saakaldte pionerer skal i enkelte tilfælder ha vægret sig for at utføre en ordre eller ialfald ha bedt om at faa slippe.

absolute: mellem godt og ondt; men den praktiske: at gjøre det som tilsyneladende er ondt uten at rygges i den overbevisning at prøvelsen er gjort og avgjørelsen tat paa forhaand, saa at det nu gjælder at kjæmpe sig igjennem. Dette er ikke en konflikt som er egen for soldaterlivet. Det at vi helst vil undgaa ubehagelige tilfælder og situationer, og at vi let blander denslags sammen med ond samvittighet, er en meget dagligdags foreteelse. Men i soldaterlivet faar prøven saa uhyre dimensjoner. Det kan simpelthen gaa saa vidt, at sjælens belastningsevne overskrides og den knuses under vegten. Da gjælder det i høieste grad at være klar over dette: det som sprængte den var *ikke en ond samvittighet*; det var sindets *organisme* som brøt sammen under det uhyre pres.

At indse dette og at holde fast paa det er netop vanskeligheten for dem som blir sat paa den store prøve. Vi andre som *slipper* og som bare tar standpunkt til forsvar eller ikke-forsvar, men gaar fri for konsekvensene, vi maa se paa dem der ute som brødre der lider i vort sted. Vi maa gjøre alt for at støtte dem saa langt det overhodet staar i vor magt. Det er med rette at vi blir hjertegrepet av en artikkel som den teologiske docents. Den fortæller om nogen av de værste lidelser som krigen bringer kristne, lidelser som ogsaa vi har erklært os villige til at la gaa over os, men som vi naadig og uværdig er blit sparet for.

Stormangrepet.

Og dog er det som om alt dette virkelig bare var en *forberedelse* naar vi gaar videre og kommer til selve *stormangrepet* og *bajonetkampen*. Og saa her maa vi prøve at bli klar over den psykologiske situation og den mulige misvisning av samvittigheten som den kan fremkalde, før vi kan vinde klarhet over det kristelige ansvar. Der er en forskjjel mellem stormangrep og bajonetkamp, selv om begge henger nøie sammen, og vi vil derfor behandle dem hver for sig.

Vi har alt i første kapitel, hvor vi talte om hvor forfærdelig det var at ligge stille i jordhulene under sterkt bombardement, berørt hvorledes soldatene føler det som en ren forløsning, naar de fra sin pinlige uvirksomhet i det forholdsvis sikre hul faar ordre til at storme op i den dødbringende kuleregn og gaa frem mot fienden. Der blir under slik uvirksom venting opsamlet i dem en vældig sum av handletrang, og det blir et saa sterkt behov for dem at faa utløsning for den, at den psykologiske situation blir helt og holdent bestemt av dette.

Anderledes kan det selvfølgelig være naar de før stormangrepet forbereder sig ganske rolig i sin skyttergrav og saa stiller sig færdig, hver mand ved sin stige, for paa kommando i det givne øieblik at styrte frem. Hvordan ser det ut inde i hver enkelt av disse i det ytre saa rolige soldater? Her er variationene i og for sig ikke saa mange.

Enten rører deres sjæleliv paa sig, eller det staar stille. Er der bevægelse i det saa kan man være temmelig sikker paa at den er forcert livlig. Hvad soldatene fortæller, minder i saa maate om hvad man hører berettet av folk som har oplevet at være nær ved at drukne: deres liv farer i lynfart forbi deres indre blik. Især er det — som vi nævnte i kapitlet om sentimentaliteten — barndommen og hjemmet som staar for dem. Selv den 49 aar gamle kaptein Höcker oplevet hvordan med engang konfirmationsundervisningen og presten, hans skikkelse og hans ord, stod lyslevende for ham. Han følte med en gang hvordan han elsket ham, hang ved hans minde.

Men fremfor alt er det *hjemmet*, ens barndoms-hjem eller ens eget, som optar sindet, og det er altid de lyse sider, det kjærlige, trøstende, hvilende; og likedan med gudstanken. Her gaar saa at si det himmelske og det jordiske hjem sammen til at danne den ramme, hvori soldaten finder ly for det som jager ham. «Det var en forløsning,» skriver en av dem, «da befalingen kom om at vi skulde storme frem. Hellig, alvorlig sitren gjennembævet mig, mægtig stormet tankene ind paa mig, mine forældre og søskende drog i aanden forbi mig. Da jeg saa den første døde, blev jeg forfærdelig beklemmt, det blev likesom saa uhyggelig trangt i det store rum. Jeg maatte tale og vendte mig derfor til min nabo, en gammel bekjendt, og spurte om han husket fars og mors adresse; man kunde jo

aldrig vite hvad som kunde hænde. Saa blev det igjen stille og fredfuldt inde i mig.»

Hvor merkværdig rolig soldatene kan se det hele i øinene, og hvorledes ogsaa deres foresatte gjør alt forat den sjælelige likevegt kan være tilstede samtidig som der ikke er tale om at opnaa dette gjennem forhærdelse eller haardhet overfor de ømmere følelser, viser et brev fra en arbeider som tilhørte reserven og kom med i nogen svære kampe i øst: «En av de fangne russiske oberster har sagt os at veien til Warschau kommer vi nok til at finde; men den skal bli dækket av vore lik. Jeg for min part gaar allikevel veien gjerne, og jeg dør ogsaa gjerne. Og skulde dere i den nærmeste tid bli truffet av den sorg at miste en bror, da trøst eder: I er ikke de eneste som rammes. Igaar aftes kom obersten og sa til os at vi skulde skrive hjem alle sammen, for nu maa regimentet trænge sig igjennem skogen, om saa ikke en eneste mand skulde komme fra det med livet. Til forberedelse skal vi imorgen alle sammen gaa til alters hos feltpresten, og saa klokken $\frac{1}{2}5$ i overmorgen skal angrepet begynde. Ogsaa generalen kom hit idag og vilde trøste os, saa vi skulde ta alt med ro. Jeg er ganske rolig og er stolt ved at kunne dø for fædrelandet. Bare dette kunde faa en ende snart, saa man ikke skulde behøve at fryse ihjel først. For mig dreier det sig bare om min kjære kone og eder, kjære forældre og søskende. Til min kone kan jeg ikke skrive om dette; derfor faar dere senere læse brevet for hende. Hun kommer

sikkert til at besøke eder. Hvis dere ikke like efter dette brev faar et kort fra mig, saa maa dere bære det skrækkelige med fatning. Derfor hilset, far og mor, endnu en gang fra mig og Henrik. Jeg vilde bare saa gjerne set dere endnu en gang, det er mit eneste ønske. Altsaa farvel, I kjære forældre og søskende. Jeg haaper at det vil gaa eder alle godt, og at I faar et langt liv. Skulde jeg endda være saa heldig at komme fra det en gang til, saa skal jeg straks sende eder et kort imorgen kveld. — Skrevet av eders hengivne bror Fritz.

P. S. Naturligvis hilsen til Käthe. Dine cigarer og kaker, Käthe, har jeg faat, og den gode Gud vil gjengjælde eder hyad I indtil nu har gjort for eders kjære bror Fritz. Endnu en gang hilsen til far og mor og eder alle. Nu gaar jeg til skrifte.»

For mange er det saa at deres sjæleliv er fuldt bevisst, men likevel ikke rører sig. «Sammenhængende tænken er aldeles umulig for mig. «Gud være mig naadig,» var det eneste som ved hvert skud undslap mig.» Denne stilhet i tankelivet kan hverken kaldes død eller sies at komme av nogen rus eller besættelse. Den minder næsten om den virkning det har paa et ur naar man nærmer sig en sterk elektrisk dynamo. Kraftspændingen er saa stor at klokken for et øieblik stanser. «Like foran kampen blev det saa paafaldende stille i rækene. Gripende naar man hørte en be eller læse høit. Saasnart det bærer ind i kampen, synker ogsaa den religiøse rørelse ned i underbevisstheden

og gjør sig derfra bare gjældende som den stille visshet: jeg er i Guds haand, enten jeg lever eller dør.»

Adskillig mer utpræget er den sjælelige lammelse i følgende tilfælde: «Jeg kunde hverken tænke paa Gud eller dem derhjemme, i det høieste paa fiendens tilintetgjørelse. Alt var for mig upersonlig. Man føler sig bare som et led i det hele, ens egen tænkning er fuldstændig sat ut av kraft. Alt indre synes for en tid ikke at arbeide, heller ikke det religiøse.»

Man kunde tænke sig at det var nødvendig at ha særskilt mod for at kunne gaa frem i slike situationer. Det er ogsaa en av de soldater hvis breve jeg har læst, som fortæller at «til én ting trænges der mod, vildt, overnaturlig mod, nemlig til bajonetangrepet. At løpe kulereggen i møte i sluttede rækker, og med fældet bajonet at storme frem mot de uophørlig knattende maskingeværer som spyr ild og staal, mens kammeratene falder over ende ved siden av en, og en selv allikevel stadig maa fremover, dette kan ingen gjøre uten mod,» mener han. Det er temmelig sikkert at han her tar feil. Han fortæller ogsaa selv senere at *det hele likesom gaar av sig selv*, og med det uttryk har han snarere truffet det rette. En av de andre var i lasarettet kommet til at leve om igjen i erindringen det han hadde staat i der ute. «Hvorledes jeg hadde det da det gik til storm? Hvad det er som driver en fremad mot døden? Ofte begeistrende musik og sang, især av unge, begeistrede mandska-

per. Velkjendte melodier river en med uten at en gjør sig indholdet klart. Der ligger en uhyre kraft i den unisont sungne sang i slike øieblikke. Massens vilje suger den enkeltes vilje til sig, ubeyisst føler enhver at her dreier det sig om noget stort: Du maa ikke blamere fædrelandet overfor disse franskmænd, englændere, turkos eller indere. Du maa være med at forsvare dit fædrelands eksistens. Alt dette blir dog i underbevisstheden; men fra den kommer ustanselig fremad drivende kræfter. Soldaten blir sig det ikke bevisst, han rives med uten at vite hvorledes.»

Tvekampen.

Men saa kommer vi til det punkt, hvor vort store problem for alvor sætter ind: naar stormangrepet er naadd frem til de fiendtlige skyttergraver, og kampen blir staaende mand mot mand. Da skal de paasatte bajonetter brukes, eller geværet svinges rundt og kolben anvendes som mordvaaaben. Ogsaa her vil vi holde det menneskelige og det kristelige ut fra hverandre, og av det menneskelige først undersøke nervenes reaktion.

En ting er sikker: bajonetkampen er langt forfærdeligere end nogen tænker. Det bedste vidnesbyrd herom er det faktum at der fortælles og skrives saa uhyre litet om detaljene i den. At der hos soldaten kan være en gru paa forhaand overfor disse rædsler, merket vi hos student Berger, som da kompaniet hadde erobret russernes høide uten at træffe nogen fiender der, følte en dyp tak-

nemmelighet ved at kunne ta sin bajonet av og stikke den i skeden.

Ogsaa i nogen andre brever jeg fandt er der ytringer om dette. «Vi støtte hverandre bajonetene i livet,» skriver en bonde til pastor Fønner; «det var skrækkelig, hr. pastor, jeg kan aldrig faa det av mindet.» Men tale om det, fortælle om det, vil han ikke, *kan* han vel ikke. Det gjælder om at disse grufulde billeder og minder indkapsles saa fort som mulig. Saa længe de er friske, lider soldatene forfærdelig under dem. Denne indkapsling gaar antagelig for mange noksaa naturlig og noksaa let for sig. Den er simpelthen en av organismens beskyttende forholdsregler. Lasarettogsvogteren *Merz* fortalte mig fra en transport av haardt saarede som hadde fundet sted kort efter de forfærdelige kampe i Champagne i mars maaned, om to soldater som blev bragt like ind i toget fra slagmarken, og som til at begynde med hadde snakket en masse om sine oplevelser da det var paa det værste. Efter som tiden gik, blev det mindre og mindre, det var som om de kviet sig for igjen at dra sig disse hændelser til minde, og tilslut vilde de slet ikke ind paa dem eller engang i nærheten av dem. *Merz* hadde ogsaa paa østfronten gjort lignende erfaringer. Den oftere citerte løytnant *Everth* sier om dette: «Det er meget folkene ikke vil snakke om fordi det er gaat saa altfor sterkt ind paa dem. Og man merker senere hen hvorledes man, naar man forsøker at finde ord for noget av dette, blir urolig. Det hænder at man

flere maaneder efterpaa blir het i hodet hvis man forsøker paa at fortælle noget om disse ting.»

En eiendommelig eftervirkning er ogsaa de drømmer og hallucinationer som næsten alle soldater kan fortælle om efter nærkampene. «Ofte var vore drømme forfærdelige,» sa en av dem. «Vi trodde os ganske alene, avskaaret fra kammeratene. Vi tumlet avsted gjennom endeløse løpegraver. Jeg skrek ofte i drømme. Flere av mine kammerater fortæller at de i drømme ikke har kunnet faa trukket bajonetten ut av kroppen paa fienden og er vaaknet i en skrækkelig fortvilelse herover, for de trængte vaabenet øieblikkelig til nyt selvforsvar.» — Især optrær slike drømmer hos de saarede som har oplevet den totale avslappelse efter spændingen idet de blev bragt ut av kampen og ført ind i det rolige lasaret. «I søvne og i operationsnarkosen kjemper vi, kommanderer, gir melding, skyter og stormer frem.»

Dette behøver ikke bety at deres sind har været ute av balanse i de øieblikke som her vender tilbake og ikke vil slippe dem. Som jeg foran har nævnt, hænder det endog civile besøkende at de lider av militære mareridt naar de kommer tilbake fra fronten! Bevisstheten er slet ikke altid klar over hvor sterkt menneskets organisme i øieblikket er optat av noget. Men underbevisstheten har registrert, saa at si akkumulert spændingen, og derfra skyter den senere frem i drømmelivet. Der ligger altsaa i de omtalte narkoser og drømmesyner intet som helst bevis for en tilsløret eller ophidset be-

vissthet i de givne øieblikke. De fortæller bare at soldatene har ret, naar de enstemmig sier at «det er forfærdelig» det de maa opleve under nærkampen.

Rent bortset fra hvordan de hver for sig har opført sig i kampen, hvordan de har følt og handlet, koster altsaa deltagelsen et stort forbruk av nervekraft. Indtrykkene de bærer med sig lægger sig som en vegt paa sindet. Gaar det ofte paa at soldaten deltar i disse nærkampe, kan det derfor, mener professor Wunderlee som har utgit et litet hefte om soldatens sjæleliv, sprænge sindets elasticitet. Den som da ikke i det mindste i mellemtiden kan reise sin sjæl ved moralske og religiøse motiver, han staar, mener professoren, i fare for at bli et faldent menneske. Fordi nemlig den organiske oppløsning øieblikkelig fremkalder en moralsk. Jo længer krigen varer, desto større blir denne risiko.

Vender vi os derpaa til det sjælelige og spør hvordan bevisstheten arter sig, kommer vi til at maatte konstatere en dobbelt række av oplevelser. Den første danner alle de tilfælder hvor soldatene blir — som vi tænkte os det — besat av raseri, og kampen blir personlig. Den anden række er de tilfælder da soldaten beholder fatningen.

Vi behøver ikke opholde os længe ved den første række. Det er ikke dens eksistens vi har betvilet. At den maa findes er en selvfølge, og vor undersøkelse gjaldt snarere om der overhodet fandtes

nogen undtagelse fra regelen. Der foreligger forresten ikke saa meget stof til studiet av kampens personlige raseri. At «vore tropper gik paa med forbitrelse» er et slagord som intet fortæller om de enkelte personer. Disse tier ifølge sakens natur med hvad de har følt og gjort. Betror de sig til nogen, er deres betroelse ikke bestemt for offentligheden. I brevene hjem stopper de altid op der hvor disse oplevelser begynder. «Det skal I skaa-nes for at høre,» heter det gjerne. Hvad der forekommer i provinsavisenes frontkorrespondanser fra underofficerer o. l. indeholder ofte pralende ordgyderier om hvordan de har tærsket de forhadte engelskmænd eller franskmænd. Disse skriverier avgir godt stof for dem som vil paastaa at raaskapen er stor i den tyske hær. For en alvorlig og virkelighetstro undersøkelse har de litet værd. — Og saa sandt vi selv er mennesker behøver vi jo heller ikke noget bevis for at raseri og had og hevn fylder dem som kjæmper for livet. Det eneste som i saa maate adskiller krig fra fred er muligens dette, at der i fred ofte er noget utspekulert, fordulgt over lidenskapenes rasen, mens der over krigernes vildhet er noget frigjort hensynsløst, noget retfrem urkraftig. Det er dette som kan formilde en i sig selv brutal uttalelse som denne (av en soldat til lasaretpresten): «Da vi gik paa og skulde slaas, tænkte vi ikke paa nogen verdens ting, andet end i det høieste paa raseri og hevn for de saarede og faldne kammerater. Baade jeg og mine fæller kjendte stor glæde naar vi saa fiender falde for vor maskin-

geværild eller vort artilleri. Jeg gjorde mig heller ikke spor av samvittighetsskrupler av at dræpe fiender. Det kostet mig ikke den fjerneste overvindelse.»

Det paafaldende i denne uttalelse ligger ikke i de forhold den fortæller om, men i den aapenhet hvormed soldaten omtaler dem. Man vil ikke finde mange som magter dette. Formodentlig har selv denne naive barbar faat en portion uskyld til gave av de særlige forhold ved krigen som gjør det mulig endog at dræpe uten had.

Før vi kan gaa direkte over til den anden række oplevelser, hvor dette gjennemgaaende er tilfældet, maa vi rekapitulere hvad vi allerede før har været inde paa av de ting som formilder krigens rædsler. Vi behøver ikke gripe saa langt tilbake som til de sjælelige og legemlige love hvorefter menneskets organisme automatisk eller efter overlæg tilpasses til særlige forhold. Disse love ligger ogsaa her til grund, men der er mer specielle omstændigheter som falder i øinene. Vi har set hvordan under skytningen det *upersonlige* trær som et skjumbret mellem krigeren og det menneske han indstiller sit sigte paa. Vi merket siden under forberedelsen til stormangrepet at der kommer noget mekanisk over soldaten, hans selvtænkning og refleksion lammes, og han optrær som led i et apparat mer end som selvstændig ansvarshavende. Dette moment forsterkes yderligere i selve stormens øieblik ved den alt med-sig-sugende evne som sangen, musikken, kommandoropene og fremforalt hurraropene har.

Det hele blir en massebevægelse hvor man selv intet har med retningen og farten at gjøre.

Kan nu disse momenter virke selv under det personlige myrderi? Er de ikke der for svake til at være avgjørende?

Hovedsaken er det upersonlig-saglige ved kampen. Det fremhæver soldatene selv meget sterkt. Naar de stormer frem mot fiendens skyttergrav og underveis er utsat for den mest morderiske ild, da føles ikke denne ildgivning som noget tirrende — saaledes som det vilde være om man ellers var utsat for molest fra andre personer. Man merker ikke personene i denne situation. Soldatene kjenner det som om de gaar frem mot et uavvendelig uveir. «Man kjemper ikke mand mot mand, men mot et sjælløst batteri, mot en himmel full av skarpe staaustykker som flyr omkring.»

Dette moment fra selve stormløpet er av stor betydning for bedømmelsen av hvorledes soldatene er tilsinds naar de saa rækker fiendens forskansning og kommer i personlig tvekamp. Der er ikke opsamlet noget personlig raseri som skal ha avløp.

En av soldatene paa lasarettet i Charlottenburg brukte det uttryk om bajonetkampen at den følte som et *smertelig arbeide*. Det er vanskelig for os at bedømme hvor meget der ligger i det uttryk. Vi har vanskelig for at tro at man kan drøpe rent saglig naar man befinner sig i fri kamp. Anderledes naar man optrær som bøddel og selv intet risikerer, anderledes ogsaa saa længe man ligger sikker i en skyttergrav og sigter. Men naar jeg

har valget mellem at ta en andens liv eller at gi mit eget, kan det da undgaaes at der i min kamp kommer en hidsig egoistisk vergen for mig selv?

— Vi maa i dette holde os til de vidnesbyrd som foreligger; vi tør ikke dømme efter en opkonstruert teori. Faktum er at soldatene — naar de overhodet ræsonnerer i slike øieblikke — har dette «enten — eller» klart for sig. «*Du eller jeg*». Men om det derfor behøver at fremkalde had og raseri? Husk at liv og død staar i en anden stilling ved fronten end i det civile liv. Dermed at man er soldat og har gaat frem i forreste ildlinje har man git sit liv som indsats for hver dag. I en moderne krig langt mer end i de gamle krige er man desuten avskaaret fra selv at gjøre stort fra eller til for at bevare det. Man har *overgit* sig. Det er derfor naar man møtes med en soldat fra fienden som er akkurat i samme situation, noget av en skjæbneavgjørelse som begge har stillet sig overfor. Slik som livet har ført dem, staar de nu begge overfor en prøve hvorefter den ene eller den anden skal miste sit liv. Det kan være smertelig, men det er uundgaaelig. — «Fienden tok flugten ellelv overgav sig. I sidste øieblik vendte en neger sig om og sigtet paa mig; men jeg blev den hurtigste, en kule fra min bøsse gjorde det av med ham. Dette optrin husker jeg stadig; men det kunde ikke være anderledes.» (En sønderjyde fra slaget ved Soissons).

Pastor dr. Geyer i Nürnberg som kjendte personlig saa mange krigere, sier om nærkampens saglig-

het, at «den kristne soldat kjæmper tappert, med begeistring, men uten personlig hadskhet, uten grusomhet, uten raseri. Han kjæmper ganske saglig, som et politiorgan som utfører sin pligt uten nogen ophidselse».

Hvis dette var teori, vilde det ikke interessere os. Men dr. Geyer bygger paa hvad han vet fra soldatene. Hans kollega dr. *Rittelmeyer* har forresten ogsaa laget en *teori* for nærkampen, som har sin interesse fordi den er et eksempel paa hvorledes civile kristne tænkere søker at lægge situationen tilrette rent dogmatisk for krigerne. I et litet flyveblad: «Den tyske krigsmand», som jeg av feltbrever vet er blit meget læst og omtalt mellem soldater, sier han om forholdet til fienden: «Haard maa jeg være, javel. Men jeg vil være haard uten had, uten grusomhet, uten nedrighet. Jeg er skaanselløs, fordi jeg maa skaane og beskytte mine kjære. Hvor jeg maa ta en fiendes liv, *gir* jeg jo en ven livet. Dette vil jeg ha i tanken.»

Ens liv er ikke der ute ens eget, det er folkets, det er arméens. Derfor er det egoistiske blit svækket i samme grad som individualiteten er forsvundet. Den militære pligt hersker. «Det gjælder om at ødelægge saa mange fiendtlige liv som mulig for at bryte motstanden. Under nærkampen kan man ikke tænke paa at det er mennesker man dræper som ikke har gjort en noget som helst ondt,» sa en av soldatene paa hospitalet.

Selv for dem vi ellers vil finde noksaa raa-

barket, spiller disse forhold en stor rolle. Vel at merke saa længe der ikke ved et eller andet fra fiendens side er blit tirret op personlig raseri i dem. Saa længe den saglige kamp paagaar, er ogsaa de upersonlige. Om haandgemænget sier saaledes den soldat som vi citerte i et foregaaende avsnit, han som mente der skulde slikt mod til under bajonetangrep: «Og naar en saa endelig kommer i haandgemæng med fienden og skal gjøre bruk av bajonetten! Jeg kan bare si at alt dette gaar ganske som av sig selv. Man tænker ikke ved det, bare dræper. Men en ting tænker man allikevel: du maa stikke til, ellers blir du selv stukket. Du maa dræpe ellers blir du selv dræpt.»

— Av en del breve fra kristne soldater har jeg valgt ut det følgende fra en matematiker, fordi det gir en sammenfatning av de forhold hvorunder nærkampen føres, og tillike fordi det gir os et helhetsbillede av individuel karakter. Brevet er til dr. Rittelmeyer.

«En ganske ubeskrivelig dyp ro holder, naar man staar ansigt til ansigt med døden, sit indtog i ens hjerte. «Den kule som skal træffe en, kan en ikke komme undav,» er et ord som man hører utallige ganger der ute. Man kan og bør oversætte denne sats religiøst: «Intet kan hænde mig som ikke Han har bestemt.» Denne følelse er den store hemmelighet ved sjælens ro der ute. Sjælen seirer og hersker, den hersker ogsaa i den direkte kamp mand mot mand. Jeg nævner dette ganske særskilt, fordi man svært ofte hører den mening

som ogsaa jeg godt kan forstaa, at i kampen menneske mot menneske maa man bli ganske dyrisk. Uten dyrisk raseri skulde man overhodet ikke kunne utholde synet av denne kampens hele gru og selv gjøre sig delagtig i den. Ganske specielt mener man at alle menneskets dyriske egenskaper maa komme for dagen i tvekampen; det skal simpelthen være uundgaaelig. Men det er allikevel, eller kan ialfald være ganske anderledes. Ogsaa i nærkampen kan sjælen herske med sin magt over krigeren. Jeg husker tydelig hvorledes jeg ved det første bestemt indsigtede skud som jeg avgav under nærkampen mot en springende franskmand, kjendte at det gjorde ondt inde i mig ved den tanke: «Kanske har du nu dræpt en familiefar og gjort en familie ulykkelig.» Jeg er ganske sikker paa at jeg ikke tar feil naar jeg her paa staar at jeg under hele nærkampen den gang under al tummelen hadde en dyp følelse av medlidenhet med kampens stakkars ofre. Ganske visst glemmer man sig stundom aldeles og er bare fylldt av det ene: «Frem! Frem!» Men som lyn farer alle slike tanker gjennom sjælen, som glimt dukker de forskjelligste billeder op i en; men før en rigtig faar set dem, er de alt igjen forsvundne. I feberagtig rastløshet arbeider menneskets indre. Man merker tydelig hvordan den ene tanke jager den andre. Men en ting har altid paany, netop under stormangrep og i tvekamp besjælet mig: en dyp følelse av medlidenhet med krigens ofre. Dette har paa ingen maate nedstemt kampmodet, man vet

at det maa saa være for fædrelandets skyld. Folk kjæmper mot folk. Slik har jeg altid følt det og derfor trods al personlig medlidenhet og medfølelse kunnet kjæmpe med tilsyneladende grusomhed. Jeg har kunnet kjæmpe helt igjennem upersonlig, rent saglig. Ingen gnist av *personlig* had har spillet med under nærkampen — jeg har nøie efterforsket mig selv desangaaende. Jeg følte mig som et verktøi for mit folk, det som kjæmper med et andet folk om sin eksistens. Jeg tror slet ikke paa de skilddringer hvor det heter at mennesket i kampen maa slaa om sig i dyrisk raseri og dyrisk sansesløshet fordi det overhodet ikke er tænkelig at det kan være anderledes. Utvilsomt, slikt kan ofte hände; men at det motsatte er likesaa mulig, at sjælen selv under tvekamp kan være herre over krigeren, det har jeg til min egen overraskelse — for jeg trodde selv før jeg drog ut, det motsatte — oplevet under min egen kamp.»

Der er ikke meget at føie til naar vi nu gaar over fra det psykologiske til det moralske. De psykologiske betingelser er saa at si avgjørende for samvittigheten. Det er i sindelaget domspræmisserne maa søkes, ikke i de ydre gjerninger.

Men kommer der ikke en reaktion efterpaa? Sætter ikke angeren ind naar man kommer i rolige forhold?

Der er blit fortalt enkelte historier, hvor soldater er blit sindssyke av anger. Ogsaa jeg traf paa et saadant tilfælde, og endda hadde manden her ingen

egentlig skyld hvad motivene angaar. Men han hadde dræpt en fiende som følge av en særlig trist misforstaaelse. — At der i en krig forekommer saadant, maa man være forberedt paa. Disse særlig sørgelige tilfælder vil ogsaa bli meget omtalt og fremhævet. Men de forekommer aabenbart meget isolert naar man ser paa helheten. Pastor Dieselhoff i Sedan fortalte mig at av de omkring tusen soldater som han i hospitalet hadde besøkt og talt mere indgaaende med, var det bare én som hadde lidt av samvittighetsnag fordi han hadde dræpt en franskmand.

Naar ansvaret føles saa lite etterpaa, da har det som sagt sin grund i krigerens upersonlige stilning. Men jeg tror at der her ogsaa trær et positivt moment til: krigeren har saa at si allerede ydet sonoffer. Han har nemlig budt sit eget liv frem, og gjør det altid paa ny. Netop dette at *de ikke søker sit eget naar de tar andres*, er deres panser mot selvbefreidelser. Og dertil kommer deres faktiske bundethet, deres tvang idet de er *befalet* at handle som de gjør. Samvittighetsskruplene kommer likesom til at mangle sin brodd hvor man selv intet initiativ, ingen vilje har ytret, men har været et redskap i andres haand. Hvor man er gaat utenfor befalingen og paa egen haand har foretat sig noget, sætter prøvelsen desto sterkere ind.

Og dog, det praktisk sjælelige problem som vi rørte ved istad: pligtmæssig at maatte gjøre det onde, er man ikke færdig med fordi om der ikke egent-

lig eksisterer nogen personlig skyld. Uafhængig av den mer moralske samvittighet har sjælen en længsel efter at faa utjevne det pligtmæssige onde og det ubehag det fylder en med, med frivillig gode handlinger.

Den høispændthet hvorunder selv den utvortes roligste aander i slike forhold, viser sig derfor ogsaa senere i en overordentlig sterk trang til at øve mildhet. Man kunde næsten se det som et uvilkaarlig forsøk paa at gjøre godt igjen. Det er som om sjælen fører et eget regnskap, har sin egen vegtskaal, hvor den søker efter motvegt mot alt det forfærdelige og ubarmhjertige som har hopet sig op paa den ene side, og da med næsten barnlig rørthet omfatter sine kammerater, sine førere, ja endog fienden med den bløteste hjertevarme.

«Man blir baade bløt og haard i sin karakter. Bløt, fordi man atter og atter deler til det sidste stykke med sine kammerater, haard fordi man ikke tænker det mindste ved at skyte mennesker ned.» Det er ikke sjelden jeg har truffet paa tilfælder da soldatene likefrem har graatt over sine kammeraters lidelser. Fritz Hafer, bonde fra Fuldaegnen, 24 aar, hadde været med paa at ta en landsby med bajonet. «Det var knapt nogen av os som ikke graat over de døde og lemlæstede unge mænd. Vor kaptein var blit avskaaret fra os i nattens løp. Han hadde faret vild og fandt os først to morgener senere. Han storgraat da han fandt vor lille flok igjen.» Professor Binswanger som har

skrevet et litet hefte (meget tyndt forresten) om krigens sjælelige virkninger, undrer sig paa om man i længden vil opleve historier som den en saaret tysk soldat hadde fortalt ham fra en av de første kampe. Da han med sønderskutt arm lette efter forbindingspladsen, saa han en haardt saaret franskmænd ligge paa marken. Paa hans indstændige bøn tok han ham med sig, og de to fiender slæpte sig saa i fællesskap bak kamplinjen. — Professoren vil sandsynligvis kunne finde en række slike tilfælder, ogsaa om krigen skal vare længe. Det synes nemlig at være en likefrem naturtrang hos soldatene netop efter de forfærdeligste gjerninger at faa øve mildhet.

Man kunde samle det hele; baade det haarde og det milde, i denne soldaterbøn fra fronten:

*Herre hav du barmhjertighet med mine fiender;
Jeg har ikke lov til at ha det!*

En kristen i krig.

Vi begyndte vort kapitel med en enkelt mands sterke oplevelse av krigens gru. Vi vil slutte det med et møte med en anden teolog, en noget yngre mand end den teologiske docent, men en personlighet av samme ideelle stødning. Det er cand. teol. Alfred Müller, f. t. Elmau i Bayern.

Müller var i aarene før krigen sterkt paavirket av schweizerreformatoren professor Ragaz og hans socialkristelige ideer. Krig stod for ham som tilhørende det ondes verden, og det kostet ham sterke indre kampe før han vandt slik klarhet at han

meldte sig som frivillig til hæren. Hans lidelser i felten blev ikke mindre derved at han — som vor teologiske docent — ikke har sterke nerver, men et overmaate følsomt temperament. Tilslut konstateres der en saa utpræget hjertefeil at Müller ikke alene blev hjemsendt, men ogsaa utskrevet av de militære ruller. Da jeg traf ham, befandt han sig som rekonvalescent hos Rittelmeyer i Nürnberg. Vi talte meget sammen og jeg bevarer et sterkt indtryk baade av hans oplevelser og av hans personlighet. Han var endnu meget lidende og kunde bare forlate sit værelse nogen faa timer om dagen.

Jeg trodde det maatte være særlig vanskelig for Müller, naar hans oplevelser hadde gaat saa ind paa ham, at tale om sine erfaringer fra krigen og sin mening om de kristnes deltagelse i den. Men det omvendte var tilfældet. Der var ikke noget i hans krigerliv han ikke turde møte i erindringen, hans lidelse bestod mere i at han ikke kunde komme over i andre tanker. Han levet ogsaa saa interessert med i de kammeraters skjæbne som var blit igjen der ute, at hvert nyt telegram hvor hans slagmark var nævnt gav ham et nyt chok.

Müller delte absolut ikke docentens syn paa tilstanden i den farefulde zone. Han hadde aldrig, heller ikke under stormangrep, været fra sig selv. Under vor samtale og til besvarelsen av mine spørsmål tok han ofte frem en liten lommebok hvor han under kampen hadde nedtegnet korte stenoграфiske notiser.

Det var ikke nogen av krigens detaljer som

hadde gaat særlig ind paa Müller; det var krigen i dens almindelighet, dette at haardhet og vold stod som høieste lov. Hvad vi omtalte i slutningen av forrige avsnit, trangen til at øve mildhet, hadde Müller følt meget sterkt. Han fortalte mig straks i begynnelsen av vort samvær om den eneste lyse erindring han hadde fra krigen. Det var en gang han hadde den lykke at kunne hjelpe en stakkars fransk kone, som var meget ulykkelig stillet helt fremme ved fronten. Hun bodde selv i Moncel hvor den tyske front var; men hun var reist en mils vei over til Champenoux hvor den franske front var like bak, for der at hjelpe en syk søster. Begges mænd var i krigen. Nu begyndte franskmændene der at streife huset med skud, og hun skulde saa over til sit hjem i Moncel. Den tyske forpostkommandør gav hende en seddel som blev forelagt chefen. Av ham fik Müller i oppdrag at ledsage familien over slagfeltet. «Den oplevelse er mit eneste lyspunkt fra krigen,» sa han. «Konen var forfærdelig oprevet. Der faldt bomber og granater omkring os, og da en av dem eksploderte ret utenfor veien, satte hun i et skrik og samlet barna omkring sig. Jeg hjalp hende og trøstet hende saa godt jeg kunde. «De vil da vel ikke gjøre os civile noget ondt,» jamret hun. Heldigvis kunde jeg tale flytende fransk, og dette virket med til at gi hende fatningen tilbake, saa vi kom igang igjen. Vi fik det litt roligere et stykke og kom i samtale. Hun vilde vite om vi hadde ønsket krigen i Tyskland. «Vi her vilde den ikke.» Jeg

kunde med sandhet svare det samme for vort vedkommende. Hun vilde ha rede paa hvad stilling jeg hadde, om jeg var student? om jeg hadde forældre, søskende? o. s. v. Jeg fortalte hende om alt sammen, og hun blev roligere efterhvert. Barna blev trøtte og begyndte at sutre, de var baade sultne og trøtte. Moren bad om at faa hvile litt med dem, satte sig paa veikanten og tok av dem nogen overflødige klædesplag; de var altfor varmt klædt. Jeg hadde heldigvis feltflasken min fuld, og jeg gav dem da av den. De saa paa mig med store øine. Jeg førte dem saa videre gjennom de tyske linjer og fandt frem til deres hjem som var uskadt.»

Det var ganske tydelig hvordan Müller klamret sig til denne lille oplevelse, som om den var git ham til et pant paa at han ikke bare hadde været i ondskapens rike da han stod ved fronten. For han var ikke i tvil om at krigen ellers «laa i det onde». Et spørsmåal om hvordan han da som kristen kunde ta del i den, besvarte han med dette blad fra sin notisbok, skrevet i skyttergraven:

«Jeg føler det som om jeg staar i en dobbelt kamp. Ikke bare som mine kammerater mellom tysk og fransk. Men som om jeg er i ildlinjen mellom to aandemagter. Og det aandelige fædreland hvor jeg føler mig hjemme, Gudsrike-tanken, kan jeg her bare arbeide for derved at jeg gjør min pligt i det andet fædreland — selv om dette skal ske med opofring av hvad jeg netop vilde bevare for Gudsriket.»

Skarpere kan konflikten ikke formes og klarere kan heller ikke den eneste mulige løsning fremstilles. Det kan lyde paradoksalt at det eneste man kan gjøre for det godes verden er at være hel og navkortet i sin pligtopfyldelse i det tilsyneladende onde, ogsaa hvor man derved maa ofre det gode. Men der ligger i dette offer en forjættelse, hvis det bæres frem med rene hænder. Det er som at vinde sit liv ved at gi det hen. En av Müllers venner skriver i et brev som jeg netop fik oversendt: «Mit livs opgave var at arbeide for Guds rikes komme. Saa er krigen blit det første store, kanske det tyngste offer jeg har faat bringe for det. Maalet er offeret værdig.»

Der ligger i disse tanker en løsning av problemet de kristnes deltagelse i krig, som tar hensyn baade til at vi lever i den nærværende verdensorden og til at den kristne, selv om han ikke tages ut av verden, dog ikke skal være av verden.

«Det var saa underlig at lægge merke til naturen somme tider,» sa Müller. «Trærne, blomstene stod der aldeles uberørt av det hele. I grunden et ideal netop for os kristne. Like saa uberørt og fortrolig stille skulde vi kunne staa i al forfærdelsen, hvilende i Gud.»

Om nu dette var mulig? Der var vi jo ved det store spørsmaal, som vi hadde snakket frem og tilbake om. «Alt i alt, sa Müller, er det min overbevisning at en kristen aldrig behøver at miste sin hvile i Gud under noget som helst av det krigen fører ham op i. Jeg har ogsaa en tro paa at vi

baner den ny fremtid veien ved netop som kristne at lide krigen med. Jeg vilde ikke unddra mig det om indkaldelsen kom paa ny og jeg ellers var istand til legemlig at følge den. Jeg vet at jeg kunde gi mit liv.»

Noget andet svar paa vort spørsmål, hvorledes kristne kan delta i krig, kan jeg ikke finde. Rigtignok har vi ikke her bragt det til en formel. Men til gjengjæld har vi det i en personlighet. Og det lille spørsmål som vi allikevel kanskje gjerne vilde ha et direkte svar paa, — om det nu er regel eller undtagelse at soldatene føler slik — det gav Müller i rene ord: «Der er *nogen* som blir hevntørstige. Det hændte hos os da de fandt sersjanten saaret og med utstukne øine. Andre faar simpelthen mordlyst. Men de fleste gjør sin pligt og bevarer sit menneske.»

I denne Alfred Müllers vel overveiede dom har vi det avsluttende svar paa vort spørsmål.

KAPITEL 8

Den religiøse situation.

I Nürnberg hørte jeg i juli et foredrag av den kjendte kristelige frigjænger og livsfilosof *Johannes Müller*. Han talte ved en krigsaften som prestene Rittelmeyer og Geyer arrangerte i Nürnberg mens jeg var der. Han hadde foran sig en friluftsforsamling (i en restaurant-have) og der var solgt 2500 adgangskort. I halvanden time holdt han paa. Hans tale var uten enhver oratorisk forfriskning, uten gestus og uten lokkende ord. Men forsamlingen var hvert sekund stilt lyttende. Den fik ikke høre hvad den maatte antas at like. Snarere gik taleren imot strømmen. Hans emne var *den religiøse fornyelse under krigen*, og han konstaterte straks at denne fornyelse — eller gjenfødelse som man har kaldt den — *ikke eksisterte* endnu.

Dette var nye toner. Man har hørt saa mange tale om den religiøse renæssanse som om den var et fuldbaaret faktum. Men Johannes Müller har sin egen maalestok. Han har aldrig gaat efter ydre fænomener. Siden han brøt av fra teologenes landevei har han strengt holdt sin egen linje. I sit tidsskrift, «Grüne Blätter», som han skriver selv,

i sine taler rundt om i hele Tyskland, og endelig i den menighet av religiøst interesserte som grupperer sig omkring hans virksomhet og som har sit centrum i hans koloni (først paa Schloss Mainberg, nu i Elmau i Bayern) er der én tanke som han altid gaar ut fra og bestandig vender tilbake til: religionen er underlagt biologiens love om vekst og utvikling. «Som avløser av den franske *revolution* maa komme en *indre evolution*.»

Ikke engang den vældige bølge som løftet hele Tyskland i krigens første tid formaadde at rive Johannes Müller løs fra hans forankring i troen paa den langsomme vekst.

Og saaledes maatte tilhørerne vite at naar Johannes Müller skulde tale om den religiøse renæssanse, saa blev det ikke paa den vanlige overfladiske begeistrings vis. — Nu er det et aar siden de store augustdage, sa han. Ingen av os kan glemme dem. De var noget ufattelig herlig. Mindet om dem vil følge os til vor død. Men virkningene som vi lovet os, hvor er de? Er det ikke nu væk alt sammen det som syntes at love os et nyt folkelegeme? Er ikke alt det vi trodde vi var kvit, bare blit endda værre? En prest som jeg reiste med paa toget, sa til mig: «Vi er ikke blit religiøse! Vi er ikke bare sunket tilbake til et gammeltestamentlig standpunkt, men endda længere ned: til den rene overtro og egoistiske religiøsitet. Her er sandelig ingen religiøs gjenfødelse!»

Men hvordan kunde man nu vente noget saadant? spurte Johannes Müller videre. Kan da noget

komme av intet? En nødstilstand *skaper* ikke. Skal noget skapes da maa det fødes indenfra. Og vel at merke som et barn av det som var før, ikke som noget helt og uventet nyt. Fordi om der er sterke bevægelser, behøver der ikke være liv. Galvaniske trækninger er ikke liv.

Et folk omskapes ikke, fødes ikke paany i løpet av en dag. Der maa gaa en lang embryonisk udvikling foran. *Det* var vor feiltagelse ved krigsutbruddet at vi trodde vi kunde springe denne udvikling over — med en gang løftes op til noget nyt.

Men der *skedde* allikevel noget i de dage. Aanden var over os. Vi fylldtes av et høit og sterkt liv. Det var befrugtningens time. *Derfor* kan disse oplevelser gi os fortrøstning: der *er* noget og der skal *komme* noget!

Det er i og for sig et spørsmåal med hvor mange av os det kom til en undfangelse av noget nyt. En undfangelse er det, naar noget trænger gjennom vort væsens skal og træffer vor inderste kjerne med noget nyskapende. Jeg vet ikke om dette er skedd med ti stykker eller med millioner. Men jeg vet, at det er skedd, og jeg vet at det gjennom de enkelte skal naa til folket. Som et levende og livgivende cellevæv skal det engang gjenføde vort folk.

Det kommer bare an paa at vi lar det nye liv faa leve frem i os. Det maa ikke kvæles og dø! La Gud faa fuldføre sin skapelse i eder! Vi *maa* fremad! Alt det uskyldige blod som er utgydt for

at dette skal ske, roper til eder: la det nye liv leve!

Jeg har stillet denne Johannes Müllers tale i spidsen for en avsluttende vurdering av krigens religiøsitet, fordi jeg finder at den gir det rigtige synspunkt. Vi kan ikke paa amerikanske vækkel-sers maner spørre efter statistiken over omvendte. Vi kan, naar alt kommer til alt, ikke ta merke av de religiøse fænomener som kan iagttas og fremstilles fra fronten. De har alle sammen sit værd, baade historisk og religiøst. Men de fortæller litet om det blivende, litet om det som varer ut over situationen hvorved det fremkaldtes. Uten for saa vidt vi gjennem de utvortes ting aner — som Müller siger det — at noget guddommelig er trængt ind gjennem menneskenes skal, ind til deres inderste kjerne og har befrugtet den med noget nyskapende.

— Saa længe vi holder os til dette ubestemte «noget» og ikke angir nærmere av hvad art det nyskapende er, kan det med bestemthet sies at krigen har øvet en positiv virkning. Ikke at den har skapt noget som ikke eksisterte før! Krigen skaper overhodet ikke. Den kalder paa nye kræfter og utnytter gamle muligheter, men er helt avhengig av hvad der er forhaanden, betinget av hvorledes menneskene fra freden av var rustet. Der var dem i hvem intet som helst bodde, de absolut tomme mennesker. For dem kunde krigen ingen fornyelse bringe. Men deres tal er vel i virkeligheten mindre end det stundom ser ut til.

Alle de andre har oplevet noget. De har møtt den største begivenhet i sit liv, og den har forandret noget inde i dem. «Uten tvil blir alle og enhver inderlig grepet derute,» siger løytnant Everth, «ført ned i sit væsens dybder. Det er derfor i sig selv likegyldig om ens stilling til religionen under krigens indflydelse blir mer positiv eller mer negativ, i et hvert tilfælde blir den nemlig anderledes end den var før — det maatte da være om vedkommende var et totalt flatt menneske.»

Disse mennesker hvis livssyn har oplevet en fornyelse, tilhører alle klasser og alle fag. Det er ikke sikkert at de taler og skriver om det som er skedd med dem. Det er ikke sikkert at de gaar fri de forødende magter som er alt gryende livs fiender. Det er ikke sikkert at der vil kunne paa-vises nogen som helst haandgriperlige virkninger. Men med den skare av ungt mandskap som har staat overfor den store situation skedde der engang noget. Mindet derom vil de ikke miste.

— Saa snart man danner sig mere detaljerte forestillinger og forhaabninger om krigens religiøsitet, staar man i fare for at bli skuffet. En kristelig interessert stabslæge som reiste ut til fronten adskillige maaneder efter krigens begyndelse hadde levet i den tro at alt nu var løftet til et høiere stade. Der var jo kredser som levet utenfor enhver virkelighet og som hadde dimittert al realistisk sans. *Traub* proklamerte efter sit besøk ved fronten i de første krigsuker at den hele hær var en eneste aabenbaring av etisk kraft! Og i kirkelige

blade avtryktes stadig feltbreve som syntes at godtgjøre en fuldstændig og altomfattende religiøs vækkelse i hæren. Den nævnte stabslæge gik, sier han, i den første maaned fra skuffelse til skuffelse. Hvert tilfælde av gammel ondskap eller ny synd knuste et ideal for ham.

Muligens er han ikke den eneste som hadde et lager av skjøre idealbilleder istedenfor en virkelighetstro vurdering av forholdene. Krigen sørger ved sin langvarighet for at bare det som taaler prøven blir bestaaende. Og hvad krigen levner, vil i freden møte nye prøvelser. Man faar en anelse om hvad soldatene vil bli mottat med naar man læser hvorledes en indsender i socialdemokratiets organ i Freiburg (i Baden) gir luft for sin og de andre hjemmeværendes misbilligelse av det forfald som i religiøs henseende hersker blandt kammeratene i felten. «Det geraader ikke en frisindet mand, som bare for faa maaneder siden reiste til fronten, til nogen særlig ære, naar han nu sender breve hjem som strutter av fromhet, — de være nu rettet til hr. pastoren eller til paarørende som saa kan gaa omkring og utnytte dem til kirkens fordel som gode eksempler. Slike og lignende tilfælder kunde der berettes mange av, og det til og med om folk som er organisert og om hvem man paa forhaand aldrig skulde ha trodd slikt, ja som vilde følt sig dypt krænket hvis man før hadde profetert dem et slikt omsving. Derfor endnu en gang: vend hjem som de mænd I var da I forlot os! En hjemmeværende.»

Brevet lar forjætte en overførelse av den religiøse debat til arbeidernes kreds, reist av dem selv og ført av dem selv. Der skal ingen sterk fantasi til at utmale sig hvad rækkevidde dette vil kunne faa.

Den idealisme som temmelig sikkert er vakt, vil ikke bli svakere av den dobbelte skjærsild den maa gjennom. Johannes Müllers syn er her det rette: religion er underlagt livets lov. Hvad der gir situationen haab, er den befrugtning som er skedd, ikke de nyskapelser som foreligger.

Krigens religiøsitet er av den art, at der vil være muligheter for alt. Der eksisterer ingen frontens dogmatik, ingen krigens kirkeordning, ingen særskilte skikke. Men etterpaa vil der igjen bli behov for dette. Kanske kan der bli nogen ening i al mangfoldigheten, men nuancene vil sikkert fremdeles bli legio. Efter de store grunddrag i krigens religiøsitet skulde der imidlertid være visse retninger som hadde særlige fortrin. Vi fandt to typer av religiøsitet, stemningens og farernes. Den første vil beholde et sterkt drag av romantik og føle sig tiltrukket av det mysteriøse og det dvælende. I sin sterkest kirkelige form vil den være katolsk, i sin mest ubestemmelige form vil den flyte ut i det æstetiske.

Den anden type, *kampens* religiøsitet, er av en dobbelt art. Den føier sig ind i Guds styrelse med en stor lydighet og opgivelse av sit eget. Men den hævder paa den anden side sit eget værd, sin egen særprægede mission i verden og sin egen krafts be-

tydning. Det er ikke bare det kvietistisk dvælende som er den fjernt, ogsaa det kristelig ydmyge, toderens fornedrelse som roper efter opreisning og frelse falder utenfor denne religion. Der er virkelig en god slump germansk folketro at spore ialfald i krigens *litterære* fænomener. Men sandsynligvis vil dette meget snart svinde ind naar den nationale høikonjunktur er over. Og man kan sikkert regne paa, at hvor der hos soldatene har været en virkelig *oplevelse* av Gud, der har denne personlig og ikke national karakter. Den vil derfor med tiden — jo mere egte den er — finde sig fuldstændig fremmed i en sær-national tankegang.

Men om den vil føle sig hjemme i den kristne kirke, kommer til at afhænge av styrken i dens egne oplevelser og av kirkens evne til at gaa disse oplevelser imøte. For mange vil en umiddelbar kontakt komme av sig selv. For andre, især for de førende, vil den falde vanskelig. Der er allerede under dannelse en *heroisk-religiøs* type, hvis slagord ikke er nye, men hvis eiendommelighet ligger godt an for bedriftens tidsalder. Allerede Ernst Moritz *Arndt* fandt i befrielseskrigen et løsen for en slik religion. Hans *tapre kristendom* fik en utdypelse gjennem *Fichte*. Men ogsaa her var det viljen som frigjorde eller fældte. «Intet menneske, ingen Gud og ingen tildragelser kan hjelpe os; men vi maa ene og alene hjelpe os selv hvis vi vil hjælpes.» Vi maa *selv* ville, det var Fichtes dogmatik.

Som en direkte fortsættelse kommer nu i høst

Arthur Bonus — av den kreds som er samlet om Diederichs Verlag i Jena — med en bok «til religiøs nyorientering», og den heter kort og karakteristisk: *Religion som vilje*. Dens program er trykt paa omslaget i følgende sats: «Den kristelige religion maa gjennen krigen faa en anden betoning, som mindre er sentimental end sterkt heroisk». Paa utviklingslærens grund fremtrær her en religion hvor slagordene er kraft og nyskapelse. Men hvor kristendommen har villet opnaa det sidste, en ny skapning, ved en indre retningsændring, der vil heroismen opnaa det gjennom *lovmæssig utbygning* av anlæggene. Det er antikens herlige mennesketype som her fremstaar paa germansk grund: den opreiste, beherskede og fremadrettede yngling.

I evangelisk kristendom er der et væsentlig moment som er fremmed for denne type; det er syndserkjendelsen. Protestantismen har personliggjort denne og derigjennem skapt en form for menneskelig kampliv i det daglige, som katolicismen mangler. Men netop derfor er protestantismen overflødiggjort naar det blir krig. Den er en fredens religion. Den har gjenskapt livets natur, som er kamp og spænding, paa det indre livs omraade, den har gjennom den personlige syndserkjendelse holdt menneskenes lys brændende og deres lænder omgjordede selv i de tryggeste livsforhold. Den har tat i arv kulturfremskridtets lov, anstrengelsen, spændtaket med naturen, det som før bare hadde form i en raa kamp for tilværelsen. Protestantismen skulde føre menneskene fremad og frelse dem fra forsumpelsen

efterat kampen for tilværelsen ikke længer krævet den tilstrækkelige anstrengelse eller paala nogen egentlig forsagelse.

Men i krig vender forholdene tilbage til den enkle livsform. Krig er og blir barbari. Og protestantismen er kulturens religion. Krig er massevirkning, og protestantismen er individuelt anlagt.

Hvad det specielle forhold, syndserkjendelsen angaar, saa har vi alt før merket at krigens krav paa offer stiller den helt i skyggen. Frankfurter Zeitung offentliggjør et brev fra fronten (undertegnet A. *Eckerte*) hvori bl. a. staar: «Jeg har aldrig hat bedre samvittighet end her i skyttergraven. Her vet jeg virkelig at man kan ofre for andre, utøse sig, hengi sig, — at man har den *uselviske kjærlighet* Vi føler lykken ved at kunne ofre. Og vi tænker paa om ikke fra aller først av ofring har været den bedste bøn og den bedste soning. Var det ikke frelseren selv som sa at man skulde finde sit liv ved at gi det hen? Vi kan aldrig bede bedre end ved at gjøre vor *pligt*, handle og overvinde. Saaledes forstaat maa der gaa megen, megen religion gjennem vor tid, megen befriende, sjælefrelsende religiøs *daad*».

Dette er — naar vi skal holde os til slagordene — uprotestantisk tankegang. Men det er levende, egte tale. Den fortæller protestantismen at dens chanser ved den nye situation ikke er saa store som dens opgaver.

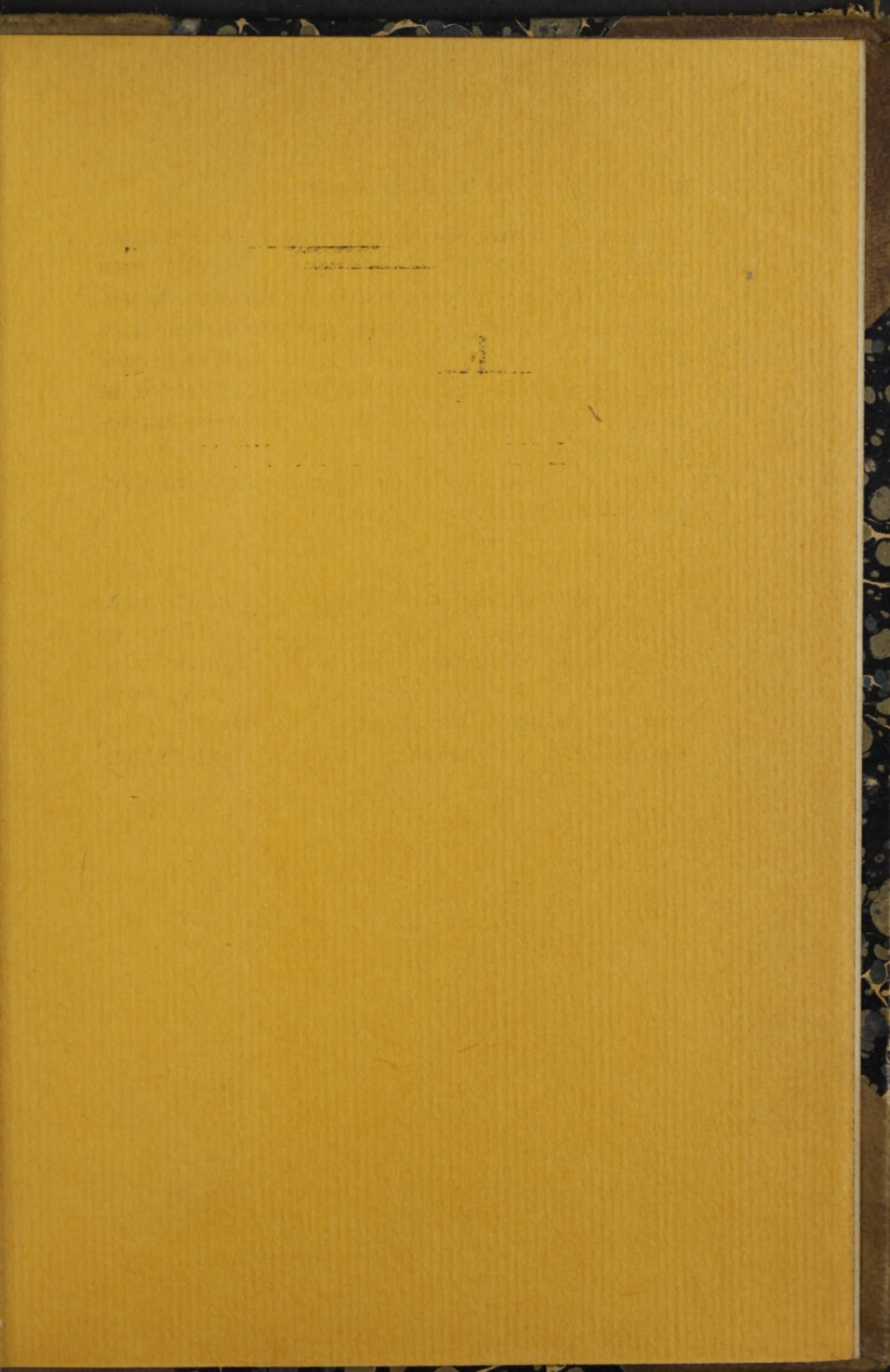
Krigens religiøsitet er opstaat i en krise. Ved fredsslutningen indledes der en ny krise for denne

religiøsitet. Dens mænd skal ved fredens komme opleve en ny pludselig overgang i likhet med, men i motsat retning av den som kom over dem, da mobiliseringen rykket den gamle virkelighetsgrund bort under deres føtter. Mens de dengang forlot alt det faste, og alt blev usikkert for dem, saaledes vil de nu opleve det motsatte: at de fra tilværelsens ustøhet føres over til den gamle, store tryghet.

Her vil protestantismen igjen staa overfor sin særegne tidshistoriske opgave.

*

Den rette stilling overfor krigens religiøse virkninger vil hverken være en optimistisk eller en pessimistisk. Man maa forholde sig avventende og arbeidende. Men én ting tør man alt nu kalde et faktum: rystelsen har fremkaldt en nyorientering, saa det store og væsentlige i menneskelivet er kommet i forgrunden og er blit det centrale.

FOR KIRKE OG KULTUR

REDIGERT AV

EIVIND BERGGRAV-JENSEN

Pris kr. 5.00 pr. aar (portofrit)

Abonner hos bokhandlerne, paa
postanstalterne eller hos

Steen'ske Bogtrykkeri og Forlag, Kristiania.

